

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 11^{ος}

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1982

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

I. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

	Σελ.
C. HEAD, Women in the Life and Writings of the Emperor Julian . . .	9
ΑΛ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, 'Η άγγαρεία στο Βυζάντιο	24
K. ΒΑΡΖΟΣ, Οι τρεις γάμοι και τὰ τέκνα του Μανουήλ (Α') Μεγάλου Κομνηνού (1238 - 1263), αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας	55
G. WEISS, Vermögensbildung der Byzantiner in Privathand. Methodische Fragen einer quantitativen Analyse	75
J. IRMSCHER, Μορφή του 'Ιουστινιανού και κριτική του στα πρώτα χρόνια του Βυζαντίου	93
I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, 'Ο Μ. Βασίλειος και τὰ κοινωνικά προβλήματα του καιρού του	111
H. MIHAESCU, Remarques sur la survivance de la langue latin dans la littérature byzantine et en néogrec	133
Θ. ΚΟΡΡΕΣ, Σχέσεις Βυζαντίου και Βουλγαρίας στην περίοδο τῆς βασιλείας του Μιχαήλ Α' Ραγκαβέ	144
Λ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, 'Η σερβική κοινωνία στον ΙΔ' αιώνα	157
X. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Νεώτερες παρατηρήσεις στην κτιτορική έπιγραφή του τρούλλου τῆς 'Αγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης	165
M. GRAEBNER, «Μαυρίκιε Μαρκιανιστά». A Note	181
E. ΚΡΙΑΠΑΣ, Γλωσσοφιλογικά σε κείμενα του 'Ιωάννου Χορτασμένου . .	189
M. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ - ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Τò ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Συμβολή στο πρόβλημα τῆς ιδρύσεώς του	201
C.G. NIARCHOS, John Patricios: Michael Psellos in Praise of his Student and Friend	223
K. ΜΕΝΤΖΟΥ - ΜΕΓΜΑΡΗ, 'Επαρχιακά Εὐαγγέ 'Ιδρύματα μέχρι του τέλους τῆς Εἰκονομαχίας	243
I. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Τò ταξίδι του R. Curzon, Jun στο "Άγιον Όρος τò 1837	309
J. MAGOULIAS, Crime and Punishment as viewed in the Lives of the Saints of the Sixth and Seventh Centuries	373
Γ. ΤΣΟΥΚΝΙΔΑΣ, Παρατηρήσεις και διορθώσεις στα Analecta Hymnica Graeca	393

II. BIBΛIOKΡΙΣΙΕΣ

ΙΩΑΝΝΟΥ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Δικηγόρου, Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος (Σ.Λ. Βαρναλίδης) . . .	401
Ι.Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Πηγαι τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας (Β.Θ. Σταυρίδης)	407
Χ.Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΑΗ, Δημοσιεύματα Μανουὴλ Γεδεών, Ἀναλυτικὴ Ἀναγραφὴ, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 19 (1969), (Β.Θ. Σταυρίδης)	410
Χ.Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς Κυριλλομεθοδιανῆς Ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ (Ἀλ. Σταυρίδου - Ζαφράκα)	412
BASIL OF CAESAREA, Christian, Humanist, Ascetic. A Sixteen - Hundredth Anniversary Symposium (Κ.Γ. Μπόνης)	416
B.L. FONKIC, Ἑλληνορωσικὲς πνευματικὲς σχέσεις στὸ 15ο ὡς τὸ 17ο αἰῶνα (Ἀθ. Ἐ. Καραθανάσης)	420
A.P. ABRAMEA, Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν· J. KODER - F. HILD, Hellas und Thessalia (Tabula Imperii Byzantinae I)· C. ASDRACHA, La région des Phodopes aux XIIIe - XIVE siècles. Étude de géographie historique (A. Kazhdan)	429

III BIBΛIOKPITIKA ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte. Fontes Minores IV. (Ἱ. Καραγιαννόπουλος)	441
H. - G. BECK, Nomos, Kanon u. Staatsraison in Byzanz (Ἱ. Καραγιαννόπουλος)	442
M.W. WEITHMANN, Die slawische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel. Ein Beitrag zur Historischen Ethnographie Süd-Osteuropas (Ἱ. Καραγιαννόπουλος)	443
M. CLAUSS, Der magister officiorum in der Spätantike (4. - 6. Jhr.) Das Amt und sein Einfluss auf die keiserliche Politik (Ἱ. Καραγιαννόπουλος)	443
ΙΩΑΝΝΟΥ Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους. Τόμος Α'² (H. Hunger)	445
N.C. KOCEV, Filosofskata misul vuv Vizantija IX - XII v. (Ph. Malingoudis)	446
V. GJUZELEV, Srednovekovnata Bulgarija v svetlinata na novi izvori (Ph. Malingoudis)	447
P. PETROV, Obrazuvane na bulgarskata duržava (Ph. Malingoudis)	450
Bulgarija 1300 - Institucii i duržavna tradicija (Ph. Malingoudis)	451
D. ANGELOV, Obrazuvane na bulgarskata narodnost (Ph. Malingoudis)	452

IV. VARIA

† ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΙΓΑΛΑΣ	459
† SVETOZAR RADOJCIC	469

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

**WOMEN IN THE LIFE AND WRITINGS
OF THE EMPEROR JULIAN ***

CONSTANCE HEAD/U.S.A.

In his extant writings, the celebrated fourth-century Emperor Julian provides insight not only into the matter that interested him most—his restoration of the cults of the «old gods»—but also gives his readers many incidental glimpses of the thinking of an educated Graeco-Roman at the beginning of the Byzantine period. As is well known, Julian was born into Christianity but elected to return to Hellenism, an action which won him the contemptuous epithet «Apostate» from his Christian subjects. It is clear, too, however, that for all his outspoken denunciation of Christian faith and practice, Julian remained in many ways throughout his life a product of his Christian upbringing. Though he would have been reluctant to admit it, New Testament ideology, almost as much as his consciously adopted attachment to Hellenic values, colors his thinking in many areas. Julian is thus among the most striking examples of the blending of classical and Christian thought in the Late Roman Empire. This blend is clearly seen in his numerous reflections on the role of women in the society of his time: an area where Christian and pagan thought at some points were in fairly close agreement, at others, widely divergent.

While the lack of source material renders impossible a completely detailed examination of the role of women in Julian's own life, some biographical background is essential. Julian's mother Basilina died when her only child was a few months old. Though he grew up with no real recollection of her, Julian was devoted to Basilina's memory. She was, like her famous son, interested in classical literature; her private tutor, the eunuch slave Mardonius, in due time became Julian's teacher as well, and it was from him, presumably, that Julian learned of his mother's background and personality. As the wife of the Constantinian prince Julius Constantius, it is likely that Basilina was a Christian, but this is a matter that Julian never mentions. Rather in reflecting on how his

* This article is a by-product of the author's recent book, *The Emperor Julian* (Twayne's World Leaders Series: Boston 1976).

For ease of accessibility to the student, all references to the writings of Julian in this study include volume and page citations to the edition by Mrs. Wilmer Cave Wright, Loeb Classical Library, 3 vols., 1913 - 23.

mother's early death was—for her—a blessing in disguise, he states that she was «snatched away while she was still a young girl by the motherless maiden [the goddess Athene]»¹. Julian plainly wished that the mother he never knew might have been as he was: a devotee of the old gods.

While Julian had a much-older half-sister, Galla, he has nothing to report of her in his writings, and since she married and then died when he was still a small child, it is unlikely that he had any detailed memories of her.

More puzzling is Julian's one reference to his maternal grandmother. In a letter to a friend, Evagrius, Julian recalls his childhood visits to his grandmother's estate as among the happiest memories of his early youth. But while he expands at length on the beauty of the scenery there, he has absolutely nothing to say of the grandmother herself². It is possible that the lady was already dead, and that her estate which eventually passed to Julian was his property even then, held for him by trustees until his coming of age.

Julian was about eleven when he and his older half-brother Gallus were sent to the isolated castle of Macellum in Cappadocia, by orders of their cousin, the Emperor Constantius II. Constantius, the son of Constantine the Great, was both a ruthless ruler and a fanatical Arian Christian. Julian passed his adolescence at Macellum under strictly guarded, apparently almost monastic conditions. The ascetic tendencies later so apparent in his nature were no doubt fostered at Macellum. Isolated from the courtly society to which he belonged by birth, the teen-aged Julian would have little real knowledge of the world of women³.

Released from Macellum in his late teens, Julian spent the next few years as a travelling student in some of the prominent cities of the Eastern Roman Empire. While writers of fiction may invent entertaining liaisons for Julian during this period of his life, sound history offers no clues⁴. In one of his letters, he mentions a female acquaintance, «the admirable woman Areté», whom he appears to have assisted with certain

1. *Julian*, «Misopogon», 352B (Wright II, 461).

2. *Julian's Letter* no 25, «To Evagrius» (Wright, III, 77-81).

3. For details see especially A. J. Festugière, «Julien à Macellum», *Journal of Roman Studies* 47 (1957) 53-58.

4. *Gore Vidal's* best-selling novel, *Julian* (Boston 1964), while largely based on sound research, contains detailed but completely fictitious chapters on young Julian's samorous escapades.

legal difficulties involving a dispute over property⁵. Beyond this, there is nothing.

Julian was twenty-four when Constantius unexpectedly named him Caesar of the West, a position second in rank to the Emperor himself. As a living symbol of his promotion, Julian was awarded a wife: Constantius' sister, Helena. In his extant writings, Julian says almost nothing about his marriage to this woman who was his first cousin and at least six years older than he, probably somewhat more. The marriage was arranged by Constantius and his Empress Eusebia. It is unlikely that either the young bridegroom or the thirtyish «maiden» Helena had any choice in the matter⁶.

Helena was unquestionably a Christian and this fact alone would complicate life with her young husband who was already a committed (but secret) pagan by the time of their marriage. As Constantius' sister, she could well have been a spy for the Christian court, and Julian apparently never felt secure about where her deepest loyalties lay. It is not known whether she was ever aware of his pagan commitments. Although Helena lived with Julian in Gaul during most of his six years as Caesar of the West, circumstances frequently separated them. On one occasion she returned to Italy for a lengthy visit at her brother's court.⁷ Annually, throughout the warm months, Julian was almost constantly on military campaigns. Since Helena did not accompany the army, Julian wrote to her, and although these letters have not been preserved to the present day, he once declared that he would not mind if they were published⁸.

Helena bore Julian one child, a boy who died at birth. Apparently she also suffered at least one miscarriage. Julian himself reports nothing of his wife's pregnancies, which are known solely through the writings of Ammianus Marcellinus⁹. Nor does Julian reveal any particulars about Helena's death, noting only that she was still alive in the early part of 360 when his troops proclaimed him Emperor. Before they began their eastward march about eighteen months later, she was dead¹⁰.

5. *Julian*, «Letter to Themistius», 259C-D (Wright II, 217-19).

6. *Ammianus Marcellinus*, *Histories*, XV. 8. 18.

7. *Amm. Marc.*, XVI. 10. 18.

8. *Julian's* letter no. 29, «To his Uncle Julian», (Wright III, 103).

9. *Amm. Mar.*, XVI. 10. 18 - 19.

10. The exact date of her death is unknown but it occurred sometime during the winter of 360/61.

Julian did not remarry. Libanius, the orator of Antioch who was Julian's good friend, says «he remained in mourning for his wife»¹¹. Ammianus and Libanius agree that after Helena's death, Julian bound himself by a vow of celibacy and his ascetic life-style, including the fact that he «always slept alone», was the subject of much comment¹². Deeply committed to his office as high priest of the old gods, the Emperor Julian believed that sexual abstinence conduced to greater spiritual strength. The idea, however, is much more Christian than Hellenic. As is well known, the world of dying paganism tended to take a free and easy attitude towards sexual practices of practically every sort, while the early Church was outspoken in its advocacy of chastity and its conviction that the celibate life was the most blessed human state.

Had Julian lived longer, it is not impossible that he might have remarried for the simple purpose of producing a throne-heir, though Libanius declares that Julian told him that he feared he might beget an «unworthy» heir and that this concern contributed to his resolve to remain single¹³.

In any case, when Julian died still in his early thirties, he was an unmarried man and so far as is known, he left no illegitimate off-spring. Nevertheless, though he appears to have remained personally committed to celibacy, Julian unlike his Christian contemporaries made no attempt to win over great numbers of his followers to a similar way of life. Julian detested sexual excesses of all sorts. For his pagan priests and priestesses, he recommended a life of chaste moderation and fidelity to one's own spouse¹⁴. The ordinary people, he realized, might often fail to attain such ideals of virtue.

In view of his own apparently less than ideal marriage to Helena, is most enlightening to see what Julian has to say on the subject of the marital relationship. Deeply imbued with the stories of Homer and the fashionable rhetorical commonplaces of the time, Julian frequently praises the marriage of Odysseus and Penelope as reflecting the true ideals of matrimony. While he displays very little in the way of original thinking on this subject, for his generalizations are all a part of the stock in trade of the rhetoricians of late antiquity, it is nonetheless revealing

11. *Libanius of Antioch*, Oration XVIII. 179.

12. «*Misopogon*», 345D (Wright II, 443).

13. *Libanius*, Oration XVIII. 181.

14. *Julian's* letter no. 22, «To Arsacius, High Priest of Galatia» (Wright III, 69).

to see what he chose to emphasize. Penelope, virtuous and discreet, he points out, remained absolutely faithful to Odysseus during his long absence, while the fact that Odysseus loved her so much that he was determined to go back to her at all costs is in itself the greatest praise that can be heaped upon her¹⁵. Ideally, husband and wife should love each other as much as Odysseus and Penelope had. This love, Julian makes clear, is not simply a matter of physical attraction. It involved communication, sharing of ideas. It involved the wife's being a good listener, even as Penelope listened to Odysseus' stories of his travels. (One is tempted to doubt that the garrulous Julian found such a listening ear when and if he attempted to tell Helena of his Gallic wars). Moreover, he says, the husband must be willing to do his share of listening. The good wife, like Penelope, is «the partner of his [her husband's] counsels»¹⁶. He trusts her and remains open to her good influence.

While it is unlikely that such close communication and devotion ever existed between Julian and Helena, the future Emperor was plainly aware that his imperial cousin and brother-in-law, Constantius, was deeply, even extravagantly, in love with *his* wife, Eusebia of Macedon. Julian as Caesar of the West wrote several panegyrics praising the Emperor and Empress. In the case of Constantius these compositions cannot have been a pleasurable task for Julian, as he secretly both feared and detested him. In both of his panegyrics on Constantius, Julian resorts at times to base flattery, but in so far as possible, he praised the traits in his cousin's character that he could honestly admire, and Constantius' fidelity to Eusebia was one of these. No one, pagan or Christian, would have been surprised had Constantius' attentions wandered elsewhere. The «double standard» was very much in force, but the Emperor Constantius was «as faithful as a woman» and proud of it. To Julian, this was altogether commendable¹⁷.

Eusebia herself figures as the subject of another of Julian's panegyrics. As usual, his rhetoric is full of commonplaces; he seems consciously determined to write what would be deemed good from the standpoint both of literary fashion and court etiquette. Nevertheless, even these factors are duly noted, the piece on Eusebia proves most

15. «Panegyric in Honour of the Empress Eusebia», 114-B (Wright I, 303 - 05).

16. «Eusebia», 114C (Wright I, 305).

17. «Panegyric in Honour of Constantius», 46D - 47 (Wright I, 21).1

revealing of Julian's attitudes toward the Empress whom he admired greatly and toward women in general.

Julian had good cause to be grateful to Eusebia. When he was a student in his early twenties, his half-brother Gallus had briefly held the rank of Caesar of the East, and then, having fallen from Constantius' favor, was beheaded. Though completely uninvolved in politics, Julian was summarily called to the imperial court at Milan, sure that he was about to meet a fate similar to Gallus'. It was here that he first came to the notice of the young Empress Eusebia, who determined even before they met face to face, that she would help Julian stay alive by influencing Constantius in his favor. As a consequence, he was eventually installed as Caesar of the West.

Historians are hard put to evaluate Eusebia fairly. It is clear that she deeply loved her difficult husband Constantius. In addition, as will be seen, Julian pictures her as the repository of practically all womanly virtues. On the other hand, Ammianus Marcellinus, usually reliable, takes a dismal view of her, reporting the unsavory (and perhaps unfounded) gossip that she was the cause of Helena's inability to bear a living, healthy child. Julian and Helena's infant son died, says Ammianus, because the midwife cut the umbilical cord too short, an act performed deliberately, on orders from Eusebia. Helena's subsequent miscarriage was produced by drugs from the same source¹⁸. It is hard to know what to make of these allegations, and of the accompanying assertion by Ammianus that Eusebia was determined that Julian should have no heir. All else that we know about her indicates her to have been a kind, genteel, gracious woman, one who sincerely cared about Julian's well-being, and who may have actually saved his life by influencing Constantius to deal mercifully with him. Julian obviously thought the best of her. If he ever heard the ugly gossip, he must have dismissed it as baseless rumor.

As we learn from Julian's «Letter to the Athenians,» Eusebia was rather bold in her attempts to get in touch with the twenty-three year old student prince when he first arrived in Italy. She sent him letters directly, urging him to write her in return, telling her what she might do on his behalf. The young Empress, at this time only recently married to Constantius, was probably guilty of a breach of etiquette here, rather than of any ulterior motive. Julian, though desperately in need of reli-

18. *Amm. Mar.*, XVI 10. 18.

able friends, realized the danger in corresponding with another man's wife, even though the woman in question was Empress and a powerful personage in her own right. He wrote to her, but destroyed the letter without sending it, determined for his own safety to have no contact with Eusebia of Macedon without Constantius' knowledge¹⁹.

Ultimately, Julian was summoned to the imperial palace and met his benefactress face to face. She was, he recalls, beautiful, though womanly beauty, he adds quickly, is nothing by itself without «sweetness and charm of character.» These too, Eusebia possessed in abundance. She was in fact like a living statue of σωφροσύνη, that much esteemed quality variously translated «modesty», «temperance», «discretion», even «wisdom». Prudence, in the sense of dignified moderation is probably the idea that Julian intends to convey. It is quality he also finds in his classical heroine, Penelope²⁰.

At several points in his «Panegyric on Eusebia», Julian pauses to summarize the Empress' most outstanding virtues, qualities that he is careful to point out are to be esteemed both in men and in women. In addition to her often-mentioned σωφροσύνη, Eusebia excelled, he tells us, in her sense of justice (δικαιοσύνη), her mildness (πραότης), and her goodness (ἐπιείκεια). In more precise terms, she was particularly to be commended for the quality of μεγαλοψυχία, largeness of soul, here more precisely generosity in spending that was considered a sign of true royalty. Eusebia showered gifts and government positions upon her kinsmen and in this way revealed her sense of respect or honor (τιμή) for them.²¹ Far from being denounced as nepotism, such actions were considered highly praiseworthy in the way of thinking of the late Roman court, and Julian as a cousin-in-law of the Empress was glad to acknowledge her generosity to him personally. When he married Helena, Eusebia gave them splendid gifts; best of all, in Julian's opinion, was the large number of books the Empress bestowed upon him, enough as he says, to turn Gaul into a temple of the Muses²².

While such virtues as δικαιοσύνη or μεγαλοψυχία, Julian readily admits, are equally appropriate to men and women, there are certain particularly feminine characteristics in Eusebia's make-up that he finds

19. «Letter to the Athenians», 275C - D (Wright II, 261).

20. «Eusebia», 123 (Wright I, 327).

21. «Eusebia», 116 - D (Wright I, 309 - 311).

22. «Eusebia», 123D - 124 (Wright I, 329).

highly praiseworthy and that conform to typical thinking both of pagans and Christians in late antiquity. The Empress was not one of that «crowd of women [in history and legend] who have played men's parts in no very seemly fashion». Surely no reasonable man, Julian reflects, would want a wife or daughter like Queen Semiramis or the Amazons. The truly womanly woman, like the rhetors' ideal Penelope and by implication Eusebia also, not only eschews such military behavior as theirs but also any «unwomanly making of public speeches»²³. (For a moment, Julian almost sounds like St. Paul!).

Although as has been noted, Julian had the greatest praise for the love (φιλία) that Eusebia and Constantius obviously had for each other, there is a hint even in his «Panegyric on Eusebia» of his belief that the single state is more blessed than the married one. Eusebia's mother, widowed as a young woman, was determined not to remarry but to devote herself completely to the upbringing of her children. Though the lady in question was immensely wealthy and aristocratic, Julian adds (in all seriousness) that she had so much prudence (σωφροσύνη) that no man ever dared to propose to her. Thus she carried out her noble resolve without difficulty and even excelled Penelope, who was so beset by unwanted suitors throughout the long years of Odysseus' absence²⁴. Julian does not say whether Eusebia's mother was Christian; (in so far as possible he avoided any reference to Christianity in his Panegyrics). Most likely, however, she was, and her attachment to pious widowhood the result of the very strong Christian emphases on this subject.

If Julian shared the Christian ideal of celibacy, he was as a traditional Hellene far more open to the role of women in public worship than were his Christian opponents. In many of the ancient cults of the Graeco-Roman world, women functioned as priestesses, and Julian was quick to see their value in this role. In his prose «Hymn to the Mother of the Gods», he lingers over the legend of the noble Roman priestess Claudia, who proved her virtue and her devotion to the Great Mother Goddess by her single-handed moving of a ship grounded in the Tiber River²⁵.

Among Julian's extant letters are several to priestesses of his own day. One of these, Theodora, appears to have been a vigorous missionary for the old gods, if also a somewhat quarrelsome and contentious woman.

23. «Eusebia», 127 B - C (Wright I, 339).

24. «Eusebia», 110C (Wright I, 295).

25. «Hymn to the Mother of the Gods», 159C-161 (Wright I, 445 - 49).

Though one senses that Julian found Theodora's grumblings a bit unwelcome, he remains all politeness in his messages to her, praising her for her wisdom (φρόνησις), her zeal and her generosity of soul²⁶.

More revealing is a letter from Julian to another priestess, Calixeine. Apparently Calixeine had written him, telling him that she was a devoted worshipper of the old gods and comparing her faithfulness to Hellenism to Penelope's faithfulness to Odysseus. Julian's reply, though full of rhetorical verbage, plainly indicates that he considered a woman's loyalty to the gods even more to be esteemed than her love for her husband. Calixeine, who was already a priestess of Demeter, received an additional reward from Julian, appointment as a priestess of the Great Mother of Phrygia, Cybele²⁷.

We hear, too, of Julian's granting of high offices in the cults of the old gods to the wives of some of his close friends. For instance, Melite, wife of one of Julian's schoolmates, Chrysanthius of Sardis, was installed as high priestess of Lydia²⁸. An even more influential woman at Julian's court was the wife of the theurgist Maximus, who moved with her husband to the imperial palace in Constantinople. A noted theurgist in her own right, she enjoyed great prominence²⁹.

While Julian has practically nothing to say of the women of the Christian opposition, there are indications that he recognized their tendency to adhere steadfastly to their faith. All too often, men who accepted Hellenism had wives and daughters who insisted on remaining Christian³⁰. A prime example was the household of the Emperor's own uncle, Count Julian of the East. While Count Julian rapidly accepted the old gods in order to please his nephew and name-sake, his wife remained adamantly Christian³¹.

Early Church historians have preserved an entertaining anecdote of the Emperor's encounter with another firm Christian woman. Publia was a widow of Antioch, vowed to the celibate life and maintaining in her household a group of young virgins who served God by the singing of

26. Julian's letters no. 32, 33, 34, «To Theodora» (Wright III, 109 - 15).

27. Julian's letter no. 42, «To Calixeine» (Wright III, 135 - 37).

28. Eunapius, *Lives of the Sophists*, section 476-77 (Wright, Loeb Classical Library, pp. 441 - 47).

29. Eunapius, *Sophists*, section 477 (Wright, p. 443).

30. Julian's letter no. 22, «To Arsacius» (Wright III, 69).

31. Hermias Sozomen, *Ecclesiastical History*, V. 8; Theodoret of Cyrrhus, *Ecclesiastical History*, III. 13.

Psalms. Their particular favorites, after the «Apostate» Emperor took up residence in Antioch, were the psalms condemning the worship of idols or graven images. One day as Julian was passing her house, Publia and the young women burst into a very loud—and to Julian, very insulting—song. The Emperor ordered Publia brought before him, and when she remained defiant, he instructed one of his guards to slap her face. Publia, who probably hoped to be a martyr, was then released and returned home to sing as loudly as ever³². Julian's relatively mild punishment of the defiant widow may be attributed in part to his reluctance to inflict any real harm on a woman offender, but it is also true that he was extremely reluctant to persecute Christians of either sex.

Commonplace in the literature of many varied cultures and centuries are contemptuous or jeering references to «womanly» qualities, and while Julian does not dwell at length on this theme, he occasionally gives way to such derogatory remarks. For instance, the Old Testament prophets, he says, remind him of «silly old women» uttering nonsense, and by implication lacking the cool, dispassionate reasoning quality one expects to find in the male sex³³.

Women, Julian generalizes elsewhere, do not understand musical theory at all, and tend to like or dislike compositions simply on the basis of sound, thus revealing a certain innate lack of mental ability³⁴.

A few additional passages of this sort could be catalogued, but most are little more than the stock in trade of the rhetoric of the time. Actually when Julian's writings are considered as a body, they reveal very little bias against women. Inspired by the goddesses and heroines of classical antiquity, by the scholarly mother he never knew, and by the generous Empress Eusebia, he seems on the whole to have felt warmly towards womankind. The roles he expected of the women of his time are traditional, but in his belief that most virtues are equally appropriate to men and women, there is a hint that he would have admitted a certain equality of the sexes in the eyes of his gods.

32. *Theodoret*, III. 19.

33. *Julian's* «Letter to a Priest», 295D (Wright II, 315).

34. «Eusebia», 111B - C (Wright I, 297).

Η ΑΓΓΑΡΕΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ/Θεσσαλονίκη

Τὸ φορολογικὸ σύστημα τοῦ Βυζαντίου ἤδη ἀπὸ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ στηριζόταν α) στὴ βεβαίωση καὶ τὴν εἰσπραξὶ τῶν τακτικῶν καὶ ἐκτακτῶν φόρων καὶ β) σὲ μίᾳ σειρᾷ ἀπὸ ἐπιβαρύνσεις τῶν φορολογουμένων. Οἱ ἐπιβαρύνσεις αὐτὲς ἀφοροῦσαν τὴν ἀναγκαστικὴ παροχὴ ὑπηρεσιῶν καὶ ἀγαθῶν ἀπὸ τοὺς πολίτες στὸ κράτος χωρὶς κανένα ἀντάλλαγμα¹. Στὶς βυζαντινὲς πηγὲς καὶ ἰδιαίτερα στὰ πρακτικὰ καὶ τὰ προνομιακὰ ἔγγραφα (χρυσόβουλλους λόγους, χρυσόβουλλα σιγίλλια) οἱ ἐπιβαρύνσεις αὐτὲς χαρακτηρίζονται συνήθως μὲ τὴ γενικὴ ὀνομασία «ἐπὶ ῥεῖα»² ἢ σπανιότερα «κῶσεις»³ ἢ «δοουλεῖαι τοῦ δημοσίου»⁴. Ἡ ποικιλία καὶ τὸ βάρος τῶν ἐπηρεῶν αὐτῶν τίς καθιστοῦσαν ἐξαιρετικὰ ἐπαχθεῖς. «Ἐπωρέξατε χεῖρα ταῖς Ἀθήναις, ἥδη καταδυομέναις πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ τῶν ἐπηρεῶν», γράφει παραστατικὰ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης σ' ἐπιστολὴ του⁵. Μιὰ ἰδιαίτερη κατηγορία ἐπιβαρύνσεων τοῦ ἀγροτικοῦ κυρίως πληθυσμοῦ ἀποτελοῦσαν ἡ ἀγγαρεῖα καὶ ἡ παραγγαρεῖα⁶.

1. Βλ. J. Karayannopulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, σ. 178, 206 (στὸ ἐξῆς: Finanzwesen).

2. F. Dölger, *Zum Gebührenwesen der Byzantiner. Études dédiées à la mémoire d'André Andreadès*, Athen 1939, 35 - 59 κ.έ. (= Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze. Ettal 1953, 245 κ.έ.) (στὸ ἐξῆς: Gebührenwesen). - Τοῦ ἴδιου, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*², Darmstadt 1960, 60 - 61 (στὸ ἐξῆς: Beiträge).

3. *Actes de Lavra*, ἐκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, Denise Papachrysanthou, Paris 1970, 1977, 1979 (στὸ ἐξῆς: A. Lavra) 44. 26 (1082) «παντοίας ἐπηρεῶς τε καὶ κακώσεως», A. Lavra 33.103 (1060), 43.7 (1081), 48.47 (1086), χρυσόβ. λ. Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ τοῦ 1085 γιὰ τὴ μονὴ Ἑλεούσης: L. Petit, *Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine*. *Izvestija Russk. Archeol. Inst. v K/polje* 6 (1900) 27. 20 (στὸ ἐξῆς: Notre - Dame).

4. Τακτικὰ Λέοντος, PG. 107.1032.

5. Μιχ. Χωνιάτης ἐπιστ. (ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα. Ἀθήναι 1879/80, ἀνατ. Groningen 1968), II.106. - Τὴν πιὸ ἐκτενὴ ἀπαρίθμηση ἐπηρεῶν περιέχει ὁ χρυσόβουλλος λόγος τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ τοῦ 1088 γιὰ τὴ μονὴ τῆς Πάτμου: Ἔρας Α. Βρανούση, Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς τῆς Πάτμου. Α'. Αὐτοκρατορικὰ. Ἀθήναι 1980, σ. 37 κ.έ. (στὸ ἐξῆς: Ἐγγραφα Πάτμου). Πβλ. G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de l'immunité à Byzance, Byzantion* 28 (1958) 187 - 188 (στὸ ἐξῆς: Immunité). - Ἔρα Βρανούση, Ἐγγραφα Πάτμου σ. 68.

6. Κατὰ τὸν Ἱ. Κονιδάκη, Τὸ Δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος, Ἀθήναι 1979, σ. 218 πρόκειται γιὰ δύο παράλληλες κατηγορίες

Σκοπὸς τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι νὰ καθορίσουμε τὴν προέλευση, τὸ ἰδι-
αίτερο περιεχόμενο τῆς ἀγγαρείας καὶ παραγγαρείας, πότε καὶ μὲ ποιούς ὁρους
ἐπιβάλλονταν καὶ ἀπὸ ποιὸν φορέα.

Προέλευση. Ὁ θεσμὸς τῆς ἀγγαρείας εἶναι πολὺ παλιὸς καὶ ἔχει τὴν
προέλευσίν του στὴν Ἀνατολή. Ὁ ὅρος ἀγγαρεία ἀπὸ τὸ ἀγγαρεῦω <ἀγγαρήιος
καὶ ἀγγαρήιον <ἀγγαρος = ἀγγελιαφόρος εἶναι περσικῆς ἀρχῆς⁷. Ὁ Ἡρόδο-
τος καὶ ὁ Ξενοφώντας περιγράφουν τὸν περσικὸ θεσμὸ ἀγγαρήιον⁸, τὴν ὁρ-
γάνωση δηλ. τοῦ περσικοῦ βασιλικοῦ ταχυδρομείου, ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴ γρή-
γορη διακίνηση τῶν βασιλικῶν ἀγγελιαφόρων: Στούς κεντρικοὺς δρόμους τοῦ
περσικοῦ κράτους ὑπῆρχαν κατὰ διαστήματα σταθμοὶ (ἀγγαρα)⁹, ὅπου περι-
μεναν ἄλογα καὶ ἀγγελιαφόροι (ἀγγαροὶ ἢ ἀστάνδαι) γιὰ διαδοχικὴ ἀλλαγὴ¹⁰.
Ἡ ὁργάνωση αὐτὴ πέρασε καὶ στὰ κράτη τῶν Σελευκιδῶν¹¹ καὶ τῶν Πτο-
λεμαίων τῆς Αἰγύπτου¹². Ἐνῶ ὅμως στὸ περσικὸ κράτος τὰ ἔξοδα τοῦ ταχυ-
δρομείου τὰ κάλυπτε τὸ βασιλικὸ ταμεῖο, στὰ παραπάνω ἐλληνιστικὰ κράτη
ἐπικράτησε φαίνεται νὰ τὰ καλύπτει, κατὰ ἓνα μέρος τουλάχιστο, ὁ λαός. Ἔτσι

ἐπιβαρύνσεων ἐπηρεαίαι - ἀγγαρεῖαι. Ἀπὸ τῆ διατύπωση ὁμως τῶν ἐγγράφων φαίνεται πῶς
ἡ ἀγγαρεία καὶ ἡ παραγγαρεία ὑπάγονταν στὶς ἐπηρείες. Συνήθως τὰ ἐγγράφα γράφουν:
«διατηρεῖν ἀνώτερον πάσης καὶ παντοίας ἐπηρείας, ἥγουν συνδοσίας πλωτῶν, καστροκτι-
σίας, ἀγγαρείας, παραγγαρείας» [Actes de Xéropotamou, ἔκδ. J. Bompaire, Paris 1964,
8.17 κ.έ. (στὸ ἐξῆς: A. Xérop.) - Fr. Miklosich - I. Müller, Acta et Diplomata graeca
medii aevi sacra et profana. Vindobonae 1860 - 1890 (στὸ ἐξῆς: MM) 4.288 (13 αἰ.),
4.249 (13 αἰ.), 4.21, A. Lavra 44.34 (1082) κ.ἄ.] ἢ «ἐξκουσσεύεσθαι ἀπὸ τε μιτάτου, ἀγ-
γαρείας, παραγγαρείας καὶ λοιπῆς ἀπάσης ἐπηρείας νῦν τε οὐσης καὶ ἐς ὕστερον ἐπινοηθη-
σομένης» [A. Lavra 51.11 (1092), MM. 5.138 (1074), 2.23 κ.ἄ.]. Πβλ. A. Bon, Le Pelo-
ponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951, 167 - 8 (στὸ ἐξῆς: Peloponnèse).

7. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης Παρεχβολαί, Ὁδύσσεια τ 28: «ἀγγαροί. . . λέξεις φανερώς
περσικῆ». Κατὰ τὸν Jensen βαβυλωνιακῆς ἀρχῆς ἀπὸ τὸ agru, βλ. C. Fries, Klio 4 (1904)
121. Ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἀπαντοῦν καὶ οἱ τύποι ἐγγαρεῦω καὶ ἐγγαρία ἀπὸ
παρετυμολογία πρὸς τὴν πρόθεση ἐν. Βλ. λ. ἀγγαρεία στὰ λεξικά H. Frisk, Θησαυρὸ Στε-
φάνου, Liddel - Scott - Jones, Sophocles, F. Preisigke, IV. Ἀνδριώτη, Ἐτυμολογικὸ
Λεξικὸ τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς², Θεσσαλονίκη 1967, E. Κριαρᾶ, Lampe κ.ἄ.

8. Ἡρόδοτος VIII.98 - Ξενοφ., Κύρου Παιδεία VIII.6.17.

9. Ἐτυμολογικὸν Μέγα 7.15: «ἐλεγον δὲ καὶ τοὺς σταθμοὺς ἀγγαρα».

10. Φωτίου Λεξικὸ λ. ἀγγαρος. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης Παρεχβολαί, Ὁδύσσεια τ
28: «ἀγγαροί, οἱ ἐκ διαδοχῆς γραμματοφόροι». Βλ. O. Seeck, RE.I.2, 2185 λ. angarium. -
F. Preisigke, Die ptolemäische Staatspost, Klio 7 (1907) 266 - 7.

11. Διόδωρος XIX. 57.5. Πβλ. E.J. Holmberg, Zur Geschichte des Cursus publi-
cus. Diss. phil. Uppsala 1933, 23 (στὸ ἐξῆς: Cursus publicus) - M. Rostowzew, Anga-
riae, Klio 6 (1906) 249.

12. Βλ. F. Preisigke, Die ptolemäische Staatspost, Klio 7 (1907) 266 - 7. - E.J.
Holmberg, Cursus publicus 23 κ.έ.

ἀπαντοῦμε στὸ βασίλειο τῶν Σελευκιδῶν¹³ καὶ τὴν Αἴγυπτο τῶν Πτολεμαίων¹⁴ τὸ θεσμὸ τῆς ἀγγαρείας ποὺ σήμαινε πιά τὴν ἀναγκαστικὴ παροχὴ ἀπὸ τὸ λαὸ ζώων (ἵππων, ἡμιόνων, βοδιῶν, καμήλων κ.ἄ.) καὶ πλοίων γιὰ κρατικὲς μεταφορές¹⁵. Ἀπ' αὐτοὺς παρέλαβαν τὴν ἀγγαρεία οἱ Ρωμαῖοι, πιθανὸν στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, μαζὶ μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ κρατικοῦ ταχυδρομείου¹⁶.

Στὶς βυζαντινὲς πηγές, ἀνάλογα μὲ τὸ σκοπὸ ποὺ ἐξυπηρετοῦσε ἡ ἀγγαρεία καὶ τὸ φορέα ποὺ τὴν ἐπέβαλλε, διακρίνεται σὲ ἀγγαρεία δημόσια, ποὺ τὴν ἐπέβαλλε μιὰ δημόσια ἀρχὴ γιὰ χάρη τοῦ κράτους καὶ σὲ ἰδιωτικὴ, ποὺ τὴν ἐπέβαλλαν ἰδιῶτες (μεγαλοὺδιοκτητὲς, ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες, ἀξιωματοῦχοι κ.ἄ.)¹⁷.

Α. Ἀγγαρεία δημόσια

Ἡ ἀγγαρεία ὡς ἐπιβάρυνση ἀπὸ μέρους τοῦ κράτους ἀναφέρεται στὶς πηγές ὡς ἀγγαρεία δημοσία¹⁸ ἢ ἀγγαρεία τοῦ δημοσίου¹⁹. Συνηθέστερα ὅμως

13. Ἰώσηπος XIII. κεφ. 2 (μὲ πηγὴ τοὺς Μακκαβαίους I.10.33): «κελεύω (= ὁ Δημήτριος Α' Συρίας) δὲ μηδὲ ἀγγαρεύεσθαι τὰ Ἰουδαίων ὑποζύγια». Πβλ. καὶ τὰ γνωστὰ χωρία Ματθ. 5.41 «ὅστις σὲ ἀγγαρεύει μίλιον ἔν, ὕπαγε μετ' αὐτοῦ δύο» καὶ 27.32. Πβλ. M. Rostowzew, Angariae, Klio 6 (1906) 250.

14. Π.χ. δύο ἡδικτα τοῦ Πτολεμαίου Ζ' τοῦ Εὐεργέτη Β' (†117 π.Χ.): P. Teb. I.5.178 (μὲ διόρθωση U. Wilcken, Archiv f. Papyrusforschung 3 (1906) 325) «μηδὲ τοὺς στρατι(ηγούς) καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς πρὸς ταῖς πραγματείαις ἔλκειν τινὰς τῶν κατοικοῦντων ἐν τῇ χώρᾳ εἰς λειτουργίας ἰδίας μηδὲ κτήνη αὐτῶν ἐγγαρεύειν» καὶ P. Teb. I.5.252 κ.ἔ. «μηδένα ἐγγαρεύειν πλοία». Πβλ. F. Preisigke, Die ptolemäische Staatspost, Klio 7 (1907) 275 - 6. Τὸ κράτος προέβαινε σὲ ἀκριβὴ καταμέτρηση τῶν ζώων στὴ «βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων» (P. Fior. 2 col. VIII). Πβλ. M. Rostowzew, Klio 6 (1906) 253 κ.ἔ.

15. Βλ. F. Oertel, Die Liturgie. Studien zur ptolemäischen und kaiserlichen Verwaltung Ägyptens. Leipzig 1917 (ἀνατ. Aalen 1965) 24, 88 - 90 (στὸ ἐξῆς: Liturgie).

16. M. Rostowzew, Angariae, Klio 6 (1906) 255 κ.ἔ. - Τοῦ ἴδιου, The Social and Economic History of the Roman Empire², Oxford 1971, 380 κ.ἔ. (στὸ ἐξῆς: History). E.J. Holmberg, Cursus publicus 33 κ.ἔ.

17. Ἐπαναγωγὴ 9.16 (= JGR. II.256): «τὰ μοναστήρια καὶ αἱ ἐκκλησίαι. . . οὐχ ἐπὶκρίνται οὔτε ἰδιωτικῇ ἀγγαρίᾳ ἤτοι δουλείᾳ οὔτε δημοσίᾳ». Πβλ. G.G. Litavrin, Soveti i rasskazi Kekavmena, Moskva 1972, 467. Τοῦ ἴδιου, Bolgarija i Vizantija v XI - XII vv., Moskva 1960, 202 - 204, 303.

18. Ἐπαναγωγὴ 9.16 (= JGR. II.256) - χρυσ. λ. Μιχαὴλ Θ' Παλαιολόγου τοῦ 1314 /5: JGR. I.676, MM. 6.182 (13 αἰ.) κ.ἄ. Πβλ. στὴ Δύση: Otto I., Diplomata no. 258 (a. 963) (ἐκδ. Th. Sickel, MGH. Dipl. I): Nullus audeat. . . ab eis ulla inlicitas redibitiones aut publicas angarias exigere.

19. P. Lond IV 1356 ἀεῖσιώσαι τον μοιρασμον δι' οὐπερ διαστέλλονται τὰ ἐκστράδε-

ἀναφέρεται ἀνάμεσα στὶς δημοσιακὲς ἐπὶ ἡρέεις καὶ συζητήσεις²⁰ ἢ ἀνάμεσα στὶς ἀπαιτήσεις τῶν τὰ δημόσια διενεργούντων²¹.

Ἡ δημόσια ἀγγραφεὶα ἀποτελοῦσε μία μορφή λειτουργίας²² καὶ πρέπει νὰ τὴ συνάψουμε μὲ τὰ munera sordida²³ τῆς ρωμαϊκῆς καὶ πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ κυρίως ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὸν cursus publicus. Τὸ κρατικὸ ταχυδρομεῖο (cursus publicus, δημόσιος δρόμος)²⁴ στὸ ρωμαϊκὸ κράτος καὶ τὸ Βυζάντιο δὲν ἀποτελοῦσε θεσμὸ κοινῆς ὠφελείας, ἀλλὰ ἐξυπηρετοῦσε μόνον τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν κυβέρνησή²⁵. Τὰ ἐξόδα γιὰ τὸ προσωπικὸ

δινὰ καὶ ἀγγραφεῖα τοῦ δημοσίου». JGR. I.617 (1044), A. Lavra 33.84 (1060), M. Γούδα, Βυζαντινὰ ἐγγραφα τῆς ἐν Ἀθῶν Ἱερῶς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ. 3 (1926) 123 (τοῦ 1080).

20. F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges. München 1948, 38.47 (1294) (στὸ ἐξῆς: Schatzkammern) - P. Lemerle, Un chrysobulle d'Andronic II Paléologue pour le monastère de Karakala. Bull. Corr. Hell. 60 (1936) 432.35 (= Le monde de Byzance: Histoire et institutions. London 1978, Variorum Reprints XVII). Ἡ καὶ δημοσιακὰ ζητήματα καὶ κεφάλαια: MM 4.343, δημοσιακὰ ἢ βασιλικὰ ζητήματα: χρυσ. λ. Στεφάνου Δουσάν γιὰ τὴ Μ. Βατοπεδίου τοῦ 1348: A. Soloviev - V. Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, ἀνατ. London 1974, XVIII. 103 (στὸ ἐξῆς: Grčke povelje).

21. A. Kutlumis 10.54 κ.ἐ. (ἐκδ. P. Lemerle, Actes de Kutlumis, Paris 1945). Βλ. καὶ ὁρισμὸ Μιχαήλ Ἡ' Παλαιολόγου γιὰ τὴ Μ. Πάτμου τοῦ 1269: Ἐ. Βρανούση, Ἐγγραφα Πάτμου 35.6: «οἱ τὰ δημόσια διενεργούντες ἀγγραφεύουσι τούτους παρὰ τὴν συνήθειαν».

22. Βλ. F. Oertel, Liturgie 4. M. Rostovtzeff, History 380 κ.ἐ.

23. CT.11.16.15 (382) πβλ. CJ. 10.48.12. - CT. 11.16.18 (390), ὅπου ἀριθμοῦνται τὰ munera sordida καὶ ὅσοι ἀπαλλάσσονταν ἀπ' αὐτά. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὁμοίότητα μὲ τὶς ἐπιβαρύνσεις (ἐπὶ ἡρέει) ποὺ ἀναφέρονται στὰ μεταγενέστερα βυζαντινὰ ἐγγραφα. - Στὶς ἑλληνικὲς πηγὲς ὁ ὅρος μεταφράζεται ὡς «θυναρὰ λειτουργία» (Βασιλικὰ 6.31.2 πβλ. CJ. 12.23.1—346) ἢ «θυναρὰ λειτουργήματα» [Θεοφύλακτος Ἀχρ. ἐπ. 19, PG. 126, 525C. - βλ. διορθωτικὰ A. Leroy - Molingen, Byzantion 12 (1938) 260. Πβλ. καὶ Βασιλικὰ 56.15. 21]. - Γιὰ τὰ munera sordida βλ. J. Karayannopoulos, Finanzwesen 178 - 182, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. W. Goffart, Caput and Colonnate: Towards a History of Late Roman Taxation, Toronto 1974, 136 - 137. - A.H.M. Jones, The Later Roman Empire 284 - 602. A Social, Economic and Administrative Survey², Oxford 1973, 452, 535 - 6 (στὸ ἐξῆς: Later Rom. Emp.).

24. Προκόπιος, Περὶ πολ. III.16 (= I, σ. 384 ἐκδ. J. Haury, Procopii Caesariensis Opera omnia I - IV, Lipsiae 1905 - 6, ἀνατ. Lipsiae 1963), Ἀνέκδοτα 30 (σ. 180 κ.ἐ., ἐκδ. J. Haury). Ἰω. Λυδός, Περὶ ἀρχῶν II.10 (σ. 65 - 66 ἐκδ. R. Wuensch), Θεοδώρητος, Ἐκκλ. Ἰστ. II.16.18, III.4 (ἐκδ. L. Parmentier - F. Scheidweiler), JGR. IV.365 κ.ἐ.

25. Γιὰ τὸν cursus publicus βλ. E.E. Hudemann, Geschichte des römischen Postwesens während der Kaiserzeit². Berlin 1878. - E.J. Holmberg, Zur Geschichte des Cursus publicus. Diss. Phil. Uppsala 1933. O. Seeck, Cursus publicus, RE. IV.1846 - 1863, Agentes in rebus, RE. I.776 - 779. G. Humbert, Cursus publicus: Ch. Darremberg - E. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines I.2 1645 -

καὶ τῇ διατήρηση τῶν ζώων στοὺς σταθμοὺς τοῦ c.p.²⁶ τὰ ἀναλαμβάναν στὸ ρωμαϊκὸ κράτος ὡς λειτουργία οἱ πόλεις καὶ οἱ κοινότητες²⁷. Στὴν πρωτοβυζαντινὴ καὶ τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ τὸ κράτος διέθετε ἄμαξες καὶ ζῶα γιὰ τὸ κρατικὸ ταχυδρομεῖο²⁸, παράλληλα ὅμως ἔσχυε καὶ ἡ ἐπιβάρυνση τῶν κοινοτήτων γιὰ τὴν παροχὴ καὶ τὴν ἀνανέωση τῶν ζώων²⁹ καὶ τῶν ἁμαξῶν³⁰, τὴν

1672. *H. Leclercq*, Poste publique et privée. Dict. d'Archéol. chrét. et de Liturgie 14. 1631 - 1642. *L. Bréhier*, Le monde byzantin. Les institutions de l'empire byzantin. Paris 1949, 324-333, 1970², 263 - 270 - *E. Kornemann*, Postwesen, RE. XXII.1, 998 - 1014 μὲ ὀρισμένες διορθώσεις στοὺς Seeck καὶ Holmberg. - *O. Hirschfeld*, Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian², 1905, ἀνατ. 1975, 190 κ.έ. (στὸ ἐξῆς: Verwaltungsbeamten) - *A.H.M. Jones*, Later Rom. Emp. 830 - 834. - *K. Ἀμαντος*, Ταχυδρομικὸν σημεῖωμα, Ἑλληνικά 8 (1935) 268 - 270.

26. Κάθε σταθμὸς (mansio) διέθετε 40 ἄλογα (veredi) καὶ ὑποζύγια ποὺ ὀνομάζονταν animalia publica (Προκόπιος, Ἀνέκδ. 30.4, σ. 181.16). Στὸν Σωζομενὸ 169.15 (ἐκδ. *G.C. Hansen*) τὰ ὑποζύγια αὐτὰ ὀνομάζονται δημόσιοι νωτοφόροι. Ὀνομάζονταν ἐπίσης καὶ «κόντουρα» ἢ «κούνδουρα», γιὰ τὸς ἑκαβαν τὴν ἄκρη τῆς οὐρᾶς, κι αὐτοὺς ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσε ὀνομαζόταν «κουντουριάριος» [Μιχ. Ψελλοῦ, Εἰς τὴν φωνὴν τὴν λέγουσαν, Σήμερον τὰ ἅγια κόντουρα, ἐκδ. *K. Σάθα*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη V. 533. Πάτρια Κων/λεως 169.1 (ἐκδ. *Th. Preger*). *F. Trinchera*, Syllabus graecarum membranarum, Νεάπολις 1865, 55 (1054) κ.ά. (στὸ ἐξῆς: Syllabus). Πβλ. *K. Ἀμαντος*, Ταχυδρομικὸν σημεῖωμα, Ἑλληνικά 8 (1935) 268 - 270]. Κάθε χρόνῳ ἔπρεπε νὰ ἀνανεώνεται τὸ 1/4 ἀπὸ τὰ ζῶα αὐτά: CT. 8.5.34 (377) πβλ. CJ. 12.50.7: «in omnibus provinciis veredorum pars quarta reparatur».

27. Ὁ Ἀδριανὸς (117 - 138) καὶ ὁ Σεπτίμιος Σεῦηρος (193 - 198) μετέθεσαν τὰ ἔξοδα αὐτὰ στὸ δημόσιον ταμεῖο, πράγμα ποὺ ἔσχυσε μόνον προσωρινά. Βλ. *O. Hirschfeld*, Verwaltungsbeamten 192 - 3, *O. Seeck*, RE. IV. 1849. - Ὁ *Kornemann*, RE. XXII. 998 ἀμφιβάλλει ἂν ποτὲ ἔσχυσε τὸ μέτρο αὐτὸ στὰ χρόνια τοῦ Σεπτίμιου Σεῦηρου, ὥστόσο ὁ Spartian X.14.2 γράφει γιὰ τὸν αὐτοκράτορα αὐτόν: «cum se vellet commendare hominibus, vehicularium munus a privatis ad fiscum traduxit». Πβλ. *E.J. Holmberg*, Cursus publicus 45 - 46.

28. CT.8.5.3 (326) πβλ. CJ. 12.50.2, Θεοφ. 47.13 (ἐκδ. *C. de Boor*): «(Ἰουλιανὸς) τοῦ δὲ δημοσίου δρόμου τὰς τε καμήλους καὶ ὄνους, βόας καὶ ἡμίονους ἐξέβαλεν, μόνους ἵππους συγχωρήσας ὑπουργεῖν διὰ πολλὴν φιλαργυρίαν». Προκ. Ἀνέκδ. 30.15 - 16 (σ. 183. 22 κ.έ.): «ἀλλὰ καὶ καμήλους παμπληθεῖς τὸ δημόσιον ἐκ παλαιῶν τρέφειν εἰώθετο, αἱ δὲ τῶν Ῥωμαίων στρατῶ ἐπὶ πολέμοις ἰόντι ἅπαντα φέρουσαι τὰ ἐπιτήδεια εἰπόντο. Καὶ οὕτε τοῖς γεωργοῖς τότε ἀ γ γ α ρ ο ρ ε ῖ ν ἐπάνανκες ἦν». . .). Γιὰ τὸ δυτικὸν κράτος βλ. Cassiodor, Variae IV.47, V.5.2, 39.14, XII.15.6. Πβλ. *E. J. Holmberg*, Cursus publicus 147 - 8. - Γιὰ τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ βλ. π.χ. Συν. Γεωργ. Μον. 796.14 «δημόσια ὀχήματα» καὶ Συν. Θεοφ. 369.8. Πβλ. *A. Kazdan*, Derevnja i gorod v Vizantii IX - X vv., Moskva 1960, 143 (στὸ ἐξῆς: Derevnja).

29. CJ. XI.55.1 (exemplum Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ), ὅπου ὁ λόγος γιὰ ἀπαλλαγὴ ἀγροτῶν τῆς Συρίας ἀπὸ παροχὴ «mularum fiscalium vel equorum ministerium». Πβλ. *A. Deléage*, La capitation du Bas-Empire. Macon 1945 (ἀνατ. N. York 1975), 149 (στὸ ἐξῆς: Capitation). - Προκ. Ἀνέκδ. 30.15 - 16.

30. CT.8.5.21 (364). Οἱ ὑπεύθυνοι μάλιστα γιὰ τὴν παραλαβὴ τῶν ἁμαξῶν ἀπαιτοῦ-

κατασκευὴ καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν σταύλων³¹ καὶ τὴν παροχὴ ζωοτροφῶν³². Φαίνεται μάλιστα πὼς ὅσοι ἀναλάμβαναν τέτοιες ὑπηρεσίες γιὰ τὸ κρατικὸ ταχυδρομεῖο ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ ἄλλες λειτουργίες³³. Πολλὲς φορὲς καὶ οἱ πόλεις προέβαιναν στὴν ἐπίταξη ζώων καὶ ἀμαξῶν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν δι-
κὲς τοὺς ἀνάγκες μεταφορῶν. Ὅπως π.χ. οἱ γεωργοὶ ἀπὸ τὰ περίχωρα τῆς Ἀντιόχειας, ὅταν ἔρχονταν στὴν πόλιν νὰ πουλήσουν τὰ προϊόντα τους, ὑπο-
χρεώνονταν φεύγοντας νὰ μεταφέρουν χώματα καὶ ἄχρηστα οἰκοδομικὰ ὑλικά
ἐξω ἀπὸ τὴν πόλιν³⁴.

Γιὰ ν' ἀπαιτήσῃ ἓνας ἀξίωματοῦχος τὴ χρῆση τοῦ κρατικοῦ ταχυδρομεῖου ἢ τὴν ἐπίταξη ζώων (ἀγγραρεία) ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐφοδια-
σμένος μὲ εἰδικὸ ἔγγραφο (evectio³⁵, σύνθημα³⁶, δίπλωμα³⁷), ποὺ ἀρχικὰ τὸ
ἐξέδιδε ὁ αὐτοκράτορας, ἀργότερα ὁμῶς ὁ praefectus praetorio καὶ ἀπὸ τὸ
395 ὁ magister officiorum³⁸.

σαν ἀπὸ τοὺς ἀγρότες ποὺ παρεῖχαν τὰ ἀμάξια τοὺς καὶ χρήματα γιὰ τοὺς τροχοὺς κ.ά. Τὴν
ἐνέργεια αὕτὴ τὴν ἀπαγόρευσε ὁ νόμος αὐτὸς τοῦ Βαλεντινιανοῦ καὶ Βάλη, χαρακτηρίζοντάς
την ὡς ληστεία καὶ ἀπάτη.

31. CT. 15.1.17 (365), CT. 11.1.21 (385) = CJ. 10.16.8, CT. 15.1.35 (396). Σὲ νόμο
μάλιστα τοῦ 377 δηλώνεται χαρακτηριστικὰ ὅτι θὰ ᾔταν παράλογο νὰ γίνονται οἱ σταῦλοι
μὲ δημόσια χρήματα, ἐφόσον γίνονταν γρηγορότερα καὶ καλύτερα μὲ ἐξοδα τῶν ἐπαρχιω-
τῶν: CT. 8.5.34 (377): «nam ut stabula impensis publicis extruantur, contra ratio-
nem est: cum provincialium sumptu citius arbitremur et utilius adparanda». Πβλ.
CJ. 12.50.7. Βλ. *E. J. Holmberg*, *Cursus publicus* 82.

32. Ὁ Βαλεντινιανὸς ὅρισε μὲ νόμο τοῦ 365 (CT. 11.1.9) ἡ μεταφορὰ τῶν ζωοτροφῶν
πρὸς τίς mansiones καὶ mutationes νὰ γίνεται σὲ προκαθορισμένο χρόνο καὶ ὅχι ἀπρογραμ-
μάτιστα. Τὸ μέτρο αὐτὸ τὸ εἶχε ἐφαρμόσει προηγουμένως ὁ pr. pr. Ἰλλυρικοῦ Ἀνατόλιος.
Βλ. ἐπίσης CT. 8.5.16 (363), CT. 8.5.34 (377) = CJ. 12.50.7, CT. 8.5.60 (400) = CJ.
12.50.18, CT. 8.5.64 (403) = CJ. 12.50.19: «comperimus provinciales et pabula et
pecuniam pro equorum cursualium solemnī ratione conferre».

33. Μιχ. Ψελλός, *Κ. Σάθα*, Μεσαιων. Βιβλ. V.533.

34. Λιβάνιος or. 50 (ἐκδ. *R. Foerster*, *Libanius opera* III.471) «Ὑπὲρ τῶν γεωρ-
γῶν περὶ τῶν ἀγγραρειῶν». Ὁ ὅρος ἀγγραρεία ἀπαντᾷ μόνον στὸν τίτλο καὶ πιθανὸν προστέθηκε
ἀπὸ Βυζαντινοὺς γραμματικούς. Βλ. *R. Foerster*, *Libanius opera* III, σ. 469 - 70. *J.H.
W. C. Liebeschuetz*, *Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman
Empire*, Oxford 1972, 69.

35. CJ. 12.50.3 (357).

36. Ἰω. Λυδός, Περὶ ἀρχῶν II.10 (σ. 66.11). - Βασιλικά 56.17.3.

37. Στὴ ρωμαϊκῇ ἐποχῇ: ἥδικτο τοῦ pr. pr. Αἰγύπτου τοῦ 48 μ.Χ.: *E. Kiessling*,
Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten 8248.2 (στὸ ἐξῆς: *Sammelbuch*):
«μηδὲ λαμβάνειν μηδὲ ἀγγραφεῖν εἰ μὴ τινες ἐμὰ διπλώματα ἔχουσιν». Ἡ διπλῇ: P.S.
I.446 στ. 133 - 137: «ἐπέγγων πολλοὺς τῶν στρατιωτῶν ἀνευ διπλῆς διὰ τῆς χώρας πορευο-
μένους πλοῖα καὶ κτήνη καὶ ἀνθρώπους αἰτεῖν». Βλ. *E.J. Holmberg*, *Cursus publicus* 53
κ.έ. μὲ σχετικὰ χωρία καὶ ἀπὸ λατινικὲς πηγές.

38. Σύμφωνα μὲ μαρτυρίαν τοῦ Ἰω. Λυδοῦ, Περὶ ἀρχῶν II.10 (σ. 65.20 κ.έ.) καὶ III.

Τὸ ζεύγος τῶν βοδιῶν καὶ οἱ ἄμαξες ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ κρατι-
κὲς μεταφορὲς ὀνομάζονταν *angariae*³⁹. *Angariae* χρησιμοποιοῦσε τὸ ἀργὸ
ταχυδρομεῖο⁴⁰ (*cursus clavularis*⁴¹, πλατὺς δρόμος⁴² ἢ καὶ ἀπλῶς *anga-*
*riae*⁴³), τὸ ὁποῖο μετέφερε τὸ φόρο σὲ εἶδος⁴⁴, στρατιωτικὸ ρουχισμὸ⁴⁵,
ὄπλα⁴⁶, ἀσθενεῖς στρατιῶτες⁴⁷, οἰκογένειες ἀξιωματοῦχων καὶ στρατιωτῶν⁴⁸,
ἐπισκόπους ποὺ μετεῖχαν σὲ συνόδους⁴⁹. *Angaria* χρησιμοποιοῦσε καὶ ὁ *iudex*
provincialis, μία γιὰ τὴν προσωπικὴ του διακίνηση καὶ μία γιὰ τὶς ἀνάγκες
τῆς ὑπηρεσίας του⁵⁰. Τὸ βάρος τῶν εἰδῶν ποὺ μετέφεραν οἱ βοιδάμαξες (*an-*
gariae) δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπερβαίνει τὶς 1.500 λίτρες, ἐνῶ γιὰ τὶς ἄμαξες μὲ ἡμιό-

23 (σ. 111.1 κ.ε.). Βλ. *E.J. Holmberg*, *Cursus publicus* 88 - 90. *R. Guiland*, *Les logothètes*, *Rev. Ét. Byz.* 29 (1971) 32. - Στοὺς ἰδιῶτες ἀπαγορευόταν ἡ χορήγηση *evectio* καὶ ἡ χρῆση τοῦ *cursus publicus*: CT.8.5.44 (384) = CJ. 12.50.11, CT. 8.5.54 (395). Πβλ. *O. Seeck*, *RE*. IV.2.1848. *E. J. Holmberg*, *Cursus publicus* 53 κ.ε. *Kornemann*, *RE*. XXII.1.1003.

39. CT.6.29.5.1. (359): «e cursu vero clavulari singulas angarias, in his scilicet stationibus in quibus cursus est conlocatus». CT.8.5.11 (360), CT. 8.5.28. καὶ 30 (368). Βλ. *Du Cange*, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* λ. *angaria*. *O. Seeck*, *RE*. I.2. 2184 λ. *angaria*, *RE*. IV.2.1852 *Cursus publicus*. Στὴ Δύση: *Flodoardus*, *Annales* α. 923 (ἐκδ. *G.H. Pertz*, *MGH. Scr.* III): «Lotharienses perditis multis angariis. . . reverterentur ad suam».

40. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ γρήγορο (*cursus velox*: CT.8.5. passim, ἢ ὁξὺς δρόμος) ποὺ διέθετε ἄλογα (*veredi, equi publici, δημόσιοι ἵπποι*) καὶ ὀχήματα (*redae, carpenta, bitoriae*) μὲ τὰ ὁποῖα γινόταν ἡ μεταφορὰ τῶν ἀγγελιαφόρων τοῦ κράτους, ξένων πρέσβων (CT.8.5.57 - 397), ἀξιωματοῦχων καὶ ὑπαλλήλων σὲ ὑπηρεσία (Θεοφ. 219.27), στρατιωτῶν καὶ τοῦ φόρου σὲ χρυσὸ καὶ ἀργυρὸ (CT.8.5.48), Προκ. Ἀνέκδ. 30 (σ. 181.2 κ.ε.).

41. Ἰω. Λυδός, Περὶ μηνῶν I.31 καὶ 32 (σ. 15.14 κ.ε. ἐκδ. *I. Wuensch*) «κλαβουλάριος ὀχηματικός: κλάβρον γὰρ τὸν οἶακα καλοῦσιν. Βήλωξ, ὁξὺς, δς καὶ βεραιδαρικός ἐτι καὶ νῦν λέγεται. Βεραιδους δὲ Ἰταλοῖς εἶναι δοκεῖ τοὺς ὑποζυγίους ἵππους. . . ὅπερ ἐστὶν ἔλαειν τὸ ὄχημα». Ἡ δημιουργία τοῦ *cursus clavularis* ἀποδίδεται στὸ Διοκλητιανό. Πβλ. *E.J. Holmberg*, *Cursus publicus* 60 καὶ 132.

42. Ἰω. Λυδός, Περὶ ἀρχῶν III.61, (σ. 151.11 - 12), Μιχ. Ψελλός, *K. Σάθα*, Μεσαιων. Βιβλ. V. 532 - 533.

43. CT.8.5.66 (407).

44. CT.8.5.16 (363) «sane angariarum cursum submoveri non oportet propter publicas species, quae ad diversos portos deferuntur». Πβλ. *A.H.M. Jones*, *Later Rom. Emp.* 831.

45. CT.8.5.48 (386).

46. CJ.11.10.7.1 «in translatione armorum angariae necessariae fuerint».

47. CT.8.5.11 (360). Πβλ. *A.H.M. Jones*, *Later Rom. Emp.* 831 - *O. Seeck*, *RE*. I.2.2184.

48. CT.8.5.4. *Ammianus Marcellinus* XX.4.11, XX.8.22 (ἐκδ. *J.C. Rolfe*).

49. *Ammian. Marc.* XXI.16.18. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 172.

50. *N. Maior.* 7 § 13 (458).

νους (redae) τις 1.000 λίτρες⁵¹. Στις ελληνικές πηγές τὰ ζῶα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν ὡς ὑποζύγια ὀνομάζονται ἄγγαρα (ἄγγαροι ἡμίονοι)⁵² καὶ ἄγγαριδία⁵³.

Ἄλλες μορφές ἀγγαρείας

Ἡδη ἀπὸ τῆ ρωμαϊκῆ ἐποχῇ προβλεπόταν νὰ δίνεται μιὰ ἀντιπαροχὴ σὲ χρῆμα σ' ὅσους ἐπιβαρύνονταν μὲ ἀγγαρεῖες⁵⁴. Ἔτσι ἡ ἀγγαρεία σιγὰ σιγὰ πῆρε καὶ τὴ μορφή τῆς ἀναγκαστικῆς μίσθωσης ἢ πώλησης στὸ κράτος⁵⁵. Μὲ νόμο τοῦ ὁ Λέων Α' (457 - 474) ὅρισε ὅτι αὐτοὺς ποὺ μίσθωναν τὰ ζῶα τοὺς στὸν *cursus publicus* γιὰ μεταφορὰ στρατιωτῶν καὶ ὅπλισμοῦ θὰ τοὺς πλήρωνε τὸ ταμεῖο τοῦ *praefectus praetorio*, ἢ *arca praefectoria*⁵⁶. Καὶ στὰ Βασιλικά ὀρίζεται: «τοῖς δὲ δεσπόταις τῶν ζώων παρεσχέσθωσαν τὰ μισθώματα»⁵⁷. Ἐξάλλου ἡ πώληση ἀγροτικῶν προϊόντων γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ζώων καὶ τῶν ἱπποκόμων τοῦ κρατικοῦ ταχυδρομείου εὐνοοῦσε τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν ποὺ βρίσκονταν σὲ δρόμους ὅπου ὑπῆρχε ἡ ὀργάνωση τοῦ κρατικοῦ ταχυδρομείου. Ὁ Προκόπιος μάλιστα ψέγει τὸν Ἰουστινιανό, διότι μὲ τὴ συρρίκνωση ποὺ ἐπέφερε στὸν *C.P.* καὶ τὸν περιορισμὸ τῶν σταθμῶν⁵⁸, ζημιώ-

51. CT.8.5.17 (364), 8.5.28 (368), 8.5.30 (368).

52. Λιβάνιος or. 18, 143.

53. Κων. Πορφ., Περὶ βασιλ. τάξεως 489.4 (ἐκδ. Βόννης) «ὅτε δὲ ἐστὶν ὁ βασιλεὺς εἰς Ῥωμανίαν, καθ' ἑν ἕκαστον θέμα ὑπηρετοῦσιν οἱ πρωτονοτάριοι ὁμοίως καὶ οἱ κόμητες τῆς κώρης, καὶ παρέχουσιν ἀγγαριδία τῷ δρογγαγρίῳ τῆς βίβλης εἰς τὰς βασιλικὰς δουλείας».

54. Χαρακτηριστικὸ τὸ ἥδικτο ποὺ ἐξέδωκε ὁ Γερμανικὸς τὸ 19 μ.Χ. ὅταν ἐπισκέφθηκε τὴν Αἴγυπτο ὡς *proconsul*: F. Zucker, Sitzungsber. Preuss. Akad. 1911 σ. 796 = A.S. Hunt - C.C. Edgar, Select Papyri. Non - Literary Papyri. Public Documents, London - Cambridge, Mass. 1963, II. ἀρ. 211 («ἀκούω» ἀ[γγα]ρ[ε]ίας. . . πλοίων) καὶ κτηνῶν γρίνεσθαι καὶ ἐπισκηνώσεις καταλαμβάνεσθαι ξενίας πρὸς βίαν καὶ καταπλήσσεσθαι τοὺς ἰδιώτας, ἀνankaίον ἡγήσασθαι δηλῶσαι ὅτι οὔτε πλοῖον ὑπὸ τινος ἢ ὑποζύγιον κατέχεσθαι βούλομαι, εἰ μὴ κατὰ τὴν Βαίβιον τοῦ ἐμοῦ φίλου καὶ γραμματέως προσταγῇ. . . καὶ ὑπὲρ τῶν ἀγγαρευομένων δὲ πλοίων ἢ ζευγῶν ἀποδίδεσθαι τοὺς μισθοὺς κατὰ τὴν ἐμὴν διαγραφὴν κελεύω». - P. Lond. III.1171 c σ. 107 τοῦ 42 μ.Χ. - C. Wessely, Studien zur Palaeographie und Papyruskunde 20.75.21 (3 - 4 αἰ. μ.Χ.) «φορέτρον ὄνου ἐγκαρίας τῷ στρατιώτῳ (η) (= ἐξοδα μεταφορᾶς κατὰ τὸν ἐκδότῃ).

55. Βλ. F. Oertel, Liturgie 90 - 92.

56. CJ.12.50.22 τοῦ 465 κατὰ τὸν Holmberg, *Cursus publicus* 145 ἢ τοῦ 473 κατὰ τὸν Seeck.

57. Βασιλικά 56.17.22 = Σύν. Βασιλ. 1.4 (JGR.V.32).

58. Προκ., Ἀνέκδ. 30.10 (σ. 182.19 κ.ε.). Ὁ Ἰουστινιανὸς κατὰ τὸν Προκόπιο διατήρησε τὸν *cursus publicus* μόνο πρὸς τὴν Περσία, ἐνῶ «ἐς. . . τὴν λοιπὴν» ξύμπασαν ἔω μέχρις ἐς Αἴγυπτον ἐν ἡμέρας ὁδῷ σταθμὸν ἕνα κατεστήσατο μόνον, οὐχ ἱππων μέντοι ἀλλ' ὄνων ὀλίγων».

θηκαν οἱ χωρικοί, γιατί δὲν εἶχαν ποῦ νὰ διαθέσουν τὰ προϊόντα τους⁵⁹.

Ἡ ἐπίταξη τῶν ζώων γιὰ κρατικές μεταφορές συνεπαγόταν πιθανότατα καὶ τὴν ἀναγκαστικὴ ἀπασχόληση τῶν ιδιοκτητῶν τῶν ζώων καὶ τὴν παροχὴ προσωπικῆς ἐργασίας ἀπὸ τοὺς χωρικούς⁶⁰. Ἐτσι ὁ ὅρος ἀγγαρεία πολὺ νωρὶς ἄρχισε νὰ σημαίνει καὶ τὴν ἀναγκαστικὴ παροχὴ ἐργασίας. Γιαυτὸ στὰ νομοθετικὰ κείμενα ἡ ἀγγαρεία χαρακτηρίζεται ὡς *munus personale* καὶ *munus patrimonii* ἢ *λειτουργία προσωπικὴ*⁶¹. Ἡ ἀγγαρεία ὡς ἀναγκαστικὴ παροχὴ ἐργασίας στὸ Βυζάντιο ἀφοροῦσε κάθε μορφή ἐργασίας (γεωργῶν, τεχνιτῶν, ἱατρῶν, ἐρετῶν κ.ἄ.) ποὺ ἐπιβαλλόταν ἀναγκαστικά μὲ ἀμοιβὴ ἢ χωρὶς ἀμοιβή⁶². Ἀγγαρεῖτες ἐπίσης ὀνομάζονταν καὶ οἱ διατεταγμένες ὑπηρεσίες τῶν στρατιωτῶν⁶³. Σὲ παπύρους τοῦ 6 - 8 αἰ. αὐτὸς ποὺ μετεῖχε σὲ ἀναγκαστικὴ ἐργασία, πιθανὸν μὲ κάποια ἀμοιβή, ὀνομαζόταν ἀγγαρευτῆς⁶⁴, ἐνῶ ὁ ἐπικείμε-

59. Προκ., Ἀνέκδ. 30.11 (σ. 183.2 κ.ἑ.) «οἱ δὲ τοὺς ἀγροὺς κεκτημένοι, καρπῶν τῶν σφετέρων σεσηπότεων τε καὶ εἰκὴ κειμένων ἀνόνητοι ἐς αἰ γίνονται».

60. Ἑτυμολογικὸν Μέγα λ. ἄγγαροι: «ἔλεγον δὲ τοὺς σταθμοὺς ἄγγαρα, καὶ τοὺς ἐπὶ τῷ καθοδηγεῖν παραλαμβανομένους ἄκοντας». Ἡσύχιος λ. ἄγγαρος: ἐργάτης, ὑπηρετῆς, ἀχθοφόρος. Λεξικὸ Ἰωάννη Ζωναρᾶ (12 αἰ.) (ἐκδ. I.A.H. Tittmann): ἀγκαρία· ἡ ἐκ βίας καὶ ἀκούσιος ὑπηρεσία.

61. Digesta L 4.18.4 «cursus vehicularis sollicitudo, item angariarum praebitio, personale munus est» - Digesta L 4.18.21 «ex his muneribus possessionibus sive patrimonii indicuntur, veluti agnimaes equi, vel mular et angariae atque equi» - Ἀρμεν., Ἐξάβιβλος 2.5.1 «Τῶν λειτουργιῶν αἱ μὲν εἰς πρόσωπα τίθενται, καὶ καλοῦνται προσωπικαί, ὡς ὅταν τις δι' ἑαυτοῦ ἀγγαρείαν ἢ ἑτέραν τινα δουλείαν τῷ δημοσίῳ ἀποδιδῶν».

62. Ἰω. Χρυσ. εἰς Ματθ. PG. 57.268.32: «τὸ γὰρ ἀγγαρεύσαι τοῦτο ἐστὶ τὸ ἀδίκως ἐλκεῖν, καὶ ἄνευ λόγου τινος καὶ ἐπηρεάζοντα». Μαρτύρ. Ταράχου 473 (ἐκδ. Ruinart) «στρατιώται ἀποστέλλονται. . . καὶ τινες ἀγγαρεύσαντες ἀπλῶς ἐπιτιθέασιν φέρειν τοὺς μάρτυρας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τὸ θηριομαχεῖν». Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν 67.13 «ἀγγαρευθῆσεται ὑπὸ τοῦ ἐξουσιάζοντος ἐντοπιῶν». Εὐσταθίου Θεσσαλ. Προοίμ., Παρεκβολαὶ Ἰλιάδος ἐκδ. Lipsiae 1877 σελ. 3.10 (μεταφωρ.). «ἀλλὰ τοῖς γούν ἀγγαρεύσασιν ἀφέσωμεν, ἀγογγύστως τὸ ἐπιτεθεὶν φορτίον ἄραντες». R. Remondou, Papyrus grecs d'Apollōnos Anō. Le Caire 1953, 12.6 (ξ. 706) «παραγγέλλετε δὲ τοῖς καλαφάταις» [ἵνα καλαφάτισωσιν τὸ πλ[οῖον]. . .]ς ἀγγαρίαν κάμνονουσιν» - P. Lond. IV. 1356. 11 (8 αἰ.), 1376.1. - P. Gautier, Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator, REB. 32 (1974) στ. 1308 (τοῦ 1136) «καὶ τὸ κατὰ βασιλικὴν ἐπιταγὴν ἀγγαρεύεσθαι τοὺς τοιοῦτους ἱατροὺς εἰς τὰ κατὰ καιροὺς γινόμενα κοσμικὰ ταξείδια ἀπελόμενοι». Δούκας 149.12 (ἐκδ. V. Grecu) «διέσπειραν τοὺς ἀγγαρευμένους ἐρέτας». - χρυσόβ. λόγος Θεοδώρου Δούκα γιὰ τὴ Μητρόπολη Ναυπάκτου, ἐκδ. Vasiliievskij, Epirotica, Viz. Vrem. 3 (1896) 298.27: «μὴ τοὺς ὑπὸ τὴν μητρόπολιν χειροτέχνας τῶν ὕφασμάτων, μὴ τοὺς σκυτεῖς, μὴ τοὺς ῥάπτας, μὴ τοὺς ἀτέχνους ἐνοίκους. . . ἀγγαρεύεσθαι ἢ μερικῶς ἢ καθόλου».

63. Νόμος τοῦ Ἀναστασίου Α': CJ.12.37.19 «ἐὰν στρατιώται ὑπεστώτες μὴ ὦσιν ἐν ταῖς οἰκείαις ἀγγαρείαις».

64. Soc. 200.2 (ξ. 592) «Ἐδόθη(σαν) δ(ιὰ) Φιλοξένου ἀγοκάπ(ου) τοῖς ε' ἀγγαρευταῖς)

νος τῶν ἀγγαρευτῶν⁶⁵ πρέπει νά ἦταν ὁ ἀρχιεργάτης. Ἀργότερα ἀπαντᾷ καί ὁ ὄρος ἀγγαράρος⁶⁶, πού σήμαινε τὸ δουλοπάροικο πού μετεῖχε σέ ἀγγαρεία.

Στὴν ἀγγαρεία ὡς προσωπικὴ ἐργασία μπορούμε νά ὑπαγάγουμε καί ὁρισμένες ἀπὸ τίς πρὸ σημαντικῆς ἐπήρειες, ὅπως ἦταν ἡ ὑποχρέωση τῶν κατοίκων γιὰ τὴν κατασκευὴ καί τὴ συντήρηση δρόμων (ὁδοστρωσία) καί γεφυρῶν (γεφύρωσις, γεφυροκτισία)⁶⁷. Τίς ὑπηρεσίες αὐτὲς τίς ἐπέβαλλαν ὑπάλληλοι τοῦ *cursus publicus* στὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ καί ἀργότερα τοῦ *λογοθεσίου* τοῦ δρόμου, τῆς ὑπηρεσίας δηλ. πού ἦταν ὑπεύθυνη γιὰ τὸ κρατικὸ ταχυδρομεῖο στὴ μέση καί τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο⁶⁸. Τὸ *λογοθέσιο* τοῦ στρατιωτικοῦ μπορούσε νά ἐπιβάλλει ὡς ἀγγαρεία τὴν *καστροκτισία*, τὴν ὑποχρέωση δηλ. τῆς συμμετοχῆς τῶν κατοίκων στὴν οἰκοδόμησι, ἐπισκευὴ καί συχνότερα τὴν ἐνίσχυση κάστρων⁶⁹. Ἄλλοτε πάλι οἱ κάτοικοι μετεῖχαν στὴ

ἐργαζομέ(νοις) εἰς τὸν κῆπον *Εὐστρητείου λόγ(ω) τροφ(= τροφίμων)*. . . ἄρτον λίτραι δέκαν. - P. Maspero 58.VII.8 (6. αἰ.), 67325.I.16.17, 18 - E. Kiessling, *Sammelbuch* 10454.3.8 (τοὺς τοιοῦτους ἀγγαρευτὰς καί τεχνίτας εἰς πλήρεις [ἐ]κπεμνον ἀνεμποδίστως δι' ἀνθρώπου σου τοῦ ὀφείλοντος τούτους σῦραι νύκτα καί ἡμέραν ἄχρις ἂν ἐνέγκῃ ἐνταῦθα, πέμπων σὺν αὐτοῖς καί τὸν [ἀπαρ]γυρισμὸν τῆς δ[απ]άνης αὐτῶν» καί 10458.3.8 (710) - C. Wessely, *Studien* X.295 B 1 - 299 *passim* (7 - 8 αἰ.).

65. P. Iand. 24.1 (6 - 7 αἰ.) «Βίκτωρ ὁ ἐπικείμενος τῶν ἀγγαρευτῶν ἐπῆρεν τὸ κλ [. . . - P. Lond. 1376.6 IV.49 (711).

66. Gertrude Robinson, *History and Cartulary of the Greek Monastery of St. Elias and St. Anastasius of Carbone II.II. Cartulary* [*Orientalia Christiana* 19.1] Roma 1930, LI.20 (1173) «οἰτινες ὑπηρεχ(ον) ἄνοι μου ἀνγγαρεῖν».

67. *Digesta* L 4.18.7 καί 15 - CT.15.3.3 (387), CT.15.3.4 (399) «propter immensas vastitates viarum, certatim studia cunctorum ad reparationem publici aggeris» - CT. 15.3.5 (412). MM.6.47.19, 6.3.4 = *E. Βρανούση* 1.51 (1073), MM 4.17 (1235) κ.ἄ. Πβλ. F. Dölger, *Beiträge* 22 καί 62. - G. Ostrogorsky, *Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert*, Stuttgart 1927 (ἄντ. Amsterdam 1969), 60 (στὸ ἐξῆς: Steuergemeinde). - D.A. Xanatalos, *Beiträge zur Wirtschafts-und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida*, München 1937, 46 (στὸ ἐξῆς: Beiträge). - D. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, L'Hellen. *Contemp.* (Athènes 1948) (= Byzance: État - Société - Économie, Var. Repr.: London 1973, XI) 68.

68. Γιὰ τὸ *λογοθέσιο* τοῦ δρόμου βλ. D.A. Miller, *The Logothete of the Drome in the Middle and Byzantine Period*, *Byzantion* 36 (1966) 438 - 470. - R. Guiland, *Les Logothètes. Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin*, *Rev. Ét. Byz.* 29 (1971) 34 κ.ἄ. - K. Ἀμαντος, *Ταχυδρομικὸν σημεῖωμα*, *Ἑλληνικά* 8 (1935) 268 - 70.

69. MM. 4.47.19, A. Xérop. 8 (± 1200), MM. 4.4 (1228), 4.288 (13 αἰ.) 4.249.8 (13 αἰ.), 4.21 (1235), 5.13 (1259), 5.82.25(1319), 5.170.16, 5.280 (1364), *Πρακτικὸ Λαμπάκου* τοῦ 1219 ἐκδ. G.L. Fr. Tafel - G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz*

φύλαξη κάστρων (ἀποβίγλισις, βίγλη)⁷⁰ ἢ στὴν παρακολούθηση τῶν κινήσεων τοῦ ἐχθροῦ (παραμοναί)⁷¹. Ἀλλὰ καὶ τὴν κατεργοκτισία ἢ караβοποιία, τὴν ἀναγκαστικὴ δὴλ. συμμετοχὴ στὴν κατασκευὴ πλοίων μποροῦμε νὰ τὴ συνάψουμε μὲ τὴν ἀγγαρεία⁷².

Στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ τὸ κρατικὸ ταχυδρομεῖο (δημόσιος δρόμος) διέθετε ἅμαξες (δημόσια ὁχήματα)⁷³ καὶ δημόσιους ἵππους⁷⁴ στοὺς σταθμοὺς καὶ τίς

und die Levante. II. Teil (1205 - 1255). Wien 1856 (ἀναστ. ἀνατ. Amsterdam 1964), σ. 209 (στὸ ἐξῆς: Urkunden): «angarie de castellis» - Δούκας 303.20 (ἐκδ. V. Grecu): «ἀπῆει. . . ὑποοργήσων καὶ αὐτὸς τὴν κοινὴν ἀγγαρείαν ἐν τῷ κάστρῳ». Μιχ. Ἀτταλ. 153: «καὶ δαπάνη τῶν ἔσδον κατοχυρώσαι τὸ φρούριον». Πβλ. H. Ahrweiler, Les forteresses construites en Asie mineure face à l'invasion seldjoudide, Akten des XI. Intern. Kongresses, München 1960, σ. 183 (= Études sur les structures administratives et sociales de Byzance. London 1971, XVII). - Γιὰ τὴν καστοροκτισία βλ. καὶ Σ. Κουρέα, Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου Παλαιολόγου πρωτόγραφον καὶ ἀνέκδοτον δι' οὗ ἐπικυροῦνται δωρεὰ εἰς τοὺς υἱοὺς τοῦ Γεμιστοῦ (1449), Ἑλληνικὰ 1 (1928) 384 καὶ τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ Sp. Trojanos, Καστοροκτισία. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im byzantinischen Reich. Βυζαντινὰ 1 (1969) 41 κ.έ. - D. Zakythinos, Le Despotat grec du Morée. Vie et institutions. Édition revue et augmentée par Chryssa Maltezou, London 1975, 138. Γιὰ τίς βενετοκρατούμενες περιοχὰς βλ. F. Thiriet, La Romanie venitienne au moyen age. Le developpement et l'exploitation du domaine colonial venitien (XIIe - XVe siècles). Paris 1959, 254, 297 - 8 (στὸ ἐξῆς: Romanie).

70. Χρυσόβ. λόγος Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου γιὰ τὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων: MM. 5.83.30 (1319) «ἵνα δὲ ὥσιν εἰς τὴν ἀποβίγλισιν τοῦ τοιοῦτου κάστρου καὶ πάλιν οἱ πρότερον τεταγμένοι εἰς τοῦτο κατὰ τὴν προτέραν συνήθειαν, καὶ οὐδὲν ἀναγκάζονται οἱ τοπικοὶ εἰς τὴν τοιαύτην ἀποβίγλισιν τοῦ κάστρου αὐτῶν χωρὶς ἀνάγκης καὶ βίας τινος καιρικῆς καταναγκασούσης εἰς τοῦτο». Ἀ. Σιγδά, Ὁρισμὸς Δημητρίου δεσπότη τοῦ Παλαιολόγου, Ἑλληνικὰ 3 (1930) 345. Σ. Κουρέα, Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου. . . , Ἑλληνικὰ 1 (1928) 385. Τὰ χρήματα ποὺ πλήρωνε κανεὶς γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τῆς ὑπηρεσίας αὐτῆς εἶναι τὸ βιγλιατικόν: F. Dölger, Schatzkammern 38.48 (1294) = P. Lemerle, Un chrysobulle d'Andronic II Paléologue pour le monastère de Karakala. Bull. Corr. Hell. 60 (1936) 444 (= Le monde de Byzance: Histoire et institutions, London 1978, XVII).

71. Θεοφύλ. Ἀχρίδος ἐπ. 19, PG. 126.525 C. Γιὰ τὸν ὅρο παραμοναί βλ. D. Xanatalatos, Beiträge 50 - 51.

72. Βλ. παραπομπὰς στὴν παραπάνω σημ. 69. Ἐπίσης Μ. Γούδα, Βυζαντινὰ ἐγγράφα τῆς ἐν Ἀθῶ Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ. 3 (1926) 123 «κααραβοποιίας», χρυσόβ. λόγος Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολ. τοῦ 1298: A. Lavra 89.163, 164, 212. Πβλ. A. Bon, Peloponnèse σ. 168, D. Zakythinos, Crise monétaire 68, G. Ostrogorsky, Steuergemeinde 61, D.A. Xanatalatos, Beiträge 46, A. Každan, Derevnja 142 κ.έ.

73. Π.χ. Συν. Γεωργ. Μον. 796.14. Πβλ. A.P. Každan, Derevnja σ. 143.

74. Π.χ. Συν. Θεοφ. 369.8. Γενέσιος 65.30 (ἐκδ. A. Lesmueller - I. Thurn) «ἐντεῦθεν τοῦ δρόμου τῶν βασιλικῶν ἵππων ἀπονησάντων». Μ. Ψελλός, Χρονογρ. II. 17 (ἐκδ.

ἀλλαγές. Παρόλα αὐτὰ ὅμως ἡ ἐπίταξη⁷⁵ ἢ ἡ ἀναγκαστική μίσθωση ζώων καὶ ἁμαξῶν γιὰ κρατικές μεταφορές, καθὼς καὶ ἡ ἀναγκαστική παροχὴ ἐργασίας ἴσχυσαν σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους⁷⁶. Ἡ ἀγγαρεία ἀποτελέσ-
σε μιὰ ἀπὸ τίς πρὸ συνηθισμένες ἐπιβαρύνσεις τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Κατὰ
τὴ διέλευση στρατοῦ ἀπὸ τίς ἐπαρχίες, ἀξιωματούχων καὶ ὑπαλλήλων τοῦ κρά-
τους (*μανδατόρων*, *βεστιαριτῶν* κ.ἄ.) ποὺ εἶτε πῆγαιναν σὲ μιὰ ἐπαρχία γιὰ
ὑπηρεσιακοὺς λόγους ἢ περνοῦσαν ἀπ' αὐτήν, ἦταν συνηθισμένη ἡ ἐπιβάρυνση
τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν ζώων τους⁷⁷. Ἡ ἀγγαρεία ἦταν πιά συνυφασμένη με-
τὴν ἀναγκαστικὴ μεταφορὰ καὶ παροχὴ ἐργασίας⁷⁸ ὅχι μόνο γιὰ τίς ἀνάγκες
τοῦ *λογοθεσίου* τοῦ *δρομού* ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ὑπηρεσιῶν τοῦ κράτους⁷⁹.
Καὶ ὅπως ἔγραφε ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς τὸ 1415: «ἀγγαρεία μὲν βαρυτάτος φό-
ρων τοῖς φέρουσι, πολὺν τὸ δούλειον ἔχων, ἄτε τῶν σωμάτων, οὐ τῶν χρημά-
των ἐπιλαμβανόμενος τοῖς τε πρattoμένοις οὐ μικρὰς παραίτιος ἀσχολίας,
δι' ἔτους αἰεὶ τοῦ παρεσσομένου τε καὶ ἄξοντος ἐπὶ τὰ ἔργα δεομένη»⁸⁰. Ἡ
κατάσταση ἐπιδεικνυόταν ἀπὸ τίς καταχρήσεις καὶ ὑπερβάσεις τῶν ἀξιο-
ματούχων καὶ τῶν ὑπαλλήλων τοῦ κράτους.

Πῶς καὶ σὲ ποιоὺς ἐπιβαλλόταν ἡ δημόσια ἀγγαρεία

Στὴ ρωμαϊκὴ καὶ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἡ ἀγγαρεία ὡς ὑποχρέωση

É. Renauld, Michel Psellos Chronographie, Paris 1967) «τὴν δημοσίαν ἵππων.. ἀπε-
κτόνασιν».

75. Βλ. ἀπόδειξη παροχῆς ἵππων στὸν παγάρχῃ Ἡρακλεουπόλεως Αἰγύπτου τοῦ 642: E. Kiessling, Sammelbuch 9755. - Μιχ. Χωνιάτη ἐπιστ. II.106.

76. Π.χ. χρυσ. σιγίλλιο τοῦ Κωνίνου Γ' Δούκα τοῦ 1060: A. Lavra 33.119, Κεκαυμέ-
νου Στρατηγικόν 196.31 (ἐκδ. *Litavrin*), ἀργυρόβουλλο Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου γιὰ τὴ
Μονεμβασία MM 5.173: «καὶ οὐδὲν ἔχη τις ἐπ' ἀδείας ποτέ. . . ποιῆσαι ἀγγαρείαν οὔτε εἰς
αὐτοὺς, οὔτε εἰς τὰ ζῶα αὐτῶν, οὔτε εἰς τὰ τοῦτων πλευσίματα». - Σὲ χρυσ. λόγο τοῦ Στε-
φάνου Λαζάρεβιτς γιὰ τὴ Μονὴ Βατοπεδίου τοῦ 1417 (ἐκδ. A. Soloviev - V. Mošin, Grčke
povelje XL 62): «ἵνα μηδὲν ὀφείλῃ μήτε ἀροτριᾶν μήτε ἀχθοφορεῖν ἢ ἁμαξοφορεῖν». Σὲ
μερικὰ ἔγγραφα ἀναφέρεται ἡ ἀγγαρεία *ζευγαρίων*: A. Lavra 71.79 (χρυσ. λ. τοῦ Μιχαήλ
Η' Παλαιολ. τοῦ 1259), 89.167 (1298), 118.192 (1329).

77. Βλ. π.χ. χρυσόβ. λ. Μιχαήλ Γ' Δούκα γιὰ τὰ κτήματα τοῦ Μιχαήλ Ἀτταλειάτη:
MM 5.136.29 (1074): «μήτε ἀγγαρεία καὶ παραγγαρεία καθυπάγεσθαι παρὰ τινος τῶν τοι-
ούτων μήτ' αὐτοὺς μήτε τὰ ζῶα τούτων». Πβλ. MM 5.143.7 (1079). Πβλ. καὶ P. Grenf.
II 95.2 (6 - 7 αἰ.) «εἰς λόγους ἀννωνῶν τῶν γενναιοτάτων Σκυθῶν Ἰουστινιανῶν ἀγγαρευ-
όντων ἐν τῷ μοναστηρίῳ».

78. Σούδα: «ἀγγαρεύεσθαι καλοῦσιν ὥσπερ ἡμεῖς τὸ νῦν τὸ εἰς φορτηγία καὶ τοι-
αύτην τινα ὑπηρεσίαν ἀρεσθαι».

79. Π.χ. παροχὴ *ζευγοαμαξῶν* γιὰ στρατιωτικὴς ἀνάγκες: MM 4.4.7 - 8 (1228), 18.
2 - 3 (1235). Βλ. N. Skabalanović, Vizantiiskoe gosudarstvo i cerkov v XI. v. S. Pe-
terburg 1884, σ. 279 - 80. A. Soloviev - V. Mošin, Grčke povelje σ. 378.

80. Συμβουλευτικὸς περὶ Πελοποννήσου 122.18,19 (ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, Παλαιολό-

παροχῆς ζώων καὶ ὑπηρεσιῶν γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ c.p. βάρυνε τοὺς κατοίκους κοινοτήτων καὶ πόλεων ποὺ βρίσκονταν πάνω στὶς κύριες ὁδικὲς ἀρτηρίες⁸¹. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπιγραφὴ τοῦ 2 αἰ. μ.Χ. ποὺ βρέθηκε στὴν Ἰστροία: [Ἡμεῖς] κατοικοῦντες [καὶ ἔ]χοντες τὴν κώ[μην] παρὰ τὴν δημοσί[αν] ὁδὸν βαρούμεθα [ταῖς] λιτουργίαις καὶ ἀ[γγραρεία]ς⁸². Ἐξαιτίας μάλιστα τῶν ἀγγραρειῶν πολλοὶ ἀναγκάζονταν νὰ μετοικήσουν⁸³.

Πολὺ συχνὰ ὅμως σὲ ἑκτακτες περιστάσεις γινόταν ἐπίταξη ζώων καὶ ἀπὸ κατοίκους χωριῶν καὶ πόλεων ποὺ βρίσκονταν σὲ δρόμους δευτερεύουσας σημασίας (πλαγίους), ὅπου δὲν ὑπῆρχε δρόμος, ἢ ὀργάνωση δηλ. τοῦ cursus publicus⁸⁴. Τότε τὰ ζῶα ποὺ παρεῖχαν οἱ κάτοικοι αὐτοὶ ὀνομάζονταν, ἂν ἦταν ἄλογα, paraveredi⁸⁵, καὶ ἂν ἦταν βόδια ἢ βοῖδαμαξες ἢ ἄλλα ὑποζύγια parangariae. Φαίνεται πὺς ὁ ὁρος parangaria διευρύνθηκε καὶ ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ τῶν κατοίκων τῶν πλαγίων ὁδῶν γιὰ τὴν παροχὴ ζώων, ἁμαξῶν καὶ ὑπηρεσιῶν ὀνομάσθηκε παραγγραρεία⁸⁶. Ὁ ἐλληνικὸς ὁρος παραγγραρεία ἐμφανί-

γεια καὶ Πελοποννησιακὰ τ. Δ', Ἀθῆναι 1930). Βλ. καὶ Σ.Π. Σπέντζα, Αἱ οἰκονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνος, Ἀθῆναι 1964, σ. 82 - 83.

81. Ὀνομάζονταν iter publicus (CT. 8.5.3 - 326), δημοσία ἢ βασιλικὴ ὁδὸς (Θεοφίλου Παράφραση Ἰστιτούτων, De lege Aquilia § 5 (= JGR III.219): «καὶ publica μὲν ἐστὶν ὁδὸς ἥτις καὶ militaria λέγεται, παρὰ δὲ τοῖς Ἑλλήσι βασιλική. . .». Πβλ. G. Ferrari dalle Spade, Immunità ecclesiastiche nel diritto romano imperiale. Atti del Reale Ist. Veneto di Scienze, Lettere ed Arti 99 (1939 - 40) 124 - 125 (στὸ ἐξῆς: Immunità). Τὸν 6 αἰ. ὁ Ἀγαθίας 4.22 (σ. 150 ἐκδ. Keydell) κάνει λόγο γιὰ ἀπαίτηση ζώων ἀπὸ κῶμες «ἀπόσαι ἀνὰ τὴν πορείαν ἐνύχχανον ἰδρυμέναι».

82. Βλ. L. Robert, Bulletin épigraphique 1958, ἀρ. 341.

83. Στὴν ἴδια ἐπιγραφὴ οἱ κάτοικοι ζητοῦν ἀπὸ τὸ διοικητὴ τῆς ἐπαρχίας «ἐλεῆσθαι ἡμᾶς ἀνθ[ρώπους] πένητας λιτο[υργοῦς] (?) καὶ δοῦν[αι] ἡμῖν ἀντι[γραφὴν] τοιαύτην ὥστε δύ[νασθε] ἡμᾶς δι[ά] σου] φιλανθρωπίας κατ[ὰ] ἀντιγρα[φῆς] καταμένειν καὶ μὴ μετοικ[εῖν] εἰς ἕ[τερον] τόπον». - Ammian. Marcell. XIX. 11.3 ὅπου ἐξαίρονται τὰ μέτρα τοῦ pr. pr. τοῦ Ἰλλυρικοῦ Ἀνατόλιου διότι «correctione titubanti cum benevola et sollerti, vehiculariae rei iacturis ingentibus, quae clausere domos innumeras». Πβλ. O. Seeck, RE. IV. 2.1853, E.J. Holmberg, Cursus publicus 83. Παρόμοια φυγὴ ἐξαιτίας τῶν ἐπηρεϊῶν ἀναφέρει ἀργότερα καὶ ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδος ἐπ. 16, PG. 126.529AD. Πβλ. G.G. Litavrin, Bolgarija i Vizantijska v XI - XII vv. Moskva 1960, 328 - 330.

84. Βασιλικὰ 56.17.22: καὶ ἔστιν ἀγγραρεία μὲν ἡ πάροδος ἡ διὰ τῆς δημοσίας ὁδοῦ τῆς καὶ δρόμον ἐχούσης, ὡς τυχόν ἐντεῦθεν (ἐννοεῖ ἀπὸ τῆ Βηρυττό: Gothofredus σχόλ. CT. 8.5.4) ἐπὶ Τύρον παραγγραρεία δέ, ἡ διὰ τῆς πλαγίας ὁδοῦ».

85. Ἐνῶ «ἀπέριπτοι», ἄλογα παραπάνω ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ προβλέπονταν στὴν evectio καὶ ἀνῆκαν στὴ συνοδεία τοῦ ἀξιωματοῦχοῦ: CT.8.5.14, Ἰουλιανοῦ ἐπ. 20 (41) (ἐκδ. J. Bidez, L'empereur Julien, Oeuvres complètes I.2, Paris 1972), σ. 65.14, 46 (ἐπ. 31): σ. 66.5, 34 (ἐπ. 76): σ. 62.6.

86. Ἡ G. Cankova - Petkova, Za agrarnite otnošenijsa v srednovekovna Bŭlgarija (XI - XIII v.), Sofija 1964, σ. 122 σημ. 210 καὶ σ. 159 θεωρεῖ ὅτι ἡ παραγγραρεία

ζεται στα έγγραφα μαζί με την ἀγγραρεία ἀπὸ τὸν 11 αἰ. κ.έ.⁸⁷ Ἡ παραγγαρεία ἦταν ἐξαιρετικά ἐπαχθής⁸⁸, γιὰτὶ οἱ κάτοικοι ἔπρεπε νὰ δώσουν τὰ ζῶα κ.λπ. σὲ ἔκτακτες περιστάσεις⁸⁹ καὶ ὅχι σὲ καθορισμένο χρόνον, ὅπως ἔσως συνέβαινε μὲ τοὺς κατοίκους τῶν δημοσίων ἢ βασιλικῶν ὁδῶν.

Ἡ ἀγγραρεία, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα munera, ἐπιβιλλίταν στὶς πόλεις καὶ τὶς κοινότητες. Οἱ ἄρχοντες τῶν πόλεων τὶς κατένεμαν ἔπειτα στοὺς φορολογουμένους⁹⁰. Ἀπὸ μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἐπιγραφή τοῦ 3 αἰ. μ.Χ. ποὺ βρέθηκε στὴ Φρυγία πληροφοροῦμαστε τὸν τρόπο ἐπιβολῆς τῆς ἀγγραρείας σὲ δυὸ γειτονικά χωριά καὶ τὴ διευθέτηση τῶν διαφορῶν τοὺς ἀπὸ τὸν ἐπίτροπο. Ἐνῶ ὁ τελευταῖος ὄρισε ἀρχικὰ νὰ προσφέρει τὸ κάθε χωριὸ ἀγγραρεία ἀνάλογη μὲ τὸ ὕψος τοῦ φόρου ποὺ πλήρωνε, «κατὰ τὴν ἀνηλογία τῆς ἀποφορᾶς καὶ τὴν ὑπηρεσίαν παρέχειν», τελικῶς, ὅστερα ἀπὸ διαμαρτυρία τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ ἑνὸς χωριοῦ ὁρίζει τὸ κάθε χωριὸ ν' ἀναλάβει ἀπὸ μισὴ τὴν ὑποχρέωση τῆς ἀγγραρείας: «ὡς δεῖν ἕκαστον ὑμῶν τὰς ἡμίσεις ἀγγραρίας διαδέχσθαι»⁹¹. Στὴν περίπτωση αὐτὴ πιθανότατα δὲν πρόκειται μόνον γιὰ παροχὴ ζώων ἀπὸ τὶς δύο κοινότητες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ δρόμου⁹² καὶ τῶν σταθμῶν ποὺ βρίσκονταν σ' αὐτόν.

Ἡ κατανομή τῆς συνεισφορᾶς τῶν κατοίκων τῆς κάθε κοινότητος γινόταν μὲ βάση τὴν κτηματικὴ τους περιουσία: «ex his muneribus possessionibus sive patrimonii indicuntur veluti agnimalia equi vel mulae et angariae atque veredi»⁹³. Μὲ νόμο τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ 328 ἡ συμμετοχὴ στα extraordinary munera καὶ τὰ munera sordida (κι ἐπομένως καὶ στὴν

ἦταν ἡ κατάσχεση ὀχημάτων καὶ ἄλλων ἐξαρτημάτων, σανοῦ κ.λπ. Τὴν ταυτίζει μὲ τὸ podvod τῶν βουλγαρικῶν ἐγγράφων.

87. Π.χ. MM. 6.3.4 = "Ε. Βρανούση 1.51 (1073), MM. 5.136 καὶ 138 (1074), 5.140, 143 (1079), A. Lavra 44.34 (1082), Γούδα, Ἔγγραφα 3.56 (1082), A. Lavra 72.85 (1263), MM. 4.17.23 (1235), MM. 5.13.7 (1259), MM.3.128 (1361) κ.ἄ.

88. Πβλ. CT.8.5.7: paraveredorum exactio patrimonii multorum evertit et pavit avaritiam nonnullorum». - Πβλ. E.J. Holmberg, *Cursus publicus* σ. 66.

89. CT.8.5.63 (401) «quoniam multos perspeximus illicita praesumptione paraveredos vel parangarias postulare». Πβλ. A. Déleage, *Capitation* 326.

90. M. Rostovtzeff, *History* 384 - 5.

91. W.C. Friend, *A Third Century Inscription from Sulmenli (Eulandra?) Relating to the Cursus publicus*. Actes du X. Congrès Intern. d'Études Byzantines. Istanbul 15 - 21 IX 1955, 211 - 215. Πβλ. L. Robert, *Bulletin épigraphique* 1958, ἀρ. 469.

92. Πβλ. Dig. L 4.18.15: «si aliquis fuerit electus, ut compellat eos, qui propriam publicam possident, sternere viam, personale munus est».

93. Dig. L 4.18 § 21 καὶ 29. - Πβλ. G. Humbert ἐν *Daremberg - Saglio*, *Cursus publicus* 1660.

ἀγγαρεία) καθοριζόταν μὲ βάση τὴ φορολογικὴ μονάδα *caput* ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν *praefectus praetorio*. Οἱ ὑφιστάμενοί του καθόριζαν ποιῆς ἀναγκαστικὲς ἐργασίες ἔπρεπε νὰ γίνουν κατὰ *capita* ⁹⁴. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι καὶ ἡ συμμετοχὴ στὴν ὁδοστρωσία καὶ τὴν καστροκτισία στὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ γινόταν μὲ βάση τὸν ἀριθμὸ τῶν *iuga* καὶ *capita* ⁹⁵.

Ὅπως συνέβαινε μὲ τὶς ἄλλες φορολογικὲς ὑποχρεώσεις, ἔτσι καὶ μὲ τὴν ἀγγαρεία, οἱ φορολογούμενοι μιᾶς φορολογικῆς ομάδας πρέπει νὰ ἦταν «ἀλληλεγγύως» ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἐκπλήρωσή της ⁹⁶.

Στὴ βυζαντινὴ περίοδο πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ ἀγγαρεία ἐπίσης ἐπιβαλλόταν κατὰ κοινότητες. «Ἐπεὶ δὲ δημόσιον τὸ τοιοῦτον *πραγμα ἐστιν*, οὐκ ἐκ τοῦ ταμείου, οὐδ' ἀπὸ τοῦ πρυτανείου ἢ συντέλεια καταβέβληται, ἀλλ' οἷόν τις κῆνσος καὶ τοῦτο τὸ χωρίον τισιν ἐπιτίθεται», μᾶς πληροφορεῖ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς κάνοντας λόγο γιὰ τὸ κρατικὸ ταχυδρομεῖο ⁹⁷. Ἦταν δυνατὸ μιὰ ἀγγαρεία νὰ τὴ μοιρασθοῦν δυὸ καὶ περισσότερα χωρία ⁹⁸. Ἡ κατανομή στοὺς κατοίκους γινόταν ἀνάλογα μὲ τὴν περιουσία τους: «ἀποκαταστήσης αὐτοὺς δίδοναι τὸ ἀναλογοῦν τῷ ζευγαράτῳ καὶ τῷ βοῦδάτῳ παροικικὸν τέλος καὶ τὴν δουλείαν αὐτοῦ» ⁹⁹. Φαίνεται πὼς οἱ ἀτελεῖς πάροικοι, ὅσοι δηλ. δὲν εἶχαν

94. CT.11.16.4: «*manu autem sua rectores scribere debebunt quid opus sit, et in qua necessitate per singula capita, vel quanta angaria, vel quanta opera vel qua aut in quanto modo praehebenda sit*». Γιὰ τὴ φορολογικὴ μονάδα *caput* βλ. J. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 36 κ.ε. - Τοῦ ἴδιου, Ἡ θεωρία τοῦ Piganiol γιὰ τὴ *iugatio-capitatio* καὶ οἱ νεώτερες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν θεσμῶν στὸ Βυζάντιο. Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχ. Παν/μίου Θεσ/νίκης τ. Η' (Μνημόσυνο Μ. Τριανταφυλλίδη) 1960, 18-46 (κυρίως σ. 20). Πβλ. CT.11.16.10 (362) «*omnia igitur... cursum publicum translationes, itinerum sollicitudines, ceteraque similia, cuncti possessores implere pariter compellantur*».

95. CT.15.3.5 (412) γιὰ τὴ Βιθυνία καὶ ἄλλες ἐπαρχίες τῆς δικαιοδοσίας τοῦ *pr. pr. Orientis*: «*possessores et reparationi publici aggeris et ceteris eiusmodi muneribus, pro iugorum numero, vel capitum quae possidere noscuntur, astringi cogantur*». CT.15.1.49 (412) γιὰ τὸ Ἰλλυρικόν: «*constructioni murorum et comparationi transvectionis... universi portione suae possessionis et iugationis ad haec moenia coharten-tur*».

96. Πβλ. W. Hengstenberg, *BZ*.34 (1934) 83. Γιὰ τὴν ἀλληλέγγυο φορολογικὴ εὐθύνη βλ. J. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 241.

97. Μιχαὴλ Ψελλός, *Κ. Σάβα*, Μεσαιων. Βιβλ. 5, 533.

98. Βλ. ἀπογραφὴ Λαύρας τοῦ 1420: A. Lavra 165.20: «*Εἴ τις δὲ ἀγγαρεία ἢ συντέλεια γένητ(αι) κοινὴ εἰς τὰ λοιπὰ χωρία, φερίλουσι καὶ οἱ ἐν τῷ τοιοῦτῳ χωρίῳ εὐρισκόμ(εν)οι ἄνθρωποι τὸ ἀνήκον ἀποδιδόναι, ὥς καὶ αἱ ἄλλαι πᾶσαι χώραι*».

99. Πρόσταγμα πρὸς τὸν δούκα τοῦ θέματος τῶν Θρακησιῶν: MM 4.182.15 (ἀρχές 13 αἰ.). Πβλ. A.P. Kazdan, *Agrarnije otnosenija v Vizantii XIII - XIV vv.* Moskva 1952 (στὸ ἐξῆς: *Agrarnije Otnosenija*) 117 σημ. 6. - Πρακτικὸ τῆς Λαμπάκου τοῦ 1219, ἐκδ. *Tafel - Thomas*, *Urkunden* II.209: «*unde misimus finem cum angariis de zeuga-*

δική τους γῆ, δὲν ἦταν καταχωρισμένοι στὰ κτηματολόγια καὶ δὲν ὑπόκεινταν σὲ καμιά φορολογία, δὲ μετεῖχαν οὔτε ὑπηρεσίες πού ἀπαιτοῦσε ὁ δημόσιος δρόμος ¹⁰⁰. Στὸ Στρατηγικὸ τοῦ Κεκαυμένου (11 αἰ.) ἀναφέρεται πὼς οἱ βασιλικοὶ ἄνθρωποι ἀπευθύνονταν στὸν τελώνη, αὐτὸν δηλ. πού ἀναλάμβανε τὴν εἰσπραξὴ τῶν φόρων προπληρώνοντάς τους στὸ κράτος, γιὰ τὴν ἐξεύρεση ζώων γιὰ ἀγγαρεία ¹⁰¹.

Ἀγγαρεία πλοίων

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιβάρυνση προσώπων καὶ ζώων, μὲ τὴν ἀγγαρεία ἐπιβαρύνονταν καὶ τὰ πλοῖα γιὰ κρατικές μεταφορές ἤδη ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ «*ed naves eorum angariari posse*», γράφουν τὰ νομοθετικὰ κείμενα ¹⁰². Πρόκειται πιθανότατα τίς περισσότερες φορὲς γιὰ ἀναγκαστικὴ μίσθωση πλοίου ¹⁰³. Σὲ περίπτωσι ἀγγαρείας τὰ πλοῖα ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ μεταφέρουν γιὰ τὸ κράτος εἶδη διατροφῆς, τὸ φόρο σὲ εἶδος, ὅπλα, σίδηρο, ξυλεία κ.ἄ. ¹⁰⁴ Στὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἡ συντεχνία τῶν *navicularii* ἀναλάμβανε ὡς

riti et de uoidati, quod possunt dare annuatim angarias XLVIII cum salute uillanorum pro unoquoque uillano pp. IV». - Πολύτερα: C. Wessely, Studien VIII. 1241.3 (6 - 7 αἰ.): «τῇ(ς) ἀγγαρείας τῇ(ς) οὐσίας».

100. Χρυσ. λ. Κων/νου Ζ' Πορφυρογ. τοῦ 945 καὶ 957, ἐκδ. F. Dölger, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jh. Sitzungsber. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Philos. - Hist. Kl. 1952, 1 (München 1952) 7: «Καὶ δωρεὰν παροίκων ἀτελῶν ἐβδομήκοντα τῶν μῆτε γῆν ἰδίαν ἔχόντων μῆτε τελέσμασι δημοσίων ἢ βασιλικῶν λειτουργήμασι καθυποβεβλημένων», ὅπου στὰ βασιλικά λειτουργήματα πρέπει νὰ ὑπονοοῦνται καὶ οἱ ἀγγαρεῖες. - Χρυσ. λ. Κων/νου Θ' Μονομάχου γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Χίου: JGR. I.617 (1044): «ἀτελεῖς δὲ φαμεν τοὺς μῆτε γῆν ἰδίαν ἔχοντας, μῆτε δημόσιον, μῆτε στρατεία ἢ δρόμῳ κατειλημμένους ἢ ἐτέρῳ δημοσίων λειτουργήματι». MM.5.7 (1051), MM.6.95 (1099): «ἀνὰ παροίκους τέσσαρας, ἐλευθέρους μέντοι καὶ ἀτελεῖς καὶ μῆτε γῆν ἰδίαν ἔχοντας, μῆτε δημοσίων χαρτίους ἐγγεγραμμένους. . .», M. Γούδα, Βυζαντινὰ ἔγγραφα. . ., ΕΕΒΣ. 3 (1926) 122 (χρυσ. λ. Νικηφόρου Βοτανειάττη τοῦ 1080).

101. Στρατηγικὸ Κεκαυμένου 196.30 κ.ἔ. (ἐκδ. Litavrin). Γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς ἐκμίσθωσης τῶν φόρων στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11 αἰ. βλ. F. Dölger, Beiträge 75.

102. Dig. 49.18.4.1 (Οὐλιπιανός). Πβλ. O. Seeck, RE.I.2.2185. - M. Rostovtzeff, History 723.46. Βλ. καὶ τὸ ἥδικτο τοῦ Γερμανικοῦ στὴ σσημ. 54.

103. Ἡδίκτο Γερμανικοῦ (βλ. σημ. 54): «καὶ ὑπὲρ τῶν ἀγγαρευομένων δὲ πλοίων ἢ ζευγῶν ἀποδίδοσθαι τοὺς μισθοὺς κατὰ τὴν ἐμὴν διαγραφὴν κελεύω».

104. MM.6.52 = Ἔ. Βρανούση 7.20 (1088) «καὶ οὕτε ἀγγαρεία καθυποβλήθησεται, οὕτε πρὸς μετακομιδὴν τινῶν χρεωδῶν ἢ ἐμβλήσει κόκκου, ἢ συνωνῶν, ἢ στραβοξυλῆς ἢ χόρτου εἰσαγωγῇ». MM.6.100.4,9 = Ἔ. Βρανούση 8.6,8(12 αἰ.), A. Lavra 55.45 κ.ἔ.(1102), MM.6.137 καὶ 138 = Ἔ. Βρανούση 11.24 (1197), MM.4.344.26 (13 αἰ.), MM.5.172.3 καὶ 173.8 (15 αἰ.)

λειτουργία τῇ μεταφορᾷ σιταριοῦ καὶ τὸ κράτος παρεῖχε ὀρισμένες φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς καὶ διευκολύνσεις γιὰ ἀντάλλαγμα ¹⁰⁵.

Συνήθως οἱ μονὲς ποῦ διέθεταν πλοῖα ἢ ἐλαφρὰ πλοιάρια (σανδάλια, μονόξυλα) φρόντιζαν νὰ ἐξαιρεθοῦν μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἢ ὅλα ἀπὸ ὀρισμένες ἐπιβαρύνσεις καὶ τὴν ἀγγαρεία μὲ τὴν ἀπόσπαση αὐτοκρατορικοῦ χρυσοβούλλου ¹⁰⁶. Ἡ ἀπαλλαγή (ἐξκουσσεία) ἀφοροῦσε πλοῖα τῶν ὁπλοίων ἢ χωρητικότητα δηλωνόταν στὸ χρυσόβουλλο ¹⁰⁷. Σὲ περίπτωση ποῦ αὐτὰ καταστρέφονταν γιὰ ὁποιαδήποτε αἰτία, ἡ μόνη μποροῦσε νὰ τὰ ἀντικαταστήσει μὲ πλοῖα ὅμως τῆς ἴδιας χωρητικότητας ¹⁰⁸, γιὰ νὰ ἰσχύσουν καὶ γι' αὐτὰ τὰ προνόμια ποῦ παρεῖχε τὸ αὐτοκρατορικὸ ἔγγραφο: «κεκτῆσθαι τὴν ταύτην Λαύραν . . . πλοῖα τέσσαρα ἐπιχωρήσεως χιλιάδων ἐξ ἐσόμενα . . . καὶ ἔχειν ἐπ' ἀδείας ἕτερα ἀντ' αὐτῶν ἐκ καινῶν ἀνεγείρειν τῆς τοιαύτης χωρήσεως ὡς δεδῆλωται» ¹⁰⁹.

Ἡ ἀπαλλαγή τοῦ πλοίου ἀπὸ τὴν ἀγγαρεία συνεπαγόταν καὶ τὴν ἀπαλλαγή τοῦ πληρώματός του ¹¹⁰. Ἐνδιαφέρον μάλιστα παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι τοὺς ναῦτες τῶν ἐξκουσσευμένων πλοίων δὲν μποροῦσε οὔτε νὰ τοὺς ἐπιστρατεύσει κανεὶς σὲ καιρὸ πολέμου: «οὔτε μὴν οἱ κατὰ καιροὺς ἐνεργοῦντες ἐν τῷ στόλῳ ἢ ἑτέραν οἰανδήτινα ἀρχὴν ἐμπειπιστευμένοι λήγονται ἀπὸ τῶν τοιούτων πλοίων ναύτας χάριν ἀγγαρείας ἢ πλωλμούς τούτους ποιήσουσι κατὰ τινα ἀναγκαιοτάτην χρεῖαν τῆς Ῥωμανίας» ¹¹¹. Ὡστόσο ὁ αὐτοκράτορας δια-

105. Βλ. J. Karayannopoulos, Finanzwesen 109, 205 κ.έ., 209 κ.έ. μὲ τίς σχετικὲς πηγές.

106. Π.χ. A. Lavra 55.49 (1102), JGR.I.655, 656 (1259) = MM 5.12 - 13. Μὲ χρυσ. λ. τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ τοῦ 1088 ἀπαλλάσσεται ἓνα μόνο πλοῖο τῆς Μ. Πάτμου, ἐνῶ μὲ χρυσ. λ. τοῦ Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου (1186) τρία πλοῖα: "Ε. Βρανούση 7.3 καὶ 8.3 ἀντίστοιχα.

107. Χρυσ. λόγ. Μανουῆλ Α' Κομνηνοῦ τοῦ 1153 γιὰ τὴν Ἀγ. Σοφία: JGR.I.380: «καὶ ἐξκουσσεία πλοίων χωρήσεως χιλιάδων τριάκοντα». MM 6.51 (1088) = "Ε. Βρανούση 7.3.

108. Γιὰ τὴ μέτρηση τῆς χωρητικότητας τῶν πλοίων βλ. Μ. Γούδα, Ἡ καταμέτρησης τῶν ἐμπορικῶν πλοίων καὶ ἡ νηολόγησις καὶ φορολογία αὐτῶν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Βυζαντινὲς 1 (1909) 35 - 47.

109. A. Lavra 55.14 κ.έ. (1102), MM.6.123 (1188): «εἴπερ μέντοι μετασκευασθὲν τὸ τοιοῦτον πλοῖον ἐσύστερον εὐρεθῇ χωρήσεως πλείονος, οὐ κατὰ τι ἐνεκεν τούτου εὐθνηθῆσόμεθα». MM 6.129 (1195), MM.6.52 (1088) = "Ε. Βρανούση 7.13 - 14: «ἐξέσται τοῖς αὐτοῖς μοναχοῖς, ἕτερον πλοῖον ἀνακαινίζειν, τῆς αὐτῆς ὑπάρχον χωρήσεως τῶν πεντακοσίων δηλονότι μοδίῳ». Πβλ. καὶ τὸ ἐπικυρωτικὸ τοῦ χρυσ. αὐτοῦ χρυσόβουλλο σιγίλλιο τοῦ Ἰωάννη Α' Κομνηνοῦ: "Ε. Βρανούση 8.10 = MM.6.99 τοῦ 1119.

110. MM.6.100 (12 α.): «ἐξκουσσεύεσθαι συνάμα τοῖς ἐν τούτῳ ἐμπλέουσιν».

111. A. Lavra 55.56 (1102). - Πλαστός χρυσ. λ. τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ: "Ε. Βρανούση Α 32 (1086).

τηροῦσε πάντα τὸ δικαίωμα, ἀν τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ περιστάσεις, νὰ ἀγγαρεύσει καὶ πλοῖα στὰ ὁποῖα εἶχε δοθεῖ ἐξχουσσεία ¹¹².

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς μονές καὶ οἱ Βενετοὶ στὰ διάφορα ἔγγραφα συνθηκῶν τοὺς μὲ τὸ Βυζάντιο φρόντιζαν νὰ ἀπαλλάσσονται τὰ πλοῖα τοὺς μαζί μὲ τὰ ἄλλα τέλη καὶ ἀπὸ δόσιν ἀγγαρείας, προφανῶς χρηματικὴ ¹¹³.

Ἐξχουσσεία

Ἵπῃρχαν ὅμως καὶ ὀρισμένες τάξεις ἀνθρώπων ποὺ ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὴν ἀγγαρεία καὶ τὴν παραγγαρεία. Οἱ κληρικοὶ π.χ. ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὴν παραγγαρεία, μαζί καὶ οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ τοὺς ¹¹⁴. Οἱ ἄρτοποιοὶ καὶ τὰ ζῶα τοὺς ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ κάθε λειτουργία ¹¹⁵, ἐνῶ οἱ στρατιῶτες ποὺ εἶχαν ὑπηρετήσει γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὴν ἀγγαρεία καὶ τ' ἄλλα munera sordida ¹¹⁶. Τὰ διάφορα Τακτικὰ ὀρίζουν ν' ἀπαλλάσσονται τὰ στρατιωτικὰ κτήματα (στρατιωτικοὶ οἴκοι) ἀπὸ κάθε εἵδους ἐπιβάρυνση καὶ ἀγγαρεία καὶ νὰ πληρώνουν μόνο τὸν ἔγγειο φόρο ¹¹⁷. "Ὅλες οἱ ἄλλες κατη-

112. A. Lavra 55.80 κ.ε. (1102). - Σχετικὰ μὲ τὶς ἀγγαρεῖες τῶν πλοίων, τοὺς φόρους ποὺ ἐπιβάλλονταν σ' αὐτὰ καὶ τὶς φορολογικὲς ἀπαλλαγές βλ. G. Rouillard, Les taxes maritimes et commerciales d'après les actes de Patmos et de Lavra. Mélanges Ch. Diehl I, Paris 1930, 277 - 289. - Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, ἐν Ἀθήναις 1952, τ. 5, 365. - "Ἐξα Βρανούση, "Ἐγγραφα Πάτμου σ. 75 μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία.

113. Προκουρατορικὸ χρυσόβουλλο Ἀνδρονίκου Β': MM. 3.101.24. Βλ. παρακάτω ἀπαργυρισμὸ τῆς ἀγγαρείας.

114. CT.16.2.10 (346). Οἱ κληρικοὶ ἀπαλλάσσονταν καὶ ἀπὸ τὰ munera civilia ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου βλ. Cl. Dupont, Les privilèges des clercs sous Constantin. Rev. d'histoire ecclésiastique 62 (1967) 729 - 752. Ἐπίσης καὶ οἱ ἀγρότες τῆς Συρίας ἐξαίρουνταν ἀπὸ τὴν παροχὴ ζώων: CJ.11.55.1 (4 αἰ.) «neque a rationali nostro mularum fiscalium vel equorum ministerium subire cogatur». Πβλ. A. Deléage, Capitation 149.

115. Ἐξάβιβλος 2.5.8.

116. Dig. L 4.18.29: «sive autem personalium dumtaxat sive etiam civilium munerum immunitas alicui concedatur neque ab annona neque ab angariis neque a veredo neque ab hospite recipiendo neque a nave neque capitatione, exceptis militibus et veteranis, excusari possunt». - Dig. L 5.10 - CJ.12.35.2 - Βασιλικά 57.3.2 καὶ Ἀρμεν., Ἐξάβιβλος 2.5.16 «ὁ ἐπὶ 20 ἔτη στρατευσάμενος ἀπὸ τῶν ἐνταύθα λειτουργῶν». Πβλ. J. Karayannopoulos, Finanzwesen 200 - 206.

117. A. Dain, Sylloge tacticorum, quae olim «Inedita Leonis Tactica» dicebatur, Paris 1938, 58 «ἐλευθεροὶ δ' ἔστωσαν τῶν δημοσίων ἀπασῶν δουλειῶν. . . παρέχειν μέντοι τούτους τὰ δημόσια μόνα τέλη». Τακτικὰ Λέοντος, PG.107, 1032 - R. Vári, Incerti scriptoris Byzantini saeculi X liber de re militari, Lipsiae 1901, 49. - Πβλ. H. Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe - XIe siècles. Paris 1960 (= Études VIII) σ. 6 (στὸ ἐξῆς: Administration).

γορίες κτημάτων γιὰ ν' ἀπαλλαγοῦν ἔπρεπε νὰ ἐξαιρεθοῦν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα: «τῶν συνημμένων τοῖς πράγμασι λειτουργιῶν οὐδὲ ἐν ἀπαλλάσσει προνόμιον· ὡς ἐπὶ τῶν δημοσίων καὶ ὁδοστρωσιῶν καὶ ἀγγαρειῶν καὶ μητάτων. Τούτων γὰρ καὶ τῶν ὁμοίων μόνῃ ἰδικῇ βασιλέως ἀπαλλάσσει φιλοτιμία»¹¹⁸. Εἰδικὰ ἀπὸ τὴν ὁδοστρωσία καὶ τὴ γεφυροκτισία δὲν ἀπαλλάσσονταν οὔτε ἡ αὐτοκρατορικὴ οὔτε ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, γιὰτὶ οἱ ὑποχρεώσεις αὐτὲς εἶχαν ἐξαιρεθεῖ ἀπὸ τὰ munera sordida μὲ νόμο τῶν Ὀνωρίου καὶ Θεοδοσίου τοῦ ἔτους 423¹¹⁹. Ἡ διάταξη αὕτῃ περιλήφθηκε καὶ στὸν Codex Justinianus καὶ τὰ Βασιλικά¹²⁰. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ὁδοστρωσία καὶ τὴ γεφυροκτισία, σὲ καιρὸ πολέμου ἡ αὐτοκρατορικὴ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία ὑπόκεινταν στὴν ἀγγαρεία καὶ τὴν παραγγαρεία¹²¹, προφανῶς τὴν παροχὴ ζώων καὶ παροίκων γιὰ ἀναγκαστικὴ μεταφορὰ καὶ ἐργασία. Ὁ Τιβέριος (578 - 582) μάλιστα μὲ νεαρὰ ὅρισε σὲ περίπτωσι διέλευσης τοῦ στρατοῦ ἀπὸ μιὰ ἐπαρχία νὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι ὅχι μόνον οἱ ὑποτελεῖς τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ οἱ «βασιλικοὶ οἴκοι» νὰ παρέχουν εἶδη διατροφῆς (συνωνή), κατάλυμα (μητᾶτον), ἀγγαρεία, ὁδοστρωσία, γεφυροκτισία κ.ἄ.¹²². Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Α' ἐπικράτησε νὰ παρέχουν ὡς «συνήθεια» μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους ἀξιωματούχους καὶ οἱ μητροπολίτες καὶ οἱ ἀρχιεπίσκοποι, καθὼς καὶ τὰ μοναστήρια ὁρισμένο ἀριθμὸ ἡμιόνων καὶ ἵππων σὲ καιρὸ ἐκστρατείας. Τὰ ζῶα αὐτὰ τὰ ἔδιναν στὸ λογοθέτῃ τῶν ἀγγελῶν¹²³. Στὴν πραγματικότητα ἐπρόκειτο γιὰ καλυμμένη ἐπίταξη.

Ὁ Φώτιος στὴν Ἐπαναγωγὴ εἶχε περιλάβει μιὰ διάταξη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ μοναστήρια καὶ οἱ ἐκκλησίες ἐξαιροῦνταν ἀπὸ κάθε ἀγγαρεία καὶ

118. Σύνοψις Βασιλ. Α.5.13 (= JGR. V.408). Πβλ. Dig. L 5. 11 (praediorum collatio viae sternendae angariorumve exhibitio, hospitilis suscipiendi munus (nam nec huius quisquam excusationem praeter eos, quibus principali beneficio concessum est, habet)).

119. CT.15.3.6 (423). Πβλ. J. Karayannopoulos, Finanzwesen 181.

120. CJ.1.2.7 καὶ 11.75.4. - Βασιλ. 56.15.21. Πβλ. Θεοδώρητος Κύρου, ἐπιστ. 79 πρὸς τὸν πατρίχιον Ἀνατόλιο, (ἐκδ. Y. Azéma, Theodoret de Cyr, Correspondance [Sources Chrétiennes 98], Paris 1969) 186: «οἱ δὲ καὶ πολλὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς προσόδου εἰς τὰ δημόσια ἀνηλώσαμεν οἰκοδομήματα, στοὰς ἐγείροντες καὶ λουτρὰ καὶ γεφύρας κατασκευάζοντες». Πβλ. Gothofredus σχόλ. στὸν CT.15.3.6 = CJ.12.50.21 (440 - 1).

121. CJ.12.50.21 (440 - 1): «nullus penitus cuiuslibet ordinis seu dignitatis vel sacrosancta ecclesia vel domus regia tempore expeditionis excusationem angariarum seu paraugariarum habeat» - Βασιλικά 56.17.21: «Μῆτε ἀξία, μῆτε ἐκκλησία, μῆτε οἶκος ἐν καιρῷ στρατοπέδου ἀπηλλάχθωσαν ἀγγαρείας ἢ παραγγαρείας». Πβλ. Ἐξάβιβλος 2.5.4. CJ.1.2.11 (445) καὶ CJ.10.49.2.

122. JGR.I.23 - F. Dölger, Regesten 67.

123. Κων. Πορφ., Περὶ βασιλ. τάξ. 458.16 κ.ἑ. (στὴ Φρυγία καὶ Μ. Ἀσίᾳ), 461.9 κ.ἑ.

παραγγαρεία, δημόσια ἢ ἰδιωτική. Μόνο σὲ περίπτωση πού τὸ ἀπαιτοῦσε τὸ κοινὸ συμφέρον, ὅπως π.χ. σὲ περίπτωση πολέμου, θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἐπιβάλλονται σ' αὐτὰ ἀγγαρεῖες, ὅχι ὅμως ἀπὸ λαϊκοὺς, δηλ. ὑπαλλήλους ἢ στρατιωτικούς ἀξιωματικούς, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους κάθε τόπου ¹²⁴. Δὲν γνωρίζουμε βέβαια ἂν ἴσχυσε ποτὲ κάτι τέτοιο. Λίγο ἀργότερα ὁ Νικόλαος Μυστικός διαμαρτύρεται μὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν πατρίκιο Φιλόθεο, πιθανὸ δούκα τοῦ Ὀψικίου, ὅτι οἱ κληρικοὶ τῆς μητρόπολης Νικαίας «πρὸς στρατεῖαν κοσμικὴν καταλέγονται καὶ οἱ τὰ ἅγια φέρειν καταξιοθέντες, ἐκεῖνοι πρὸς στρατιωτικὰς λειτουργίας ἀπάγωνται» ¹²⁵, προφανῶς ἐξαναγκάζονται καὶ σὲ ἀγγαρεῖες γιὰ στρατιωτικὰς ἀνάγκες.

Οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἀγ. Ὁρους προστατεύονται μὲ μιὰ σειρὰ αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων ἀπὸ ἐπὶ ἡρεῖες καὶ κάθε ἀγγαρεία δημόσια ἢ ἰδιωτική ¹²⁶. Μὲ χρυσόβουλλο λόγο τοῦ Κων. Θ' Μονομάχου τοῦ 1049 οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Χίου ἀπαλλάσσονται ἀπὸ κάθε ἀγγαρεία τοῦ δημοσίου ¹²⁷. Μὲ χρυσόβουλλο λόγο τοῦ Θεόδωρου Δούκα τοῦ 1228 ἀπαλλάσσονται οἱ κάτοικοι καὶ οἱ πάροικοι τῆς Μητρόπολης Ναυπάκτου ἀπὸ τὴν ἀγγαρεία ¹²⁸.

Ἡ ἀγγαρεία, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ἐπὶ ἡρεῖες, ἦταν συχνὰ καταστρεπτικές, γιὰ αὐτὸ οἱ μεγαλοῖδιοκτητὲς καὶ οἱ μονὲς φρόντιζαν νὰ ἀποσπάσουν αὐτοκρατορικὰ ἐγγράφα μὲ τὰ ὁποῖα νὰ ἐξκουσεύονται τὰ κτήματά τους ἀπὸ κάθε φορολογικὴ ἐπιβάρυνση (φόρους, ἐπὶ ἡρεῖες) ἢ καὶ μόνον ἀπὸ τὴν ἐπὶ ἡρεῖες ¹²⁹. Φαίνεται ὅμως πὼς καμιά φορὰ οἱ φορολογικοὶ ὑπάλληλοι καταστρατηγοῦσαν τὴν διατάξεις τῶν προνομιακῶν ἐγγράφων, ὅπως δηλώνει σιγίλλιο τοῦ Ἀλεξίου

«διὰ τῶν μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων» μολάρια σεσαγματωμένα τῶν μητροπολιτῶν νβ' μολάρια νβ' τῶν πεντηκονταδύ ἀρχιεπισκόπων. . . διὰ τῶν εὐαγῶν μοναστηρίων ἱπάρια ς'». Πβλ. Τακτικὰ Λέοντος, PG.107.1069 B. - Κων. Πορφ., Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν 52 στὸ θέμα Πελοποννήσου ἐπὶ Ρωμανοῦ Α' τὰ ἄπορα μοναστήρια θὰ παρεῖχαν ἐνὰ δύο ἕνα ἄλλο.

124. Ἐπαναγωγὴ 9.16 = JGR. II.256.

125. Νικ. Μυστ. ἐπ. 150.10 καὶ 26 (ἐκδ. R. Jenkins - L.G. Westerink). Πβλ. H. Ahrweiler, Administration 20 σημ. 6.

126. Σιγίλλιο Βασιλείου Α' τοῦ 883: Actes du Prôtaton, ἐκδ. D. Papachrysanthou, Paris 1975, 1.12 κ.ε. (στὸ ἐξῆς: A. Prôtaton) - Χρυσ. λ. Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ τοῦ 934: A. Prôtaton 3.14 πού ἐπικυρώνει ἐγγράφο τοῦ Λέοντα Στ' τοῦ 908.

127. JGR.I.633. Ἦταν ὑποχρεωμένοι μόνο νὰ πληρώνουν στὴ Νέα Μονὴ τὸ φόρο (κεφαλητῶνα).

128. V. Vassilievskij, Epirotica, Viz. Vrem. 3 (1896) 297.36, 298.20, 298.36. Βλ. σχετικὰ D.M. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 56, 106.

129. Βλ. χρυσ. λ. Μιχαὴλ Δούκα γιὰ τὰ κτήματα τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη τοῦ 1074: MM 5.136 καὶ τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη τοῦ 1079: MM 5.140 καὶ 143.7. A. Lavra 6.22 (974?). - MM.5.17 (1235).

τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ τοῦ 1364: «οἱ ἐνεργοῦντες τὰ τῆς χώρας Ματζουνκῶν φορολογήματά τε καὶ λοιπὰ δημοσιακὰ ζητήματα τὰ τοῦ χρυσοβούλλου παρ' οὐδὲν θέμενοι, εἰσῆλθον ὥσπερ τινες θῆρες ἄγριοι, καὶ οἱ μὲν ἐλυμαίνοντο τοὺς καὶ ἐπηρεάζον κατὰ τε κρίσιν καὶ ἀγγραρίαν ἄκαιρον καὶ δυναστικὴν συζήτησιν»¹³⁰.

Στὰ διάφορα προνομιακὰ ἔγγραφα ἡ ἐξκουσσεία ποὺ παραχωροῦνταν σὲ μιὰ μονὴ ἢ οἶκο ἀπὸ τοὺς φόρους καὶ τὶς ἐπῆρειες, ἀφοροῦσε συνήθως ἓναν ὀρισμένο ἀριθμὸ παροίκων¹³¹. Τὸ ἴδιο ἴσχυε καὶ γιὰ τὴν ἀγγραρεία καὶ τὴν παραγγραρεία. Ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπ' αὐτὲς περιοριζόταν στὸν ἀριθμὸ τῶν παροίκων ποὺ ὄριζε τὸ προνομιακὸ ἔγγραφο¹³². Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ περιπτώσεις ποὺ ἀπαλλάσσονταν ὅχι μόνον οἱ πάροικοι ποὺ ἀνῆκαν σὲ μιὰ μονὴ ἢ μεγαλοιδιοκτήτη κατὰ τὸ χρόνον ἐκδοσης τοῦ ἐγγράφου, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπόγονοί τους¹³³. Ἄλλοτε πάλι ἐξκουσσέονται καὶ οἱ ξένοι καὶ τῷ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι ποὺ ἐργάζονταν στὰ κτήματα μιᾶς μονῆς¹³⁴.

Οἱ ὑπηρεσίες ποὺ παρεῖχαν οἱ ἐλεύθεροι γεωργοὶ καὶ οἱ πάροικοι γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ λογοθεσίου τοῦ δρόμου ἀναφέρονται σὲ μερικὰ ἔγγραφα ἀπλῶς

130. MM.5.278 (1364).

131. Βλ. J. Karayannopoulos, BZ. 50 (1957) 17 κ.ε.

132. L. Petit, Notre Dame 36.13 - 20 (τοῦ 1152): «τοὺς τοιοῦτους δώδεκα παροίκους, ἀπὸ ἀκτημόνων ξευγαράτους γεγονότας, ὀφείλοντας ἐξκουσσεύεσθαι. . . ἀπὸ τε ξευγολογίου, ἐννομίου, ἔτι γε μὴν ἀπὸ πάσης ἐπηρείας, ἀγγραρείας, παραγγραρείας» καὶ 39.2. MM.6 121 (1186): «ἐξκουσσεία παροίκων» ἔξ. MM.4.249 (1227).

133. Βλ. π.χ. πρόσταγμα τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ γιὰ τὴ Μ. Ἐλεούσης τοῦ 1156: L. Petit, Notre - Dame 32.19 κ.ε.: «Ἡ βασιλεία μου τὸ ποσὸν τῶν δωρηθέντων ὑμῖν δώδεκα παροίκων ἀκαινοτόμητον βούλεται κεκτήσθαι ὑμᾶς, ὀφείλον ἀναπληροῦσθαι, τελευτώντων αὐτῶν, ἀπὸ τῶν παίδων αὐτῶν». Βλ. ἐπίσης τὸ σύμφωνο τῆς 2ας Μαΐου 1210 γιὰ τὶς μονὲς καὶ τοὺς ναοὺς ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης ὡς τὴν Κόρινθο: Innocenti III Pp. regestorum lib. XVI, PL. 216.970 D «et personas in eis positas et ponendas. . . et servientes et servos et ancillas et homines, et universa suppellectilia et bona libera et absoluta per se succesoresque suos. . . in perpetuum permanere ab omnibus angariis et parangariis». Πβλ. P. Charanis, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire. Dumb. Oaks Papers 4 (1948) 96 καὶ R. L. Wolff, Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-1261 DOP. 8(1954) 260-1 (=Var. Reprints, London 1976, IX). Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς κληρονομικότητος τῆς παροικίας βλ. Angeliki E. Laiou - Thomadakis, Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study, Princeton 1977, 151 - 152 (στὸ ἐξῆς: Peasant Society) καὶ I. Karayannopoulos, Ein Problem der späthbyzantinischen Agrargeschichte, Jahrb. Österr. Byz. 30 (1981) 207-237.

134. MM.6.121 = E. Βρανούση 20.18 (1186): ἐξκουσσείαν παροίκων ἔξ ἐλευθέρων καὶ τῷ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστων. . . ἐξκουσσεύεσθαι τοὺς τοιοῦτους παροίκους ἀπὸ πάσης ἀγγραρείας». . . ». MM.4.21 (1235), MM.4.249.8 (1227), A. Lavra 74.83 (1284): Εἴπερ δὲ προ(σ)καθίσωσι καὶ τοινες τῶν ἐλευθέρων καὶ ἀκαταδουλώτων ἐντὸς τοῦ περιώρου τῆς τοι-

ὡς δρόμος ἢ ἐνοχὴ τοῦ δρόμου¹³⁵. Ὁ δρόμος βάρυνε τὴν κτηματικὴ περιουσία, γιναυτὸ στίς ὑπηρεσίες αὐτὲς δὲ μετεῖχαν οἱ ἀτελεῖς πάροικοι, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω¹³⁶. Σὲ χαμένο σιγίλλιο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου πού ἀναφέρεται σὲ χρυσόβουλλο λόγο τοῦ Κωνσταντίνου Γ' Δούκα (1160) γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Λαύρας ὑπάρχει ἡ προβληματικὴ ἔκφραση ἐξκουσσάτο· τοῦ δρόμου: «ἐξκουσσεῖαν παρεχόμενον ἐν πᾶσι τοῖς διαφέρουσι τοῖς αὐτοῖς μοναχ(οῖς) προαστείσι παροί(κων) ἀτελῶν (καὶ) δουλο(παροίκων) ἑκά-τόν, μὴ μέντοι γε στρατιωτῶν ἢ δημοσιάρχων ἢ ἐξκουσσάτων τοῦ δρόμου»¹³⁷. Ὁ F. Dölger τοὺς θεωρεῖ «privilegierte (d.h. von allen anderen Lasten befreite) Tagelöhner des λογοθέσιον τοῦ δρόμου»¹³⁸, οἱ ὅποιοι ἔμεναν κοντὰ στοὺς κύριους δρόμους καὶ ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν καλὴ τους κατάσταση. Κι ὁ Lemerle θεωρεῖ ὅτι ἐξκουσσάτοι τοῦ δρόμου ἦταν ὅσοι ἀναλάμβαναν ὀρισμένες ὑπηρεσίες σχετικὲς μὲ τὸ δημόσιο δρόμο καὶ γι' ἀντάλλαγμα εἶχαν ὀρισμένες φορολογικὲς ἀπαλλαγές¹³⁹. Ἡ ἄποψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ συνδυασθεῖ καὶ μὲ τὴν πληροφορία πού μᾶς παρέχει ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὅτι ὅσοι ἀναλάμβαναν ὑπηρεσίες γιὰ τὸ κρατικὸ ταχυδρομεῖο ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὶς ἄλλες λειτουργίες: «οἱ γοῦν ἐπηχθισμένοι τὸ βάρος πρὸς τοῦτο μόνον ἠναγκάσθησαν, τῶν ἄλλων ἀφειμένοι λειτουργιῶν»¹⁴⁰.

αὐτῆς μονῆς, ὀφείλουσι καὶ οὗτοι μένειν ἀνερόχλητοι ἀπὸ τῶν κατὰ χώραν δημοσιακῶν τε ἐπιτηριῶν τε καὶ ὀχλήσεων»).

135. JGR. I.617 (1044), A. Lavra 56.91 (1085), A. Lavra 58.8 (1109): «δρόμου καὶ πλοῦς βάρος». Γιὰ τὴν ἐνοχὴ τοῦ δρόμου βλ. F. Dölger, *Schatzkammern* σ. 31 = A. Lavra 48.34 (1086), M. Γουδά, *Ἐγγραφα*, ΕΕΒΣ. 3 (1926) 122 (1080), JGR. I.617. - Γιὰ τὶς ὁρομικὲς στρατεῖες στίς ὁποῖες ὑπῆγαγε ὁ Νικηφόρος Φωκάς τοὺς ἀπόρους (Ζωναρᾶς III. 506) βλ. H. Ahrweiler, *Administration* 19 σημ. 2 καὶ σ. 22 καὶ P. Lemerle, *Byzance au tournant de son destin. Cinq études sur le XIe siècle byzantin*. Paris 1977, 266.

136. Βλ. παραπάνω σημ. 100.

137. A. Lavra 33.34 (1060).

138. F. Dölger, *Zur Textgestaltung der Lavra - Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung*, BZ. 39 (1939) 62. - A. Lavra σ. 258. Ἡ ἄποψη τοῦ Dölger (*Schatzkammern* 30) ὅτι οἱ πάροικοι τῆς Χοστιανῆς ἦταν δημοσιάρχιοι τοῦ δρόμου, εἶχαν δηλ. ὑποχρεώσεις πρὸς τὸ λογοθέσιο τοῦ δρόμου, δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς ἐκδότες.

139. P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: Les sources et les problèmes*. Rev. Hist. 220 (1959) 83. - N. Svoronos, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thebes*. Bull. Corr. Hell. 83 (1959) 143 (= *Études d'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin*. London 1973, III). - A. P. Kazdan, *Derevnja 160 - 1*. G. Ostrogorsky, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Bruxelles 1956, 27. A. Kazdan, *Ekskussija i ekskussaty v Vizantii X - XII vv. ἐν Vizantijskij Očerki Istor. Inst. Akad. Nauk. SSSR., Moskva 1961*, 188 - 9.

140. Μιχ. Ψελλός, *Κ. Σάθα*, *Μεσαιων. Βιβλ.* 5.533. II βλ. II. Ahrweiler, *Administration* 19 σημ. 2 καὶ 21 - 22.

B. Ἰδιωτικὴ ἀγγραρεία

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀγγραρεία τοῦ δημοσίου οἱ χωρικοὶ καὶ ἰδιαιτέρως οἱ πάροικοι ἦταν ἐκτεθειμένοι καὶ σὲ ἰδιωτικὲς ἀγγραρεῖες. Ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ παρέχουν τὰ ζῶα καὶ τὶς ὑπηρεσίες τους α) σὲ διάφορους ἀξιωματούχους καὶ ὑπαλλήλους ποὺ περιόδευαν γιὰ ὑπηρεσιακοὺς λόγους στὴν ἐπαρχίαν καὶ β) πρὸς τοὺς μεγαλοῖδιοκτῆτες καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἄρχοντες γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν κτημάτων καὶ ἄλλες σχετικὲς ἀνάγκες.

α) Στὴν πρώτη περίπτωση πρόκειται γιὰ κατάχρηση ἀπὸ μέρους τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀξιωματούχων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων ποὺ περιόδευαν στὴν ἐπαρχίαν γιὰ ὑπηρεσιακοὺς λόγους καὶ ἐκμεταλλεύονταν τὸν ἀγροτικὸ πληθυσμό. Τὴν προστασία τῶν χωρικῶν καὶ τῶν παρόικων ἀπὸ τὶς ἀγγραρεῖες ποὺ ἐπέβαλλαν αὐθαίρετα ἐκκλησιαστικοί, πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοί, διαφυλάγουν νόμοι καὶ διάφορα προνομιακὰ αὐτοκρατορικὰ καὶ πατριαρχικὰ ἔγγραφα. Ἦδη νόμος τῶν Βαλεντινιανοῦ καὶ Βάλη τοῦ 368 ποὺ τὸν περιέλαβε καὶ ὁ Codex Justinianus ἀπαγόρευε στοὺς ὑπαλλήλους τῶν ἐπαρχιῶν νὰ χρησιμοποιοῦν δούλους ἢ βόδια τῶν χωρικῶν γιὰ προσωπικὴ τους χρῆση ¹⁴¹. Στὸν Ἰουστινιάνειο κώδικα περιλαμβάνεται ἐπίσης νόμος τοῦ Ζήνωνος ποὺ ἀπαγόρευε στοὺς ἐπισκόπους, χωρεπισκόπους, κληρικοὺς καὶ περιοδεύτες νὰ υποβάλλουν σὲ ἀγγραρεῖες λαϊκοὺς καὶ προπάντων γεωργούς ¹⁴². Μὲ νεαρά ὁ Ἰουστινιανὸς ὅριζε οἱ παραπάνω ἀξιωματοῦχοι νὰ δαπανοῦν δικά τους χρήματα, ἀπ' αὐτὰ δηλ. ποὺ τοὺς διέθετε τὸ κράτος γιὰ τὶς περιοδεῖες τους: «μῆτε ἀγγραρεῖαις μῆτε διαγραφαῖς ἢ ἄλλοις δαπανήμασι τοὺς ὑποτελεῖς βαρύνειν, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀφωρισμένων αὐτοῖς ἐκ τοῦ δημοσίου ἀνόνων τὰς δαπάνας ποιεῖν» ¹⁴³. Ἀλλὰ καὶ τὰ αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα παροχῆς προνομίων καὶ τὰ πατριαρχικὰ ἀναφέρουν σχεδὸν πάντα τὴν ἀγγραρεία καὶ τὴν παραγγραρεία στὶς ὑποχρεώσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀπαλλάσσονταν τὰ διάφορα κτήματα καὶ οἱ χωρικοὶ καὶ οἱ πάροικοι ποὺ ἀνῆκαν σ' αὐτὰ ¹⁴⁴.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς ἀγρότες καὶ οἱ στρατιῶτες χρησιμοποιοῦνταν σὲ ἰδιωτικὲς ἀγγραρεῖες, πράγμα ποὺ τὸ ἀπαγορεύουν ρητὰ τὰ Τακτικά τοῦ Λέοντα Στ': «ἀγγραρείας ἀπάσης ἰδιωτικῆς καὶ ἀδικίας ἐλεύθερον φύλαττε τὸν ὑπὸ σὲ τεταγμένον λαόν, ὅσοι τοῦ στρατοῦ καὶ ὅσοι τῆς λεγομένης ἑξατωρίας» ¹⁴⁵.

141. CT.11.11.1 = CJ.11.55.2. Πβλ. E. Pailagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e - 7e siècles*. Paris - La Haye 1977, 285.

142. CJ.1.3.38.2. Πβλ. Φωτίου Νομοκάνονα 6.1 = Ράλλη - Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θεσίων καὶ ἐρῶν κανόνων* 1.133.

143. NJ.128.22 (545). NJ. 134.1 (556). Πβλ. Ἐπαναγωγή 7.8 = JGR.II.250.

144. Π.χ. MM.5.278 (1364) κ.ξ. Schatzkammeru 35.59 γιὰ τὴ Μ. Ἰβήρων (1079).

145. PG.107.1032 C.

β) Ἡ ἀγγαρεία πρὸς τοὺς μεγαλοιδιοκτῆτες ἦταν ἰδιαίτερα ἐπαχθής. Τὴν προστασία τῶν χωρικῶν ἀπὸ τὶς ποικίλες ἐπιβαρύνσεις, διώξεις καὶ ἀγγαρεῖες ποὺ ἐπέβαλλαν οἱ μεγαλοιδιοκτῆτες ἐπικαλεῖται ἀνάμεσα στ' ἄλλα ὁ Ρωμανὸς Λεκαπηνὸς στὴ γνωστὴ «περὶ δυνατῶν» νεαρά τοῦ 934, μὲ τὴν ὁποία ἀπαγόρευε νὰ περιέρχονται στὰ χέρια τῶν δυνατῶν οἱ ἀγροὶ μὲ ὅποιονδῆποτε τρόπο, ἀγορά, δωρεὰ κλπ.: «μηδεὶς . . . ἢ δι' ἑαυτῶν ἢ διὰ παρενθέτου προσώπου τολμήσει μηκέτι εἴτε εἰς χωρίον ἢ εἰς ἀγρὸν ὑπείσεσθαι . . . ἢ γὰρ τῶν τοιούτων ἐπικράτεια προσώπων καὶ τῶν πενήτων τὴν πολλὴν ἐπηύξησε τάλαιπωρία, τὰς διώξεις, τὰς ἀγγαρείας ἐπάγουσα»¹⁴⁶. Ἡ συμπεριφορὰ τῶν μεγαλοιδιοκτητῶν ἐξανάγκαζε πολλοὺς σὲ φυγὴ¹⁴⁷.

Ἡ ἀγγαρεία πρὸς τοὺς μεγαλοιδιοκτῆτες, μονὲς κλπ., στὴν ὁποία ὑπόκεινταν οἱ πάροικοι ἀφοροῦσε μεταφορές¹⁴⁸, κυρίως ὅμως γεωργικὲς ἐργασίες, ὅπως ὄργωμα, σπορά, ἄλωνισμα, λίχνισμα κλπ.: «ἵνα διδώσι πρὸς τοὺς μοναχοὺς τοὺς μέλλοντας κατασπερεῖν τὴν ῥηθείσαν γῆν ἀγγαρείας εἰς τὰς ἐργασίας αὐτῶν»¹⁴⁹. Συνέβαινε μάλιστα πολλὰς φορὲς οἱ πάροικοι νὰ ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὴ δημόσια ἀγγαρεία μαζὶ μὲ ἄλλες φορολογικὲς ὑποχρεώσεις πρὸς τὸ κράτος, ὑποχρεώνονταν ὅμως νὰ παρέχουν ἀγγαρεῖες στὸ δεσπότη τους: «ἐλευθέρους . . . πάσης τῆς οἴασου ἐὼς εὐλόγου τε καὶ παραλόγου ἐπηρείας καὶ ἀγ-

146. JGR.I.209. - Γιὰ τοὺς «δυνατοὺς» βλ. Rosemary Morris, *The Powerful and the Poor in the Tenth - century Byzantium: Law and Reality. Past and Present* 73 (1976) 3 - 27 (κυρίως σ. 14 κ.ε.)

147. Πβλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη πρὸς τὸ Θεόδωρο Α' Λάσκαρι, ἐκδ. N. Festa, *Theodori Ducae Lascaris epistulae*, Firenze 1898 ἐπ. VIII. σ. 299. 36 κέ. ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὸν προνοϊαίρι Σκορδύλλιο: «ἔπει τυραννικὸς ὁ ἀνὴρ ἅμα δὲ καὶ σαθεὸς τὴν ἀντίληψιν διὰ ταῦτα γὰρ οἱ ἄνθρωποι δυσχεραίνουσι καὶ παραιτοῦνται τοῦτον καὶ φεύγουσι». Βλ. H. Ahrweiler, *La politique agraire des empereurs de Nicée*, Byzantion 24 (1959) 60 σημ. 6.

148. Βλ. περίπτωση ἀγγαρείας ἔγκυας γυναικας γιὰ τὴ μεταφορὰ σιδήρου στὸ Συναξάριο τοῦ Ἀθανασίου Ἀρχιεπισκ. Τραπεζοῦντος, (β' μισὸ 9 αἰ.) ἐκδ. A. Papadopoulos - Kerameus, *Viz. Vrem.* 12 (1906) 140: «μοναχὸς σταλεῖς πρὸς τὸ λαβεῖν τὸν τοιοῦτον σίδηρον, καὶ δὴ λαβὼν τοῦτον ἐπέθηκεν αὐτὸν γυναικὶ οὕτῃ ἐγκύῳ, τοῦ κομίσαι τοῦτον πρὸς τὴν μονήν ἢ δὲ γυνὴ βαρυνθεῖσα καὶ κοπιῶσα ὑπὸ τοῦ σιδήρου <ὀνφία ἀπέριψε τὸ βρέφος ἀτελὲς κνήμα>. Πβλ. A. Každan, *Agrarnije Otnošeniia* 118. - Στὴ Δύση: *Lex Baiuvariorum* tit. I § 13 (MGH. Legg. III) «de colonis vel servis ecclesiae, qualiter serviant. . . angarias cum carro faciant usque 50 leugas i amplius non minetur». Βλ. J. F. Niermeyer, *Lexicon Mediae Latinitatis* λ. angaria, angariare.

149. MM.6.255 (1336). - MM.6.220 (1307): «τοὺς καλογήρους καὶ τοὺς παρόικους αὐτῶν. . . μηδὲν τοὺς βαρύνει καὶ ἀναγκάζει νὰ δίδουσιν τὸ βόδι τους, ἀλλ' οὐδὲ ἀνθρώπους τινὰς νὰ δίδουσιν τοῖς καστελλάνοις ἢ διὰ νὰ σπείρωσιν ἢ διὰ νὰ ἄλωνεῦσιν ἢ διὰ νὰ λιχνίζουσιν καὶ νὰ κοσκινίζουσιν σιτάρι. . . εἰ μὴ οἱ λεχθέντες καλόγηροι καὶ οἱ χωριάται των νὰ εἶναι ἐλεύθεροι τῆς τοιαύτης καὶ ὁμοίας ἀγγαρίας».

γαρείας καὶ μόνη τῇ μονῇ καθαρῶς πάντα δουλεύειν ὀφείλοντας»¹⁵⁰. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ κράτος ἐκχωροῦσε στὶς μονὲς καὶ τοὺς προνοιάρχους τὰ δικαιώματά του ἀπὸ τοὺς φόρους καὶ τὶς ἀγγαρεῖες τῶν παροίκων¹⁵¹. Ἀλλοτε πάλι ἦταν δυνατὸ, παρατηρεῖ ἡ Ahrweiler, ν' ἀποδεσμευθεῖ ἡ ἀγγαρεία ἀπὸ τὶς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις. Οἱ πάροικοι δηλ. ποὺ ἐργάζονταν σὲ κτῆμα ποὺ ἀνῆκε σὲ περισσότερους προνοιάρχους, ἦταν δυνατὸ νὰ παρέχουν τὴν ἀγγαρεία σ' ἓναν ἀπ' αὐτούς, ἐνῶ στοὺς ἄλλους νὰ δίνουν τὴν «ἐπιτέλεια» ἢ τὸ φόρο¹⁵². Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 187 τῶν Assises de Romanie ὁ πάροικος εἶχε δικαίωμα νὰ πουλήσῃ τὰ ζῶα καὶ τὴν ἄλλη κινητὴ περιουσία του μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ κρατοῦσε ἓνα ζευγὸς βοδιῶν καὶ ἓναν ὄνο γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ὑπηρετεῖ τὸν κύριό του καὶ τὶς δικές του ἀνάγκες¹⁵³.

150. A. Lavra 56.85 καὶ 98 (1104). - Χρυσ. λ. Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ τοῦ 1106: *L. Petit, Notre - Dame* 29.9 - 15: «δίδωσι τοῖς μοναχοῖς καὶ παροίκων ἐκκουσσεῖαν. . . ὡς ἂν ἐργάζωνται τὴν προδωρηθεῖσαν τῇ μονῇ γῆν. . . καὶ δουλεύωσι τοῖς τῷ ναῷ τῆς Θεοτόκου δουλεύουσι μοναχοῖς μηδὲνα ἕτερον δεσπότην ἐπιγινώσκοντες, ἀλλὰ παντὸς τέλους καὶ πάσης ζημίας, ἔτι δὲ καὶ ἀγγαρείας καὶ ἐπιτελείας ἀπηλλαγμένοι». - MM.4.249 (1227), Reg. 1715, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐγκατάσταση «ξένων καὶ ἀνεπιγινώστων τῷ δημοσίῳ» στὴ Βάρη καὶ τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ φορολογικὲς καὶ ἄλλες ὑποχρεώσεις πρὸς τὸ κράτος «ὥστε ἔχειν αὐτοὺς τοῦτον εἰς συγκρότησιν τῶν τῆς μονῆς δουλειῶν». Στὴν Κάτω Ἰταλία: Trinchera, Syllabus σ. 22 (1024), σ. 300 (1188), 334 (1198) κ.ἄ. Στὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως στ. 3015 καὶ 4578 ὡς συνώνυμα τῆς ἀγγαρείας χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι «δεσποτικά» καὶ «δουλείαι». Πβλ. A. Kazdan, *Agrarnije Otnošeniia* 118 σημ. 6. Στὸ ἄρθρο 190 τῶν Assises de Romanie, σ. 278 οἱ ὑπηρεσίες τῶν παροίκων πρὸς τὸν κύριό τους ὀνομάζονται *dispoticaria*.

151. Π.χ. μὲ χρυσόβουλλο λόγο τοῦ Ἰωάννη Ζ' Παλαιολόγου τοῦ 1404 οἱ ἀγγαρεῖες καὶ οἱ φορολογικὲς ὑποχρεώσεις πρὸς τὸ δημόσιο τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ Δρυμόσιρτα ἐκχωροῦνται στοὺς μοναχοὺς τῆς Μ. τῆς Λαύρας: A. Lavra 155.23 καὶ 39, Reg. 3202: «καθέξουσιν. . . οἱ μοναχοί. . . τὸ χωρίον Δρυμόσιρτα, μετὰ πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ, καὶ μετὰ πάντων τῶν εὐρισκομένων καὶ κατοικοῦντων ἐκεῖσε καὶ μετὰ πάντων τῶν ἐτησίως ὀφειλομένων παρ' αὐτῶν τῷ δημοσίῳ διὰ τε τέλους, ἀγγαριῶν, δεκάτου γεννηματικῆς κατασπορᾶς αὐτῶν, κεφαλατικῶν. . .» Πβλ. καὶ ἔγγραφο τῆς Catherine de Valois μὲ δωρεὰς κτημάτων στὴ φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο πρὸς τὸν Νικόλαο Acciaiuoli τῆς 3ης Ἰουνίου 1336, 10ης Μαΐου 1337 καὶ 16ης Ἰουλίου 1338: «cum hominibus, vassalis, fortelliciis, possessionibus, terris cultis et incultis, . . . angariis, perangariis, annuis redditibus», ἔκδ. J. Longnon - P. Topping, *Documents sur le regime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*. Paris - La Haye 1962, 21.16, 33.20, 57.24 (στὸ ἐξῆς: Documents). - Γιὰ τὴν «πρόνοια» βλ. A. Hohlweg, *Zur Frage der Pronoia in Byzanz*, BZ 60 (1967) 288 - 308 κυρίως σ. 300.

152. Bl. H. Ahrweiler, *La politique agraire des empereurs de Nicée, Byzantion* 24 (1959) 60 σημ. 6.

153. Ἐκδ. G. Recoura, *Les Assises de Romanie*, Paris 1930, σ. 277. Πβλ. P. Topping, *Le régime agraire dans le Péloponnèse latin au XIVe s.*, *L'Hellenisme Contemporain* 10 (1956) 225 - 295, κυρίως σ. 271 (= *Studies on Latin Greece A.D. 1205 - 1715*, London 1977, ἀρ. III).

Οἱ πάροικοι ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ παρέχουν ἀγγαρεία ὀρισμένες μέρες τὸ χρόνο. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν αὐτῶν ποικίλλει. Τὸ πρακτικὸ τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου τοῦ 13 αἰ. ἀναφέρει ὅτι κάθε πάροικος ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παρέχει στὴ μονὴ ἐργασία μιὰ ἡμέρα τὴν ἐβδομάδα, δηλ. 52 ἡμέρες τὸ χρόνο: «(ὕπερ) ὅλον τοῦ ἐνιαυτοῦ ἀφ' ἐνὸς ἐκάστου τῶν παροίκων ἀγγαρείας ἐκάστ(ην) ἐβδομάδ(α) μίαν»¹⁵⁴. Τὸ πρακτικὸ τῆς Λαμφάκου τοῦ 1219 ὀρίζει οἱ ζευγαράτοι καὶ οἱ βοιδίτοι νὰ παρέχουν στοὺς Βενετοὺς ἀγγαρεία 48 ἡμερῶν, ἐνῶ οἱ ἀκτῆμονες 24 ἡμερῶν τὸ χρόνο¹⁵⁵. Σὲ ἔγγραφο τοῦ 14 αἰ. ὀρίζεται νὰ παρέχουν οἱ πάροικοι ἀγγαρεία δώδεκα¹⁵⁶ ἢ εἰκοσιτεσσάρων¹⁵⁷ ὁλόκληρων ἡμερῶν τὸ χρόνο (ἀγγαρείας πανημερίους). Μὲ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου τῆς Βενετίας τῆς 10ης Μαρτίου 1362 οἱ πάροικοι τῆς Μεθώνης καὶ Κορώνης παρεῖχαν ἀγγαρεία μιᾶς ἡμέρας τὸ μῆνα¹⁵⁸, ἐνῶ ἀργότερα μὲ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου τῆς 20ῆς Αὐγούστου 1414 ὀρίσθηκαν δύο ἡμέρες τὸ μῆνα¹⁵⁹. Ἄλλες φορὲς πάλι τὰ ἔγγραφα δὲν ὀρίζουν ἀριθμὸ ἡμερῶν, ἀλλὰ τονίζουν οἱ πάροικοι νὰ παρέχουν τὸ χρόνο τίς καθορισμένες, προφανῶς κατὰ τόπους καὶ κατὰ περίπτωσι, ἀγγαρείες: «τὰς ἀποτεταγμένας καὶ συνήθεις ἀγγαρείας μεθ' οἷας εὐρίσκεται ἔχειν δυνάμειως ἕκαστος»¹⁶¹ ἢ «μεθ' οἷας εὐρίσκεται ἕκαστος παρα-

154. Actes de Esphigménou, ἔκδ. J. Lefort, Paris 1973 (στὸ ἐξῆς A. Esph.) 7.19 (1283 - 4 ἢ 1298 - 9). Πβλ. G. Ostrogorski, Pour l'histoire de la feodalité byzantine, Bruxelles 1954, 364 (στὸ ἐξῆς: Feodalité) (θεωρεῖ τὴν περίπτωσι αὐτῇ ὡς ἐξαίρεσι). Α. Χέρποταμου σ. 151. - Τὸ ἴδιο ἔχουσ ἀρχικὰ καὶ στὶς βενετοκρατούμενες Μεθώνη καὶ Κορώνη. Βλ. P. Topping, Regime agraire 271.

155. Tafel - Thomas, Urkunden II.209. - Angeliki E. Laiou - Thomadakis, Peasant Society 181 - 2.

156. Α. Χέρπο. 18C 4 (1317/8): «ἀγγαρείας πανημερίους ὕπερ ὅλον τοῦ ἐνιαυτοῦ δώδεκα, καθὼς ὁ πάροικος εὐρίσκεται ἔχειν δυνάμειως». Α. Esph. 14.230 (1318), Actes de Zographou, ἔκδ. W. Regel, E. Kurtz, B. Korabiev (Viz. Vrem. XIII 1907, Prilož. no 1), 17.90 (1320), Α. Lavra 109.996 (1321).

157. Schatzkammern 74/7.337 (1316) καὶ σ. 191 καὶ 209 = F. Dölger, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon. München 1949 (στὸ ἐξῆς: Sechs Praktika) RK 337. Πβλ. G. Ostrogorski, Feodalité 365.

158. F. Thiriet, Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Roumanie. Paris - La Haye 1958 - 1961, no 386 (στὸ ἐξῆς: Régestes).

159. F. Thiriet, Régestes 1545. Τὴν ἀπόφασι αὐτὴ τὴν ἐπιβεβαιώνουν καὶ δοκίμια γράμματα τοῦ 1446 καὶ 1459: C. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age, Paris 1882, IV σ. 30. Πβλ. P. Topping, Régime agraire 271. - Οἱ πάροικοι τῆς Κέρκυρας παρεῖχαν ἀγγαρεία 2 μέρες τὴν ἐβδομάδα: F. Thiriet, Régestes 1559 (27.11. 1414).

160. Α. Ζογρ. 17.91 (1320), Actes de Chilandar, ἔκδ. L. Petit, B. Korabiev (Viz. Vrem. XVII, 1911. Prilož. no 1, στὸ ἐξῆς: Α. Chil.) 198.164 κέ. (1323), 92.168, Schatzkammern 66/7.457 (1301), 68/9.602 (1317), 70/1. 589 (1320), 72/3.461 (1341): «ἔχειν ἀφ' ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἀναγεγραμμένων παροίκων τὰς συνήθεις ἀγγαρείας». - Α.

σκειυῆς»¹⁶¹. Θὰ πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι στὴν πρώτη περίπτωση ὁ πάροικος ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παρέχει ἐργασία ἀνάλογη μὲ τὴ φυσικὴ του δύναμη καὶ κατὰσταση καὶ στὴ δεύτερη περίπτωση μὲ ὅλα τὰ γεωργικὰ σύνεργα καὶ τὰ ζῶα ποὺ διέθετε¹⁶².

Ἡ ὑποχρέωση τῶν παροίκων νὰ παρέχουν ἐργασία πρὸς τὸν κύριό τους ἦταν πιθανότατα προσωπικὴ καὶ δὲν ἀφοροῦσε μόνο τὸ κτῆμα ποὺ καλλιεργοῦσαν¹⁶³. Τὸ ἄρθρο 190 τῶν Assises de Romanie ὀρίζει σαφῶς πῶς ἂν μία «στάσις» μοιραζόταν ἀνάμεσα σὲ πατέρα καὶ γιὸ ἢ μεταξὺ ἀδελφῶν, ὁ καθέννας τους ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παρέχει στὸν κύριό τους ἀκέραιη τὴν προσωπικὴ ἐργασία¹⁶⁴.

Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ περιπτώσεις ποὺ οἱ πάροικοι ἀρνοῦνταν νὰ ἐκτελέσουν τὶς ἀγγραεῖες. Ἔτσι π.χ. δημοσιακοὶ πάροικοι τῆς Λήμνου, δηλ. πάροικοι (=μισθωτές) κρατικῶν κτημάτων, ἐνῶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ παρέχουν προσωπικὴ ἐργασία γιὰ τὴ σπορὰ χωραφιῶν τῆς μονῆς τῆς Πάτμου στὴ Λήμνο, ἀρνοῦνταν νὰ τὸ κάνουν, γιὰτὶ δὲ βρῖσκονταν «εἰς τελείαν παροικίαν». Αὐτοκρατορικὸ ἐγγραφο τοῦ Ἀνδρονίκου Β' ὀρίζει 23 ἀπ' αὐτοὺς νὰ δοθοῦν στὴ μονὴ τῆς Πάτμου, νὰ πληρώνουν σ' αὐτὴ τὸ φόρο καὶ νὰ τελοῦν καὶ τὶς ἄλλες παροικιακὲς ὑποχρεώσεις (πληρωμὴ τῆς μορτῆς, ἀγγραρεῖες καὶ τρία «κανίσκια» τὸ χρόνο)¹⁶⁵. Παρόμοια περίπτωση ἀναφέρεται καὶ μὲ τοὺς ἐποίκους τῆς Βάρης, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον ἀρνοῦνταν νὰ πληρώνουν φόρο στὴ μονὴ τῆς Λέμβου καὶ νὰ παρέχουν τὴ «συνήθη ἀγγραεία», ἀλλὰ ἐμπόδιζαν καὶ ἄλλους ποὺ ἔρχονταν νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ νὰ τὸ κάνουν¹⁶⁶. Τὴ διαφορὰ αὐτὴ τὴ ρυθμίζει καὶ πάλι αὐτοκρατορικὸ ἐγγραφο ποὺ ὀρίζει «ὑποκειῖσθαι τοὺς τοιοῦτους χωρίου Βάρης ἐποίκους. . . καὶ διδόναι. . . τὸ ἀνήκον τέλος, τὴν συνήθη ἀγγραείαν καθὰ καὶ πρότερον»¹⁶⁷.

Esph. 16.85 (1321). - Actes de Dionysiou, ἐκδ. N. Oikonomides, Paris 1968, 24.33 (1340), A. Lavra 93.25 (1302), 74.27 (1284) «ἐπιδίδειν. . . τὰς ἀποτεταγμ(έν)ας) αὐτοῖς ἀγγραείας κατὰ τὴν τετυπωμ(έν)ην συνήθειαν».

161. Schatzkammern 74/7.337 (1316) = Sechs Praktika RK 337 - 338. Πρόκειται ὅμως γιὰ συμπλήρωση τοῦ F. Dölger.

162. Πβλ. A. Xérop. σ. 151. Σὲ χρυσόβ. λ. τοῦ Ἀνδρονίκου Β' (1298) γιὰ τὴ Μ. Λαύρας, A. Lavra 89. 187, ἀπαλλάσσονται χωριὰ τῆς ἀπὸ «ἀγγραείας ζευγαρίων» βλ. F. Dölger, Grundeigentum 56 σημ. 87 (=Staatenwelt 256).

163. A. Esph. 7.19 (1283 - 4 ἢ 1298 - 9) (ἐκδ. J. Lefort): «ἀφ' ἐνὸς ἐκάστου τῶν παροίκων ἐκάστην ἐβδομάδα μίαν». Βλ. καὶ σημ. 160.

164. Assises de Romanie 190 (ἐκδ. G. Recoura), σ. 278: «a dar lo servixio intriego al so signor». Πβλ. J. Longnon - P. Topping, Documents σ. 272.

165. MM.6.255 (1321). Πβλ. F. Dölger, BZ. 28 (1928) 369 κέ. - G. Ostrogorskij, Paysannerie 20 - 21. J. Karayannopoulos, BZ. 50 (1957) 173.

166. MM.4.255.28 κέ. (1274) - Reg. 2004a.

167. MM.4.256 (1274).

Ἐκτὸς ὁμῶς ἀπὸ τοὺς παροίκους καὶ οἱ ἀσκητὲς τοῦ Ἀγίου Ὅρους ἦταν δυνατὸ νὰ ὑποβάλλονται σὲ ἀγγραφεῖς ἀπὸ τοὺς ἡγουμένους. Ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς στὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς τῆς Λαύρας τοῦ 972 ὅρισε τὴ διακοπὴ τῶν ἀγγραφειῶν αὐτῶν. Ἐπαφίονταν στὴ θέληση τοῦ καθενὸς ἂν ἤθελε νὰ βοηθήσει σὲ κάτι ¹⁶⁸.

Ἀπαργυρισμὸς τῆς ἀγγραφείας καὶ παρααγγραφείας

Στὸ Βυζάντιο συχνὰ μετέτρεπαν μιὰ φορολογικὴ ἐπιβάρυνση ἀπὸ εἶδος σὲ χρῆμα (adaeratio). Ἦδη ἀπὸ τὸν 4 αἰ. μαρτυροῦνται περιπτώσεις ἀπαργυρισμοῦ ὀρισμένων φόρων ¹⁶⁹. Στὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ πρέπει νὰ μετατράπηκε καὶ ἡ ὑποχρέωση τῆς ἀγγραφείας ἀπὸ εἶδος σὲ χρῆμα ¹⁷⁰. Φαίνεται ὁμῶς πὼς ἐπανεφεραν τὴν παροχὴ σὲ εἶδος, ἐπειδὴ ἡ adaeratio ἐνεῖχε πάντοτε τὸν κίνδυνο τῆς κατάχρησης ἀπ' ὀρισμένους ὑπαλλήλους, ἂν τὸ ὕψος τῆς φορολογικῆς ἐπιβάρυνσης δὲν ἦταν σταθερό, ἀλλὰ κυμαινόταν ἀνάλογα μὲ τὴν τρέχουσα τιμὴ τῶν ζωοτροφῶν, ζώων κλπ. ¹⁷¹. Ἀπὸ τίς πηγές δὲ φαίνεται πάντα ἂν πρόκειται γιὰ ἀπαργυρισμὸ τῆς ἀγγραφείας ἢ παροχὴ σὲ εἶδος ¹⁷².

Περισσότερο διαφωτιστικὲς εἶναι οἱ πληροφορίες πού διαθέτουμε ἀπὸ τὸν 11 αἰ. κ.ἐ. Στὸ Στρατηγικὸ τοῦ Κεκαυμένου γίνεται σαφῶς λόγος γιὰ ἀπαργυρισμὸ τῆς ἀγγραφείας: «ἐλεύσεται γὰρ ἄνθρωπος βασιλικὸς ζητήσαι σε ὑποζύ-

168. A. Prôtaton 7.122 - 3. Πβλ. A. Každan, Derevnja 103. Τοῦ ἴδιου, Agrarnije Otnošeniia 117.

169. Βλ. J. Karayannopoulos, Finanzwesen 81, 93, 97, 104 κ.ε. - F. Dölger, Beiträge 58.

170. CT.8.5.64 (403) = CJ.12.50.19: «comperimus provinciales et pabula et pecuniam pro equorum cursualium solemnī ratione conferre».

171. Βλ. π.χ. γιὰ τὴν παροχὴ ζωοτροφῶν: CT.8.5.60 (400) = CJ.12.50.18: «animalia publica, dum longe maiore ac periniquo pretio pabula aestimantur per mancipēs atque apparitores aperte vexantur. Ne id contingat Sublimitas Tua disponat, ut neque pabula mutationibus desint, neque provinciales ultra quam iustitiae sinīt ratio praegraventur». - Πβλ. *Gothofredus* σχόλια στὸ παραπάνω χωρίο. Κατὰ τὸν *Holmberg*, *Cursus publicus* 84 πρόκειται γιὰ τὴν τιμὴ μὲ τὴν ὁποία τὸ κράτος ἀγόραζε τὸ σανό. - Μιὰ τέτοια κατάχρηση μαρτυρεῖ ὁ Ἀγαθὸς 4.22 (σ. 150 ἐκδ. *Keydell*), ὅποτε οἱ χωρικοὶ ἐπειδὴ δὲν εἶχαν τὰ ζῶα πού τοὺς ζήτησαν γιὰ τὸν στρατὸ «τὰ τιμώτατα τῶν κτημάτων» ἀπεμπολήσαντες καὶ χρυσίον, ὅσον οἶόν τε ἦν αὐτοῖς, ἐρανισάμενοι παρέσχον».

172. Τὸ ἴδιο ἀσαφὲς εἶναι τὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου ἀγγραφεῖα σὲ ἐπιστολὴ τοῦ ἐπάρχου πραιτωρίων Ἀντίochου πρὸς τὸν Νεστορίο μετὰ τὴν καθάριση τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὴν Γ' Οἰκουμένην Σύνοδο τῆς Νίκαιας (431). Μ' αὐτὴν ὁ Ἀντίochος γνωστοποιεῖ ὅτι ἔχει στείλει ἀνθρώπους πού θὰ συνόδευαν τὸν ἐκπτωτὸ Πατριάρχη ἀπὸ τὴν Ἐφεσο ὡς τὸ μοναστήρι του καὶ ὅτι ἔστειλε «ἀγγραφείας καὶ ἀνώνυμους». Πρόκειται γιὰ βοιδάμαξες ἢ γιὰ ἐξοδα μεταφορᾶς καὶ διατροφῆς τοῦ Νεστορίου καὶ τῆς συνοδείας του; Βλ. ACOe I.I.7 (ἐκδ. C. Schwartz) σ. 71.12.

γιον ἀγγαρείας, σὺ δέ. . . τὸν ἀνθρωπὸν σου ἀποσταλὲς λαβεῖν ἢ νομίσματα ἢ ὀβολούς» 173. Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης διεκτραγωδεῖ τὴν ὑποχρέωση νὰ παρέχουν χρήματα ἀντὶ γιὰ τὸ ζῶο. Γιὰ νὰ μὴν πάρουν τὸ ζῶο ἀπὸ ἓναν ἀγρότη οἱ ὑπάλληλοι ἀπαιτοῦσαν ἀντισήκωμα μερικὲς φορὲς διπλάσιο ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ ὑποζυγίου: «Εἶτα ποῖον ὑποζύγιον οὐκ ἀγγαρεύεται, μᾶλλον δὲ ποῖον ἀγγαρευόμενον οὐ τῷ οἰκείῳ δεσπότη πιπράσκειται, οὐχ ἅπαξ ἀλλὰ πολλάκις καὶ δεύτερον;» 174.

Ὁ ἀπαργυρισμὸς τῆς ἀγγαρείας καὶ ἄλλων ὑποχρεώσεων ὑπονοεῖται πιθανὸν μὲ τὴ λέξη δόσις σὲ ὀρισμένα ἐγγραφα τοῦ 13 καὶ 14 αἰ. 175.

Τὸ ποσὸ πού πλήρωνε κάθε χωρικός ἢ πάροικος εἶχε σχέση μὲ τὴν οἰκονομική του κατάσταση. Λεπτομέρειες γιὰ τὸν ἀπαργυρισμὸ τῆς ἀγγαρείας μᾶς παρέχουν δύο πρακτικά, τὸ πρακτικὸ τῆς Λαμπάκου τοῦ 1219 καὶ τὸ πρακτικὸ τῆς μονῆς τῆς Λαύρας τοῦ 1420. Στὸ πρῶτο καθορίζεται κάθε ζευγαράτος καὶ βοῦδάτος νὰ παρέχει ἀγγαρεία σαρανταοκτὼ ἡμερῶν τὸ χρὸνο ἢ τέσσερα ὑπέρ-πυρα: «de zeugariti et de uoidati, quod possunt dare annuatim angarias XLVIII cum salute uillanorum pro unoquoque uillano pp. IV et actimones pro unoquoque angarias XXIV, que sunt pro unoquoque. Que omnes angarie valent pp. CCCX. Summa: tota suprascripta ratio pp. MDCLXXI et kar. VI cum angariis» 176. Οἱ ἀκτῆμονες πρέπει νὰ πλήρωναν ἓνα ὑπέρπυρο. Ὁ ἀπαργυρισμὸς φαίνεται δὲν ἴσχυε γιὰ τοὺς ἀπόρους 177.

173. Στρατηγικὸ Κεκαυμένου 196,30 κέ. (ἐκδ. G. Litavrin).

174. Μιχαὴλ Χωνιάτης, Ὑπομνηστικὸν 285,13 (1198), ἐκδ. G. Stadtmüller, Michael Choniates, Metropolit von Athen, [Orientalia Christiana 33,2] (1934). Βλ. καὶ σ. 175 καὶ 250 καὶ ἐπιστολή του: Σπ. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα II,106 «τάς ἐπὶ τῇ ἐξελεύσει αὐτοῦ ἀγγαρείας τῶν ὑποζυγίων, μᾶλλον δὲ προφάσει ἀγγαρείας διαπράσσει. . .».

175. MM.5.261 (1342 κατὰ τὸν Βέη, BZ.21 (1912) 170 σημ. 1 καὶ A. Lavra τόμ. III σ. 102): «Ὁσαύτως οὐδὲν ἔχωσι καὶ ἀπαιτῶνται οἱ τοιοῦτοι Φαναριῶται εἰς τινα δόσιν ἥγουν ἀγγαρίαν, ψωμοζημίαν. . .» - Actes de Philothée, ἐκδ. W. Regel, E. Kurtz, B. Korablen (Viz. Vrem. XX 1913, Prilož. no 1), 12 (1287): «ἀπὸ πάσης δόσεως δημοσιακῆς, ἥτοι ἀγγαρίας, παραγγαρίας, καστεροκτισίας, κατεργοκτισίας» καὶ 16,98 - Χρυσ. λ. Στεφάνου Δουσάν γιὰ τὴ Μ. Ζωγράφου τοῦ 1346: A. Soloviev - V. Mošin, Grčke Povelje IX.57.

176. Tafel - Thomas, Urkunden II.209. Πβλ. D. Zakynthinos, Crise monétaire σ. 68. P. Topping, Régime agraire 271 - 2.

177. Τὸ πρακτικὸ δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ ἀπαργυρισμὸ τῆς ἀγγαρείας τῶν ἀκτῆμόνων καὶ ἀπόρων. Σύμφωνα μὲ ὑπολογισμοὺς πού ἔκανε ὁ M. Angold, A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-1261), Oxford 1975, σ. 222-3 σημ.86, ἐφόσον οἱ ζευγαράτοι καὶ οἱ βοῦδάτοι ἦταν συνολικὰ 73 θὰ ἔπρεπε νὰ πληρώνουν 73 X 4 = 292 ὑπέρπυρα τὸ χρὸνο. Τὸ συνολικὸ ποσὸ τοῦ ἀπαργυρισμοῦ τῆς ἀγγαρείας ἀναφέρεται ὅτι ἦταν 310 ὑπέρπυρα, ἐπομένως τὰ ὑπόλοιπα 18 τὰ πλήρωναν οἱ 18 ἀκτῆμονες.

Στὸ δεύτερο πρακτικὸ πρόκειται γιὰ ἀπαργυρισμὸ ἀγγαρείας πρὸς τὴ μονὴ τῆς Λαύρας: (ὁμοῦ) τὸ τέλος τούτων (νομίσματ)α ἑβδομήκοντα, ἅτινα ὀφείλουσι διδόναι πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσίου διὰ δύο τοῦ ἔτους καταβολῶν, ὁμοίως κ(αί) τὸ κεφαλατίκ(ιον) αὐτῶν πρὸς δὲ τ(ὴν) μονήν, ἐπεὶ οὐ διδῶσ(ιν) ἀγγαρείας, ὀφείλουσι διδόναι οἱ μ(έν) ζευγαράτοι ἀνὰ (νομίσματ)α τέσσαρα, οἱ δὲ βοϊδάτοι ἀνὰ (νομίσματ)α τρία ἡμισυ, οἱ ἀργοὶ ἀνὰ (νομίσματ)α τρία καὶ αἱ χῆραι ἀνὰ (ὑπέρπυρ)ον ἓν· ἔτι ὀφείλουσι διδόναι πρὸς τὴν μονήν τὸ δέκ(α)τ(ον) τῶν ζ(ευ)γ(α)ρί(ων) αὐτῶν»¹⁷⁸. "Ὅπως βλέπουμε καὶ στὰ δυὸ πρακτικὰ οἱ ζευγαράτοι ἔπρεπε νὰ πληρώσουν τέσσερα ὑπέρπυρα τὸ χρόνο¹⁷⁹. Στὴ δευτέρῃ περίπτωσιν τὸ ποσὸ τοῦ ἀπαργυρισμοῦ δινόταν στὴ μονή. "Ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ ἀπαργυρισμὸ ἀγγαρείας τοῦ δημοσίου, τότε τὰ χρήματα τὰ εἰσέπραττε τὸ ταμεῖο τοῦ λογοθεσίου τοῦ δρόμου¹⁸⁰.

Ὁ ἀπαργυρισμὸς τῆς ἀγγαρείας ἐφαρμόσθηκε εὐρύτατα στὶς βενετοκρατούμενες ἑλληνικὲς περιοχὲς (Πελοπόννησο, Εὐβοία, Κρήτη)¹⁸¹.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο

"Ὅλες οἱ μορφὲς ἀγγαρείας ποὺ ἀναφέραμε, χρησιμοποιήθηκαν καὶ στὰ φραγκικὰ κράτη τῆς Δύσης, ὅπου σὲ ἑγγράφα καὶ νόμους ἀπαντοῦν οἱ ὅροι *angaria*, *angarialis* (αὐτὸς ποὺ ὑπόκειται σὲ ἀγγαρεία) καὶ τὸ ρῆμα *angariare*¹⁸².

Τὴν ἀγγαρεία (*angarie*) τὴ χρησιμοποιήσαν ἐπίσης καὶ οἱ Βενετοὶ στὶς βενετοκρατούμενες ἑλληνικὲς περιοχὲς (Μεθώνη, Κορώνη, Εὐβοία, Χάνδακα

178. A. Lavra 165.36 κέ.

179. Στὴ φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο ἡ προσωπικὴ ἐργασία τῶν παροίκων ἐξαγοραζόταν γενικὰ μὲ 5 ὑπέρπυρα βλ. J. Longnon - P. Topping, Documents I, II, III, VIII καὶ σ. 271 - 2.

180. Bl. F. Dölger, Zur Textgestaltung der Lavra - Urkunden, BZ.39 (1939) 55.

181. Μὲ ἀπόφαση τῆς Βενετικῆς Συγκλήτου τῆς 17ης Μαΐου 1347 (F. Thiriet, *Régestes* no 197), καθορίζεται τὸ ὕψος τῆς ἀγγαρείας τῶν παροίκων τῆς Κορώνης σὲ 54 *sterlini* τὸ χρόνο, ἐνῶ οἱ κάτοικοι τοῦ Χάνδακα ἐξαγόραζαν τὴν «ἀποβίγλωση» στὶς ἐπάλξεις μὲ ἀπόφαση τῆς 8ης Ἰουνίου 1363 (*Régestes* 410). βλ. καὶ F. Thiriet, *Rég.* 2342 (13.3.1434). βλ. γιὰ τὸν ἀπαργυρισμὸ τῆς ἀγγαρείας καὶ τῆς καστροκτησίας στὶς βενετοκρατούμενες περιοχὲς F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe - XVe siècles)*. Paris 1959, σ. 231, 254, 297 - 8. - Τοῦ ἴδιου, *La condition paysanne et les problèmes de l'exploitation rurale en Romanie greco - vénitienne*. Studi Veneziani IX (1967) Firenze 1968 (= *Etudes sur la Romanie greco - vénitienne Xe - XVe siècles*, London 1977, XIII), σ. 51, 67. - D. Zakythinos, *Despotat* 233, P. Topping, *Régime agraire* 270 - 1.

182. Bl. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* λ. *angaria*, J.F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden 1954 - 58 λ. *angaria* καὶ παραπάνω σσμ. 18, 39, 146.

κλπ.) καὶ οἱ Φράγγοι στὴν Πελοπόννησο. Διάφορες ἀποφάσεις τῆς Συγκλήτου τῆς Βενετίας ρυθμίζουν λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἐπιβάρυνση τῆς ἀγγαρείας¹⁸³. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σχετικὰ κείμενα ὁ ὅρος ἀγγαρεία εἶχε διευρυνθεῖ καὶ περιλάμβανε καὶ τὶς ἄλλες ἐπὶ πληροῦς, ὅπως τὴν παροχὴ καταλύματος, τὴν καστροκτισία, τὴν ἐπιφυλακὴ στὶς ἐπάλξεις, τὴν παροχὴ χόρτου, ἄχυρου, καυσόξυλων κλπ.¹⁸⁴. Ἀκόμη καὶ τὸ καπνικὸν (capinicho) χαρακτηρίζεται ὡς angaria¹⁸⁵. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἴσως σὲ μερικὰ ἔγγραφα διακρίνεται ἡ προσωπικὴ ἐργασία καὶ ὀνομάζεται *servicium personale*¹⁸⁶. Στὴ φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο φαίνεται ὅτι ἡ κατάσταση ἦταν πολὺ καλὺτερη ὡς πρὸς τὶς ἐπιβαρύνσεις αὐτές, γιὰ αὐτὸ πολλοὶ ἀπὸ τὶς βενετοκρατούμενες περιοχὲς κατέφευγαν ἐκεῖ¹⁸⁷. Ὡστόσο μαρτυρεῖται ὅτι οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες τῆς Πάτρας π.χ. ἐπέβαλλαν κι ἐκεῖ τὴν ἀγγαρεία καὶ μάλιστα στοὺς Ἑλλήνες ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς¹⁸⁸.

Ἡ ἀγγαρεία ἦταν γνωστὴ καὶ στὰ ἄλλα κράτη τῆς Βαλκανικῆς, ὅπως δείχνουν βουλγαρικά¹⁸⁹ καὶ σερβικὰ ἔγγραφα. Στὶς μεσαιωνικὲς σερβικὲς πηγὲς ἀντὶ τῶν ὄρων ἀγγαρεία καὶ παραγγαρεία χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι *ponos*, *ponovoz* καὶ *ponod*¹⁹⁰. Στὰ ἑλληνικὰ ἔγγραφα τῶν Σέρβων ἡγεμόνων χρη-

183. Βλ. *F. Thiriet*, *Régestes* λ. *angariae*. *F. Thiriet*, *Romanie* 254, 297 - 8. Τοῦ Ἰδίου, *Exploitation rurale* 49, 151, 67. - *D. Zakythinos*, *Despotat* 233. - *P. Topping*, *Régime angaire* 271 - 2. *D. Jacoby*, *Un aspect de la fiscalité vénitienne dans le Péloponnèse aux XIVe et XVe siècles: le «zovaticum»*, *Travaux et Mémoires* 1 (1965) 410.

184. *F. Thiriet*, *Régestes* no 386 (10 Μαρτίου 1362), 2030 (13 Ἰουλ. 1426). Βλ. ἐπίσης ἔγγραφο τοῦ δούκα τῶν Ἀθηνῶν *Nerió II Acciaiuoli* τοῦ 1471: *J.-A. Buchon*, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, 1843, II. 297. Πβλ. *F. Thiriet*, *Romanie* 231. *D. Zakythinos*, *Despotat* II. 233 σημ. 4: «Dans ces textes vénitiens, le terme ἀγγαρεία semble avoir perdu son sens originel pour désigner toute charge». *P. Topping*, *Régime agraire* 268, 270.

185. *F. Thiriet*, *Régestes* 1041, 1159.

186. *P. Topping*, *Régime agraire* 271.

187. *Misti*, *Reg.* 42 f. 62 r «cum multi vilani comunis fugiant. . . quorum vilanorum pars habitat in locis navarensium circavicinis non subiacentes angariis». Βλ. *D. Jacoby*, «Zovaticum» 410. *P. Topping*, *Régime agraire* 270.

188. PL. 216.343 - Πβλ. *R. L. Wolff*, *The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204 - 1261: Social and Administrative Consequences of the Latin Conquest*. *Traditio* 6 (1948) 43 (=Var. Reprints, London 1976. VIII).

189. Βλ. *I. Dujčev*, *Iz starata bulgarska knižnina*, *Sofia* 1944, σ. 31 - 33, 41 - 42, 132, 180. Πβλ. *A. Soloviev - V. Mošin*, *Grčke povelje* σ. 379. *Bistra Cvethkova*, *Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du moyen âge sur le système féodal ottoman*, *Byzantinobulgarica* 1 (1962) 256, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

190. Βλ. *A. Soloviev - V. Mošin*, *Grčke povelje* 379. *B. Cvethkova*, *Influence* 257.

σιμοποιούνται οἱ ὅροι ἀγγαρεία καὶ παραγγαρεία ὅπως καὶ στὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα¹⁹¹.

Ὁ θεσμὸς τῆς ἀγγαρείας ἐπέζησε καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ Ὀθωμανοὶ ἐπέβαλλαν ἀγγαρεῖες στοὺς μὴ μουσουλμανικοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς. Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν ποὺ βρισκόνταν στοὺς κύριους δρόμους, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ συντηροῦν τοὺς σταθμοὺς (menzils), νὰ παρέχουν ἄλογα καὶ νὰ τὰ τρέφουν. Ἡ κατηγορία αὐτὴ τοῦ πληθυσμοῦ ὀνομαζόταν menzilkesh¹⁹². Σῶζονται διάφορα ἔγγραφα τῶν σουλτάνων στὰ ἑλληνικὰ ποὺ ἀπαλλάσσουν τοὺς κατοίκους ὀρισμένων περιοχῶν ἀπὸ τὴν ἀγγαρεία: «Καὶ νὰ εἶναι ἐλεύθεροι ἀπὸ καπέντα καὶ ἀβαρίζι τῆς αὐθεντίας καὶ ἀπὸ ἄλλαις ἐγκαρίαις. . . Καὶ ἐκεῖνοι ὁποῦ μαζώνουν ταῖς ἐγκαρίαις, πηγαίνοντας εἰς τὸν δρόμον τως, νὰ μὴν πέρνουν περισσότερον ἀπὸ ὅτι διορίζει ἡ εὐγενικὴ δικαιοσύνη καὶ ὁ καὶ νόμος καὶ δυναστικῶς νὰ μὴν πέρνουν δωριανὰ τὴν ζωοτροφὴν τως οὔτε τὸ ἄλογόν τους»¹⁹³.

Τὴν προσφορὰ προσωπικῆς ἐργασίας μετὰ τὸ δικαίωμα τῆς ἐξαγορᾶς προέβλεπε καὶ ἡ νεοελληνικὴ νομοθεσία περὶ Τοπικῆς Αὐτοδιοικήσεως. Ὁ τελευταῖος νόμος ποὺ τὴν προέβλεπε ἦταν ὁ νόμος ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ Β.Δ. 24/8/1958. Μετὰ τὸ Ν. 1065/1980 ἀρθρ. 21 ὅμως καταργήθηκε ἡ προσφορὰ προσωπικῆς ἐργασίας. Ὑπάρχει μόνο μιὰ διάταξη σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία μπορεῖ αὐτὴ νὰ ἐπιβληθεῖ μόνο σὲ ἔκτακτα περιστατικά, ὅπως π.χ. σὲ περίπτωσι πυρκαγιᾶς, πλημμυρῶν κλπ.¹⁹⁴.

191. A. Soloviev - V. Mošin, Grčke povelje, IX.57, XI.68, XIV.67, XV.56, XVIII.103 - 104, XXII.26, XXVII.28 (= MM 5.115), XXXII.66 (MM.3.126 - 9).

192. B. Cvetkova, Influence 255. Βλ. ἐπίσης K. Μέγτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 155. - H. Inalcik, The Problem of Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation. Akten des XI. Intern. Byz. Kongr. München 1958 (München 1960) 237 - 42 - Sp. Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley - Los Angeles - London 1971, 472.

193. Ἀχτναμές τοῦ σουλτάνου Μουράτ Γ' γιὰ τίς νήσους Νάξο, Ἄνδρο, Πάρο, Σαντορίνη, Μῆλο καὶ Σύρο τοῦ 1580: βλ. Δ.Σ. Γκίνη, Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, ἐν Ἀθήναις 1966, ἀρ. 91 σ. 63. Ἐπίσης βλ. ἀρ. 55 (1539), 80 (1574), 137 (1650?) 573, 574 κ.ά.

194. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τὰ ὀφείλω στὸν συνάδελφο Ὑφηγητὴ τῆς Νομικῆς κ. Χ. Παπαστάθη. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ.

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΓΑΜΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΚΝΑ
ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ (Α΄) ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ
(1238 - 1263)
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΡΖΟΣ / Αθήνα

Τελευταία δημοσιεύτηκαν δυὸ μελέτες ἀπὸ διακεκριμένους ἐρευνητές, πού σ' αὐτὲς ἀναφέρονται μαζί μὲ ἄλλες πολὺτιμες πληροφορίες καὶ οἱ σύζυγοι καὶ τὰ τέκνα τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας Μανουὴλ (α') τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ¹.

Ὁ Μανουὴλ (α') Μ. Κ. παντρεύτηκε τρεῖς φορές.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοδό του στὸ θρόνο (1238), καθὼς φαίνεται, παντρεύτηκε τὴν Ἄννα Ξυλαλὸν, κόρη τῆς τοπικῆς τραπεζουντιακῆς ἀριστοκρατίας, ἡ ὁποία καὶ στέφτηκε μαζί του κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἀνάρρησής του στὸ θρόνο· ὁ Πανάρετος μᾶς τὴν παρουσιάζει ἐπιδειχτικά: «τῆς δεσποίνης κυρᾶς Ἄννης τῆς Ξυλαλῆς»².

Αὐτὸ ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ μερικοὺς ἐρευνητὲς νὰ θεωρήσουν τὴν Ἄννα Ξυλαλὸν ὡς τὴ μόνη νόμιμη σύζυγο τοῦ Μανουὴλ (α') Μ. Κ. καὶ ἐστεμμένη βασίλισσα, ἐνῶ τὶς δυὸ ἄλλες συζύγους του, τὶς θεώρησαν ὡς συντρόφους κατώτερης ιδιότητος ἢ καὶ ὡς παλλακίδες³.

Ἡ δοξασία αὐτὴ εἶναι ὁλότελα αὐθαίρετη.

Τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Πανάρετου δὲν εἶναι ἓνα ἐπίσημο κείμενο οὔτε καὶ ἀφηγηματικὴ πηγὴ, ἀλλὰ ἓνα χρονολογικὸ οἰκογενειακὸ, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ σήμεντρο· ὁ συγγραφέας στὴ βραχύλογη ἐκθεσὴ του ἐκπληρώνει τὴν προσωπικὴ του ἰσως ἐπιθυμία τῆς διατήρησης ἐνὸς μνημονίου γεγονότων καὶ καθόλου δὲν εἶχε στὸ νοῦ του νὰ καθορίσει τὴ νομικὴ καὶ κοινωνικὴ θέση τῆς κάθε μιᾶς αὐτοκρατορικῆς συζύγου ἢ νὰ προσδιορίσει τὴν ἐπίσημη τιτλοφορία τῆς βασίλισσας τῆς Τραπεζούντας⁴.

Ὁ ἴδιος ὁ Πανάρετος, ὅχι μόνον γιὰ τὶς βασιλικὲς συζύγους ἢ τὶς βα-

1. A. Bryer, The fate of George Komnenos, ruler of Trebizond (1266 - 1280), BZ 66 (1973), σ. 232 - 50· M. Kuršanskis, L'usurpation de Théodora Grande Comnène, REB 33 (1975), σ. 187 - 210. Κοντὰ σ' αὐτὲς ἀναφέρω καὶ τὴ μελέτη τοῦ κ. S. De Vajay, De la chronologie familiale du Grand-Comnène Manuel (1238 - 1263) ποὺ πρόκειται νὰ δημοσιευτῇ εἰς BZ, ἀντίγραφο τῆς ὁποίας φιλόφρονα μοῦ στάλθηκε ἀπ' τὸ συγγραφέα.

2. Μιχαὴλ Πανάρετος, Περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος βασιλέων, τῶν μεγάλων Κομνηνῶν, Ποντικαὶ Μελέται 2 (1958), καὶ Ἀρχεῖον Πόντου 22 (1958), σ. 62. Πρβλ. S. De Vajay, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 3 τοῦ ἀντιγράφου ποὺ μοῦ στάλθηκε.

3. A. Bryer, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 345· M. Kuršanskis, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 199 - 200.

4. Γιὰ τὸν Πανάρετο ὡς συγγραφέα, βλ. Ὁδ. Λαμπίδης, Ποντικαὶ Μελέται 2 (1958), καὶ Ἀρχεῖον Πόντου 22 (1958), σ. 24 - 9.

σίλισσες, αλλά και για πριγκίπισσες του οίκου των Μεγάλων Κομνηνών, μεταχειρίζεται τους τίτλους δέσποινα και κυρά, αυτούς ακριβώς που απονέμει στην Άννα Ξυλαλόη⁵. Λές και απέδιδε τις τιμητικές διακρίσεις κατά που έρχόταν στη γραφίδα του, κάνοντας κυρίως χρήση των προσηγοριών που απέδιδαν στις βασιλίσσες και τις πριγκίπισσες οι αυλικοί στην καθημερινή τους όμιλία.

Ή Άννα Ξυλαλόη χάρισε στον άντρα της ένα γιό, το μετέπειτα Άνδρόνικο (β') Μ. Κ. (1263 - 1266)⁶, πιθανόν γεννηθέντα μετά την άνοδο του πατέρα του στο θρόνο, και πέθανε (ή Άννα Ξυλαλόη), καθώς φαίνεται, περί το 1245/50⁷.

Δέν είναι παρά μετά το θάνατο της Άννας Ξυλαλόης, που ο Μανουήλ (α') Μ. Κ. παντρεύτηκε σε δεύτερο γάμο τη Ρουσουντάνα την εκ της Ίβηρίας⁸, πιθανόν φυσική κόρη του βασιλέα της Γεωργίας Γεώργιου IV του Lacha (=Φωτοβόλου) και άμφιθαλή άδελφή του έπίσης νόθου Δαβίδ VI του Houlou (=του Παχύ)⁹.

5. Μιχ. Πανάρετος, ένθ' άνωτ., σ. 72, για την Εύδοκία Μ. Κ., κόρη του Άλέξιου (β') Μ. Κ. και σύζυγο του έμίρη της Σινώπης Σελτζουκίδη, πρίγκηπα Tadjeddin Altynbasch Châzi - Tschelebi ibn Masoud II ibn Kai - Kaus II, σύμφωνα με το R. - J., Loenertz, Une erreur singulière de Laonic Chalcocondyle, REB 15 (1957), σ. 180 και ό. 2, η σύζυγο του έπίσης έμίρη της Σινώπης Adil Begh ή του έμίρη της αúτης πόλης Ibrahim pacha, σύμφωνα με τον J. H. Kramers, «Sinope» εις Encyclopédie de l'Islam⁵.

6. Μιχαήλ Πανάρετος, σ. 62.

7. Σύμφωνα με τη χρονολόγηση του S. De Vajay, ένθ' άνωτ., σ. 3 του αντιγράφου που μου στάλθηκε· αντίθετα άπ' αυτή την άποψη που αποδέχομαι, ό Μ. Kurşanskis, ένθ' άνωτ., σ. 199, φρονεί πως ό Μανουήλ (α') Μ. Κ. ήταν χήρος το 1253 άπ' την Άννα Ξυλαλόη.

8. Μιχαήλ Πανάρετος, σ. 63.

9. Βλ. S. De Vajay, Έπιστολή του προς έμε της 21.IX.77, σ. 2. Ό Γεώργιος IV Lacha (1212 - 1223), ό γιός της περίφημης Θάμαρ, πέθανε άγamos, καταβεβλημένος άπ' την κραιπάλη, σε ήλικία 29 χρονών, και όσα παιδιά άφησε ήταν νόθα. Ό Μ. Kurşanskis, ένθ' άνωτ., σ. 199, λέει πως «τίποτε δέν επιτρέπει να θεωρήσουμε την Ρουσουντάνα πως ήταν βασιλικής καταγωγής (άπ' τον οίκο των Παγκρατιδών της Γεωργίας), γιατί ή προσθήκη τ ή ν έ ξ Ί β η ρ ί α ς, δέ δείχνει παρά τον τόπο της καταγωγής της, και πως καθώς ό Πανάρετος δέν δίδει κανένα τίτλο στην Ρουσουντάνα, πρέπει άπ' αυτό να πιστεύουμε πως αυτή ή γυναίκα δέν ήταν παρά μιá έρωμένη του αυτοκράτορα». Ό Α. Bryer ένθ' άνωτ., σ. 344, πρότεινε να θεωρήσουμε τη Ρουσουντάνα ως κόρη της βασιλίσσας της Γεωργίας Ρουσουντάνας (1223 - 1245), αλλά σωστά ως προς αυτό παρατήρησε ό Μ. Kurşanskis, ένθ' άνωτ., σ. 199, πως δέν υπήρχε σ' αúτες τις χώρες ή συνήθεια να δίδονται στα τέκνα τα βαρβαρικά όνόματα των γονέων. Τα άνωτέρω των Μ. Kurşanskis και Α. Bryer θεωρώ ως άβάσιμα και αποδέχομαι την άποψη του S. De Vajay πως ή Ρουσουντάνα, δεύτερη κατά πάντα νόμιμη σύζυγος του Μανουήλ (α') Μ. Κ., δέν αποκλείεται να ήταν μιá φυσική κόρη του βασιλέα Γεώργιου IV του Lacha, ό όποιος έδωσε έτσι το όνομα

Ἡ Ρουσουντάνα τῆς Ἰβηρίας χάρισε στὸν ἄντρα της μίαν μόνο κόρη, τὴ Θεοδώρα Μ. Κ., ἡ ὁποία καὶ ἡγεμόνευσε ἀργότερα ὡς βασιλεὺς-αὐτοκράτωρ· ὁ Πανάρετος τὴν ὀνομάζει «θυγατέρα πρώτην τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ κύρ Μανουήλ ἐκ τῆς ἐξ Ἰβηρίας Ρουσουντάνας», γιὰτὶ καὶ πραγματικά ἦταν ἡ πρωτότοκη ἀπ' τὶς κόρες του.

Ἡ Ρουσουντάνα πέθανε πρὶν ἀπ' τὸ 1253¹⁰. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ χρονολογία ὁ Μανουήλ (α') Μ. Κ. μᾶς παρουσιάζεται ὡς χῆρος.

Σὲ κατάσταση χηρείας ἀπ' τὶς δυὸ πρῶτες νόμιμες γυναῖκες του, τὴν Ἄννα τὴν Ξυλαλὸν καὶ τὴ Ρουσουντάνα τῆς Γεωργίας, ὁ Μανουήλ (α') Μ. Κ. ἔστειλε τὸ 1253 στὸ βασιλεῖα τῆς Γαλλίας ἅγιον Λουδοβίκο ΙΧ (1226-1270) μὴ πρεσβεία. Οἱ πρέσβεις τὸν συνάντησαν στὴ Σιδώνα, ὅπου, ἀφοῦ τοῦ πρόσφεραν πολὺτιμα καὶ ἰδιόρρυθμα δῶρα, τοῦ ἀνάπτυξαν τὸ σκοπὸ τῆς ἀποστολῆς τους, ποὺ ἦταν νὰ δώσει μίαν κόρη του γιὰ νὰ γίνῃ γυναῖκα τοῦ κυρίου τους. Ὁ βασιλεὺς τοὺς ἀπάντησε πῶς «δὲν ἔχει καμιὰ μαζὶ του στὴν Ἀνατολή καὶ τοὺς συνέστησε νὰ πᾶνε στὴν Κων/πολιν στὸν Αὐτοκράτορα (Βαλδουῖνο ΙΙ 1228 - 1261) ποὺ ἦταν ξάδελφός του, καὶ νὰ τοῦ ζητήσουν μίαν γυναῖκα γιὰ τὸν κύριό τους, τέτοια ποὺ νὰ εἶναι τῆς συγγενικῆς σειρᾶς τοῦ βασιλεῖα καὶ τῆς δικῆς του. Κι αὐτὸ νὰ γίνῃ γιὰ νὰ ἔχει ὁ (Λατίνος) αὐτοκράτορας (τῆς Κων/πολιν) μίαν συμμαχίαν μὲ αὐτὸν τὸν μέγαλον καὶ πλούσιον ἄνθρωπον (τὸ Μανουήλ α' δηλ. τῆς Τραπεζούντας) ἐναντίον τοῦ (Ἰωάννη γ' τοῦ) Βατάτζη, ποὺ τότε ἦταν αὐτοκράτορας τῶν Ἑλλήνων»¹¹.

Ὁ Μανουήλ (α') Μ. Κ. δὲν ἔδωσε καμιὰ σημασία στὴ συμβουλὴ τοῦ βασιλεῖα τῆς Γαλλίας, καὶ σὲ τρίτον γάμον παντρεύτηκε μετὰ τὸ 1254 τὴν Εἰρήνην Συρίκαινα¹², μίαν κόρη τῆς τοπικῆς τραπεζουντιακῆς ἀριστοκρατίας, ὅπως ἡ πρώτη σύζυγός του Ἄννα Ξυλαλὸν.

Αὐτὴ ἡ τελευταία σύζυγος, ἡ ὁποία καὶ ἐπέζησε τοῦ ἀντρός της—ἔχομε μαρτυρίαν πῶς ζοῦσε ἀκόμη τὸ 1280¹³—χάρισε στὸν ἄντρα της τέσσερα

τῆς πολὺ ἀγαπημένης του ἀμφιθαλοῦς ἀδελφῆς Ρουσουντάνας, αὐτῆς ποὺ τὸν διαδέχτηκε στὸ θρόνον τῆς Γεωργίας, κατ' ἐπιθυμίαν του, στὴ νόθα κόρη του.

10. Μιχαὴλ Πανάρετος, σ. 63.

11. Joinville, Histoire de Saint Louis, ἐκδ. DeWailly, Paris 1874, σ. 324· δεύτερη ἐκδοσις Paris 1882, σ. 249 - 50. Ἐδῶ βλέπομε ποῖα ὥραία τιτλοφορία ἔδωσε ὁ Γάλλος μονάρχης στὸ λεγόμενο αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας!

12. Μιχαὴλ Πανάρετος, σ. 62.

13. Σύμφωνα μὲ τὰ ἀρμενικά χρονικά τοῦ Sébastien, ποὺ δημοσιεύτηκαν στὰ Armyanskie istochniki o Mongolach, ἐκδ. καὶ μετάφρ. A. G. Galstyan, Moskva 1962, σ. 29, ἡ Εἰρήνη Συρίκαινα ὡς χήρα βασιλίσσα πῆρε μέρος τὸ 1280 στὴ συνωμοσίαν ποὺ προκάλεσε τὴν παράδοσιν τοῦ γιοῦ της βασιλεῖα Γεώργιου Μ. Κ. στοὺς Μογγόλους.

παιδιά, τὸν μετέπειτα βασιλέα Γεώργιο Μ. Κ. (1266 - 1280) ¹⁴, γεννηθέντα περὶ τὸ 1255/58 ¹⁵, τὴν Ἀνώνυμην Μ. Κ., ποὺ γεννήθηκε περὶ τὸ 1258/59, τὴν Ἀνώνυμην Μ. Κ., ποὺ γεννήθηκε περὶ τὸ 1260/61 ¹⁶, καὶ τὸν μετέπειτα βασιλέα Ἰωάννη (β') Μ. Κ. (1285 - 1297) ¹⁷, γεννηθέντα περὶ τὸ 1262/63 ¹⁸.

14. *Μιχαὴλ Πανάρετος*, σ. 62: ἐβασίλευσεν ὁ ἐκ τῆς κυρᾶς Εἰρήνης τῆς Συρίκαινας υἱὸς τοῦ κύρ Μανουήλ, κύρ Γεώργιος ὁ Κομνηνός.

15. Σύμφωνα μετ' τὸ πηγαῖο ἔργο τοῦ *M. Brosset*, *Histoire de la Georgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle*, t. I, St. Pétersbourg 1849, σ. 590 - 91· *Torence S. J. Gray*, *Les Bagratides, La plus ancienne dynastie de la Chrétienté*, *periodico La Science Historique*, τ. 41, No 22 - 23 (1962), σ. 35, No 42 καὶ 45, ὁ Γεώργιος Μ. Κ. κατὰ τὴν ἀνοδὸν τοῦ στὸ θρόνον ἦταν ἀκόμῃ ἀνήλικος, δηλ. ἕνα παιδί 8 ὥς 11 χρονῶν. Πρβλ. *A. Bryer*, *The Church of Hagia Sophia in Trebizond*, *Apollo* 89 (Ἀπρίλις 1969), σ. 272.

16. Τὰ ἀρμενικὰ χρονικὰ τοῦ ἐπισκόπου Στεφάνου, ποὺ κι αὐτὰ δημοσιεύτηκαν στὰ *Armyanskie istochniki o Mongolach* (βλ. τὴν ἐκδ. ἀνωτ. ὑ. 13), σ. 36, καὶ τὸ πηγαῖο ἔργο τοῦ *M. Brosset*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 590 - 91, μᾶς λένε πὼς δυὸ κόρες ἐνὸς αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας παντρεύτηκαν στὴ Γεωργία. Ὁ *A. Bryer*, *The fate of George Komnenos*, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑ. 1), σ. 344 (Στέμμα), κάνει λάθος ποὺ τὶς θεωρεῖ ὡς κόρες τοῦ βασιλέα Γεώργιου Μ. Κ. Ἡ πρώτη ἀπ' αὐτές, σύμφωνα μετ' τὰ χρονικὰ τοῦ ἐπισκόπου Στεφάνου, σ. 36, παντρεύτηκε τὸ 1273 ἕνα *didéboul* (= ἡγεμονίσκο ὑψηλῆς σειρᾶς στὴ Γεωργία, ἀλλὰ ὄχι βασιλικὸ αἷματος· γι' αὐτὴν τὴν προσηγορία, βλ. *W. E. D. Allen*, *A History of the Georgian People*, London 1932, σ. 244). Ἡ δεύτερη, σύμφωνα μετ' τὸ ἔργο τοῦ *M. Brosset*, σ. 590 - 91, παντρεύτηκε τὸ 1277 τὸ βασιλέα τῆς Γεωργίας Δημήτριον II τὸν Ἀφροσωμένον (1271 - 1289) καὶ λίγο μετὰ τὸ γάμο της τοῦ χάρισε ἕνα γιό, τὸν μετέπειτα Δαβίδ VII (1293 - 1311), πρβλ. καὶ *A. Manvelichvili*, *Histoire de Georgie*, Paris 1951, σ. 237. Ἡ δεύτερη αὕτη κόρη, ἡ πρώτη σύζυγος τοῦ Δημήτριου II τῆς Γεωργίας, πρέπει τὸ 1277 νὰ ἦταν 16 - 17 χρονῶν, ἄρα γεννημένη περὶ τὸ 1260/61, ἐπομένως ἦταν κόρη τοῦ Μανουήλ (α') Μ. Κ. ἀπ' τὴν τρίτη γυναῖκα τοῦ Εἰρήνην Συρίκαιναν. Ἡ πρεσβύτερη ἀδελφή της, ἐπίσης Ἀνώνυμη, ἡ ὁποία σύμφωνα μετ' τὰ ἀρμενικὰ χρονικὰ τοῦ ἐπισκόπου Στεφάνου, σ. 36, παντρεύτηκε τὸ 1273 ἕνα *didéboul* τῆς Γεωργίας, πρέπει σ' αὐτὴν τὴ χρονολογία νὰ εἶχε κι αὕτη μιὰ παρόμοια ἢ καὶ μικρότερη ἡλικία, ἄρα ἦταν γεννημένη περὶ τὸ 1258/59· ἐπομένως καὶ ἡ πρώτη ἦταν μιὰ κόρη τοῦ Μανουήλ (α') Μ. Κ. ἀπ' τὴν Εἰρήνην Συρίκαινα. Κοντὰ στὰ ἄνωτέρω, ἔχομε καὶ τὴ ρητὴ μαρτυρία τῶν ἀρμενικῶν χρονικῶν τοῦ Sébastien, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑ. 13), σ. 29, πὼς «ὁ αὐτοκράτορας τῆς Τραπεζούντας (Γεώργιος Μ. Κ.) παραδόθηκε στὸν Abaga (τὸ χάνη τῶν Μογγόλων) ἀπ' τὴ μητέρα του καὶ τὶς ἀδελφές του». Ἡ σύζυγος τοῦ *didéboul*, τοῦ Γεωργιανοῦ ἄρχοντα, καὶ ἡ πρώτη σύζυγος τοῦ βασιλέα Δημήτριου II τῆς Γεωργίας, δὲν ἦσαν παρὰ ἀμφιθαλεῖς ἀδελφές τοῦ βασιλέα Γεώργιου Μ. Κ. τῆς Τραπεζούντας, κόρες κι αὐτὲς τῆς Εἰρήνης Συρίκαινας καὶ εἶναι λάθος τοῦ Μ. Kuršanskis, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑ. 1), σ. 200, ποὺ τὶς θεωρεῖ «ἴσως κόρες τῆς Ρουσσυντάνας τῆς ἐξ Ἰβηρίας».

17. *Μιχαὴλ Πανάρετος*, σ. 62: Τῷ γοῦν αὐτῷ ἔτει διεδέξατο τὰ σκήπτρα ὁ βος ἀδελφὸς αὐτοῦ (τοῦ Γεωργίου Μ. Κ.), ὁ κύρ Ἰωάννης ὁ μέγας Κομνηνός.

18. Ὁ *Γεώργιος Παχυμέρης*, τ. I, σ. 521, ἐκδ. Bonn, ὀνομάζει τὸ 1282 νεαρὸν τὸν Ἰωάννην (β') Μ. Κ.: ἐκείνους μὲν ἐφεῖναι τῷ νέῳ (Ἰωάννη β') τὴν πρὸς βασιλέα (τὸν Μι-

Ἡ μάχη τοῦ Kösé Dagħ τῆς 26ης. VI. 1243, ὅπου καταστράφηκε ὁ στρατὸς τοῦ σουλτανάτου τῶν Σελτζουκιδῶν τοῦ Ἰκονίου, ἔφερε τὴν κυριαρχία τῶν Μογγόλων στὴν Ἀνατολή¹⁹.

Μαζί μὲ τοὺς ἄλλους ἄρχοντες τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὁ Μανουήλ (α') Μ. Κ. τῆς Τραπεζούντας ἔγινε ἕνας ὑποτελὴς τῶν Μογγόλων.

Αὐτὸ μᾶς τὸ βεβαιώνει καὶ ἕνας σύγχρονός του. «Ο guion (= ὁ γίδων, ὁ γίδος = ὁ ἀρχηγός) τῆς Τραπεζούντας, μᾶς λέει ὁ Γάλλος μοναχὸς καὶ διπλωμάτης Willen van Ruysbroeck (Rubruquis), ἦταν ὑπήκοος τῶν Τατάρων» (= τῶν Μογγόλων)²⁰.

Ἄν ὁ Γάλλος Ruysbroeck τιτλοφορεῖ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας γίδων (= ἀρχηγόν), ἄλλος σύγχρονός του, ὁ Joinville, τὸν ὀνομάζει: «ὁ Μέγας Κομνηνὸς καὶ κύριος τῆς Τραπεζούντας»²¹, καὶ ὁ κύριός τους, ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΧ ὁ Ἅγιος, τοῦ ἔδωκε, καθὼς εἶδαμε, τὸν ἀπλὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ «μεγάλου καὶ πλοῦσιου ἀνθρώπου»²².

Ἀλλὰ ἔχομε καὶ ἓνα ἄλλο ἀξιοπαρατήρητο χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν Μανουήλ (α') Μ. Κ. καὶ γενικὰ γιὰ τὸ Κράτος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Ὅταν ὅλοι οἱ ἡγεμόνες ποὺ τάχτηκαν κάτω ἀπ' τὴν ἐπικυριαρχία καὶ ἐξάρτηση τῶν Μογγόλων, προσκλήθηκαν στὴν αὐλὴ τοῦ Μεγάλου Χάνη νὰ ὑποβάλουν τὴν ἔκφραση τῆς ἀφοσίωσης καὶ τοῦ σεβασμοῦ τους, ὁ Μανουήλ (α') τῆς Τραπεζούντας, ἂν καὶ ὑποτελὴς τῶν Μογγόλων, δὲν κρίθηκε ἄξιος αὐτῆς τῆς «τιμῆς» (!), προφανῶς λέει κάποιος, «γιατὶ δὲ θεωρήθηκε ὡς αὐτοκράτορας ἑνὸς δυνατοῦ κράτους, ἀλλὰ πιὸ πολὺ ὡς ἕνας ἀρχηγὸς ἑνὸς ἐμπορείου, ἐνὸς ἐμπορικοῦ σταθμοῦ»!²³

Καὶ τὸ ἀληθινὸ εἶναι πῶς ἔτσι εἶδαν τὴν αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας ἀργότερα καὶ οἱ ἄλλοι ἐξουσιαστὲς τῶν Μογγόλων, ὁ Hulagu, ὁ Timourlang (Ταμερλάνος) κλπ.²⁴.

χαῖλ ἡ Παλ.) ἀφίξιν. Ἐπίσης μερικὰ ἀπ' τὰ πρῶτα νομίσματα τοῦ Ἰωάννη (β') Μ. Κ. τὸν παρουσιάζουν ἀγένειον, θὰ ἦταν ὁ Ἰωάννης (β') 19 χρονῶ κατὰ τὸ γάμο του, βλ. Μ. Kuršanskis, ἐνθ' ἄνωτ., (ὅ. 1), σ. 200, καὶ Α. Bryer, *The Church of Hagia Sophia in Trebizond*, Apollo 89 (Ἀπρίλης 1969), σ. 272.

19. Ibn - Bibi, *Die Seltshukengeschichte*, ἔκδ. H. Duda, Kopenhagen 1959, σ. 227 κ.ἐξ. Πρβλ. Rachid al-Din, *The Successors of Gengis Khan*: J. A. Boyle, New York and London 1971, σ. 304 καὶ ὅ. 244.

20. Willem van Rubruquis εἰς Hakluyt, *Voyages*, Glasgow 1903, σ. 231.

21. Joinville, ἐνθ' ἄνωτ. (ὅ. 11), ἔκδ. 1874, σ. 324· ἔκδ. 1882, σ. 249 - 50.

22. Joinville, ἐνθ' ἄνωτ.

23. G. Finlay, *History of Greece*, ἔκδ. Tozer, τ. IV, σ. 39.

24. E. Janssens, *Trebizonde en Colchide*, Bruxelles 1969, σ. 88 - 9.

Ἄν αὐτὴ τὴν ἀντίληψιν γιὰ τὸ κράτος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν καὶ τὸν Μανουὴλ (α') Μ. Κ. εἶχαν προσωπικὰ οἱ ξένοι ἢ αὐτοὺς τοὺς χαρακτηρισμοὺς ἐδίδαν γιὰ τὴν ἡγεμονικὴ του ιδιότητα, κατὰ εἰρωνεῖα τῆς τύχης, ἀπ' αὐτὸν τὸν ἡγεμόνα ἔχομε τὴν πρώτη μαρτυρία τῆς ἐπίσημης τιτλοφορίας ποὺ ἐδίδαν στοὺς ἑαυτοὺς τοὺς οἱ ἡγεμόνες τῆς Τραπεζούντας ἀπ' τὸν καιρὸ τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ Κράτους τοῦ Ἀλεξίου (α') Μ. Κ. (1204 - 1222) μέχρι τοῦ. τοῦ Ἰωάννη (β') Μ. Κ. (1280 - 1282)²⁵.

Γιὰ τὸ Μανουὴλ (α') Μ. Κ. ἔχομε τὴ μαρτυρία πὼς ἔφερε τὸν αὐτοκρατορικὸ βυζαντινὸ τίτλο τῆς παράδοσης, τὸν τίτλο τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων: «ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων»²⁶.

Ἀνάλογη πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἡ τιτλοφορία τῶν αὐτοκρατορικῶν συζύγων τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν μέχρι τῆς Εὐδοκίας Κομνηνῆς τῆς Παλαιολογίνας, κόρης τοῦ Μιχαὴλ (η') τοῦ Παλαιολόγου, αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου (1259 - 1282), καὶ συζύγου τοῦ Ἰωάννη (β') Μ. Κ. τῆς Τραπεζούντας²⁷.

25. Εἶναι ὁμοῦς ἀλήθεια πὼς ἐκτὸς ἀπ' τὴ χτυπητὴ καὶ ὀλότελα σαφὴ αὐτὴ μαρτυρία (γιὰ τὸ Μανουὴλ α' Μ. Κ.) ἔχομε καὶ ἄλλες ποὺ μᾶς πείθουν πὼς ἀπ' τὴν ἀρχὴ οἱ ἄρχοντες τῆς Τραπεζούντας ἔφεραν τὸν αὐτοκρατορικὸ τίτλο. Ὁ ἱστορικὸς τῶν Παλαιολόγων Γ. Παχυμέρης, τ. Ι, σ. 519 - 20, λέει γιὰ τὸν Ἰωάννη (β') Μ. Κ.: «τῷ δέ γε τῆς τῶν Λαζῶν ἄρχοντι Ἰωάννῃ παρασήμοις βασιλικοῖς ἐμπομπεύοντι, οὐ μετὸν ὅλως βασιλείας ἐκεῖνῳ... ὀνομάτων δὲ καὶ παρασήμων βασιλικῶν φεῖσθαι... ὑπερηφάνει γὰρ βάρβαρος ὢν καὶ ὑπερεῶρα τὴν πρόσταξιν, καὶ τινὰς προφάσεις τοῦ μὴ αὐτὸς κατάρξαι τῆς ἐπὶ τούτοις παραβασίας, ἀλλ' ἀπὸ πατέρων ἔχειν ἐπλάττετο». Ἡ κύρια τραπεζουντιακὴ πηγὴ ἐπίσης λέει πὼς ὁ Ἀλέξιος (α') Μ. Κ. «πέθανε, ἀποῦ στάθηκε αὐτοκράτορας δεκαοχτὼ χρόνια», βλ. Μιχ. Πανάρετον, σ. 61. Καὶ ὁ Τραπεζούντιος Βησσαρίων (τὸ 1426) ὀνομάζει τὸν Ἀλέξιον (α') Μ. Κ. «πρῶτον αὐτοκράτορα τῆς χώρας αὐτῆς, ποὺ τ' ὀνομά της μᾶς εἶναι τόσο γλυκὺ, ὅσο καὶ τὸ ὄνομα τῆς αὐτοκρατορίας», βλ. Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα, ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, ΝΕ 13 (1916), σ. 183 - 84.

26. Αὐτὴ ἡ τιτλοφορία βγαίνει ἀπὸ μιὰ ἐπιγραφὴ ποὺ εἶδε τὸ 1850 ὁ G. Finlay, History of Greece, τ. IV, σ. 340 καὶ ὁ 2 (βλ. αὐτόθι καὶ τὴν παρατήρησιν τοῦ ἐκδότῃ τοῦ Finlay, τοῦ Tozer) στὰ δεξιὰ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ τῆς ἁγία-Σοφίας τῆς Τραπεζούντας). Ἡ ἐπιγραφὴ συνόδευε τὴν εἰκόνα τοῦ κτίτορα τοῦ ναοῦ Μανουὴλ (α') Μ. Κ., ὁ ὁποῖος εἰκονίζεταν ὀλόσωμος χωρὶς διάδημα, ἀλλὰ μὲ μιὰ ταινία στὸ κεφάλι, στολισμένη μὲ διπλὴ σειρὰ μαργαριταριῶν· τὸ φόρεμά του καὶ ἀπ' τίς δυὸ μεριεὶς ἦταν στολισμένο μὲ δυὸ σειρὲς μονοκεφάλων ἀετῶν καὶ στὸ στήθος του εἶχε ἐγκόλπιο μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Εὐγένιου ἐπιππου, ὅπως εἰκονίζεταν ὁ ἅγιος στὰ μεταγενέστερα νομίσματα τῆς Τραπεζούντας. Κατὰ τὸ W. Miller, Trebizond, New York 1926, σ. 26, αὐτὴ ἡ εἰκόνα καταστράφηκε ἀπ' τοὺς Τούρκους τὸ 1866. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶχε ὡς ἐξῆς: «Ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων κτήτωρ τῆς μονῆς ταύτης Μανουὴλ ὁ Κομνηνός». Ὁ Μανουὴλ (α') Μ. Κ. ἦταν, ὡς φαίνεται, ὁ ἱδρυτὴς τοῦ ναοῦ τῆς ἁγία-Σοφίας.

27. Γιὰ τὸ γάμο Εὐδοκίας Κ. Π. καὶ Ἰωάννη (β') Μ. Κ., βλ. Μιχ. Πανάρετον σ.

Ἡ τιτλοφορία τῶν αὐτοκρατορικῶν συζύγων τῶν πρώτων Μεγ. Κομνηνῶν μέχρι τῆς ἀνωτέρω Εὐδοκίας Κ. Π. θὰ ἦταν: (ἡ δεῖνα) «ἐν Χριστῷ Θεῷ πιστὴ αὐγούστα καὶ αὐτοκρατόρισσα Ρωμαίων»²⁸.

Καὶ οἱ τρεῖς σύζυγοι τοῦ Μανουὴλ (α') Μ. Κ., ἡ Ἄννα ἡ Ξυλαλόη, ἡ Ρουσουντάνα τῆς Γεωργίας— τὸ ὄνομα ποῦ πῆρε στὴν Τραπεζοῦντα μᾶς εἶναι ἄγνωστο—καὶ ἡ Εἰρήνη Συρίκαινα, θὰ ἔφεραν τὴν ἀνωτέρω τιτλοφορία.

Τὸ Μανουὴλ (α') Μ. Κ. ἀποθανόντα τὸ Μάρτη τοῦ 1263, διαδέχτηκε «κατὰ δική του προτροπή», ὅπως τονίζει ὁ Πανάρετος, ὁ πρωτότοκος γιὸς του Ἀνδρόνικος (β') Μ. Κ. (1263 - 1266), ὁ ἐκ τῆς πρώτης συζύγου του «τῆς δέσποινας Ἄννας Ξυλαλόης», ὁ νόμιμος καὶ φυσικὸς διάδοχος²⁹.

Ἀλλὰ γιὰ αὐτὸ ἐγινε «κατὰ προτροπή» τοῦ μονάρχου ποῦ ξεψυχοῦσε; Μήπως γι' αὐτὴ τὴ διαδοχὴ ἀντιδρῶσε ἡ τρίτη σύζυγός του, ἡ Εἰρήνη Συρίκαινα, ποῦ θὰ προτιμοῦσε ὡς διάδοχο ἕναν ἀπ' τοὺς ἀνήλικους γιούς της γιὰ νὰ ἀναλάβει ἡ ἴδια τὴν ἀντιβασιλεία; Καὶ ἡ «προτροπή» τοῦ ἐτοιμοθάνατου μονάρχου ἀπόβλεπε στὴ ματαίωση αὐτῶν τῶν διαθέσεων καὶ ἐνεργειῶν τῆς τρίτης γυναίκας του;³⁰

Ἀπ' τὸ χρονικὸ τοῦ Παναρέτου δὲν προκύπτει γάμος τοῦ Ἀνδρόνικου (β') Μ. Κ. ποῦ πέθανε πρόωρα τὸ 1266³¹, σὲ ἡλικία 26 ὥς 28 χρονῶ. Αὐτὸς ὁ πρόωρος θάνατος ἔκανε ἕναν ἐρευνητὴ νὰ διερωτηθεῖ, ἂν ὁ θάνατος ἦταν φυσικὸς ἢ μήπως ἦταν ἀποτέλεσμα κάποιας ἐνέργειας τῆς μητρίδος του Εἰρήνης Συρίκαινας^{31α}.

Τὸν Ἀνδρόνικο (β') Μ. Κ. διαδέχτηκε στὸ θρόνο ὁ ἑτεροθαλὴς ἀδελφός του Γεώργιος Μ. Κ. (1266 - 1280)³².

Ἀπ' τὸν καιρὸ ποῦ ἐνηλικιώθηκε, περὶ τὸ 1271/74, ἡ βασιλεία του πῆρε ἕνα χαρακτὴρ ἀντιβυζαντινὸ, ἀντιπαπικὸ καὶ ἀντιιλακνικὸ³³.

62. Πρβλ. *A. Papadopoulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, München 1938, ἀριθ. 52, σ. 32 - 3.

28. Αὐτὸς ἦταν ὁ τύπος τῆς τιτλοφορίας τῆς ἐστεμμένης αὐτοκρατορικῆς συζύγου κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Βυζαντίου· παραθέτω τὴν τιτλοφορία τῆς Ἑλένης Δραγάτσαινας συζύγου τοῦ Μανουὴλ (β') Παλαιολόγου (1391 - 1425): Ἑλένη ἐν Χριστῷ Θεῷ πιστὴ αὐγούστα καὶ αὐτοκρατόρισσα Ρωμαίων ἡ Παλαιολογίνα, βλ. *B. A. Pančenko*, Katalog molidnovulov, Sammlungen RAIK, Sofia 1908, σ. 133. Πρβλ. *A. Papadopoulos*, Genealogie der Palaiologen, ἐνθ' ἄνωτ., ἀριθ. 84, σ. 55, ὁ. 7.

29. *Μιχ. Πανάρετος*, σ. 61 - 2.

30. Αὐτὸ δέχεται καὶ ὡς πιὸ πιθανὸ συμπέρασμα καὶ ὁ *M. Kuršanskis*, ἐνθ' ἄνωτ. (ὁ. 1), σ. 198,

31. *Μιχ. Πανάρετος*, σ. 62.

31α. *S. De Vajay*, ἐνθ' ἄνωτ. (ὁ. 9), σ. 2 τοῦ ἀποσταλθέντος σὲ μένα ἀντιγράφου.

32. *Μιχ. Πανάρετος*, σ. 62.

33. *A. Bryer*, ἐνθ' ἄνωτ. (ὁ. 1), σ. 332 κ.ἐξ.· *M. Kuršanskis*, ἐνθ' ἄνωτ. (ὁ. 1), σ.

Ἀπ' τὸ χρονικὸ τοῦ Παναρέτου δὲν προκύπτει γάμος τοῦ Γεώργιου Μ. Κ. ³⁴, τὸν ὁποῖον οἱ ἄρχοντες ποὺ τὸν ἀντιπολιτεύονταν, τὸν παράδοσαν τὸν Ἰούνιο τοῦ 1280 στὸ χάνη τῶν Μογγόλων Abaga ³⁵.

Στὴ συνωμοσία γιὰ τὴν παράδοσή του πῆραν μέρος ἡ μητέρα του Εἰρήνη Συρίκαινα, γυναίκα μηχανορράφος, καὶ οἱ ἀμφιθαλεῖς ἀδελφές του—ἀντάξιες κόρες τῆς κυρᾶς Εἰρήνης Συρίκαινας—ἡ σύζυγος τοῦ Γεωργιανοῦ didéboul καὶ ἡ σύζυγος τοῦ βασιλέα τῆς Γεωργίας Δημήτριου II ³⁶.

Αὕτη εἶναι ἡ τελευταία ἐμφάνιση στὸ ἱστορικὸ προσκλήνιο τῆς χήρας βασιλισσας Εἰρήνης Συρίκαινας, τρίτης συζύγου τοῦ Μανουῆλ (α') Μ. Κ. Ποιὰ ἦταν ἡ περαιτέρω δράση της κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ γιοῦ της Ἰωάννη (β') Μ. Κ. καὶ πότε πέθανε, μᾶς εἶναι ἄγνωστο.

Γιὰ τὴν κόρη της, τὴ σύζυγο τοῦ Δημήτριου II τῆς Γεωργίας, ξέρομε πὼς ἔδωσε στὸν ἄντρα της πέντε παιδιά, τοὺς βασιλεῖς τῆς Γεωργίας Δαβίδ VII (1293 - 1310) καὶ Vakhtang III (1301 - 1307), τοὺς πρίγκηπες Lasha καὶ Μανουῆλ, φερώνυμον τοῦ ἐκ μητρὸς πάππου του, καὶ τὴν πριγκίπισσα Ρουσουντάνα ³⁷.

Ἡ ζωὴ τῆς Μεγάλης αὐτῆς Κομνηνῆς, κόρης τοῦ Μανουῆλ (α') Μ. Κ. καὶ τῆς Εἰρήνης Συρίκαινας—τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα δυστυχῶς δὲ γνωρίζομε—ἦταν γεμάτη ἀπὸ περιπέτειες.

187 κ.ἐξ. Τὸ ἐπίθετο Ἰλκὰν (Ilkhan ἢ Ilkhanides) ἔφεραν οἱ Μογγόλοι χάνηδες ποὺ ἐξουσίασαν στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς Μογγολικῆς αὐτοκρατορίας (Mongols d'Iran) ἀπὸ τότε (1261) ποὺ ὁ μέγας χάνης τῶν Μογγόλων Manku ἔστειλε τὸ νεώτερο ἀδελφὸ του Hulagu γιὰ νὰ τὸ κυβερνήσει· τὸν Hulagu (1261 - 1265) διαδέχτηκαν οἱ γιοὶ του· Abaga (1265 - 1282) καὶ Ahmed (1282 - 1284) καὶ αὐτὸν τὸν τελευταῖο διαδέχτηκε ὁ γιὸς τοῦ Abaga Argun (1284 - 1291). Γιὰ τὸ ἀντιπατικὸ μέρος τῆς πολιτικῆς του ἔχομε τὴν πληροφορία πὼς ὁ Ὁγέριος, πρωτονοτάριος τοῦ αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Μιχαὴλ (η') Παλαιολόγου, ἔγραψε τὸ 1279 - 1280 στὸν πάπα Ρώμης Νικόλαο III (1277 - 1280) πὼς ὁ Γεώργιος Μ. Κ. εἶναι ἓνας ἀντίπαλος τῆς ἐνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ πὼς ἐνεργεῖ νὰ ἀναγορευτεῖ ὡς (μόνος γνήσιος) αὐτοκράτορας τῶν Ρωμαίων, βλ. J. Gay, Registres de Nicolas III (Bibliothèques des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 2ème série, XIV), Paris 1898, σ. 134 - 37, πρβλ. M. Kuršanskis, ἐνθ' ἄνωτ. (ὅ. 1), σ. 207 καὶ ὅ. 33.

34. Ὅπως ἔχω τονίσει, βλ. ἄνωτέρω, ὅ. 16, εἶναι ἓνα λάθος τοῦ A. Bryer, ἐνθ' ἄνωτ. (ὅ. 1), σ. 344, ποὺ παρουσιάζει τὸ Γεώργιο Μ. Κ. ὡς πατέρα δυὸ πριγκιπισσῶν· πάνω σ' αὐτὸ βλ. καὶ M. Kuršanskis, ἐνθ' ἄνωτ. (ὅ. 1), σ. 200 - 1.

35. Μιχ. Πανάρετος σ. 62· Armyanskie istochniki (ὅ. 13), σ. 29, 37, 83.

36. Ἀρμενικὸν χρονικὸν τοῦ Sébastien (ὅ. 13), σ. 29.

37. M. F. Brosset, Histoire de la Géorgie, τ. I, St Petersburg 1849, ἐκδοσις περὶληπτικὴ σύμφωνα μὲ τὸν Vakhushiti, σ. 591, 605 - 607, 612 κ.ἐξ., 640 - 41, γιὰ τὸ Δαβίδ VII· σ. 591, 602, 622 - 25, 635 - 39 γιὰ τὸν Vakhtang III· σ. 602, 607, γιὰ τὸν Lasha· σ. 602, 607, 619 - 20, γιὰ τὸ Μανουῆλ· σ. 514 ὅ. 4, 597, 598 καὶ ὅ. 2, 602 - 3 κ.ἐξ. γιὰ τὴ Ρουσουντάναν.

Πρῶτα - πρῶτα ἀνέχτηκε στὸ πλευρό της δυὸ ἄλλες ἐνώσεις τοῦ ἀνδρός της Δημήτριου II μὲ τὴ Nathéla, κόρη τοῦ Beka I Jakeli ἡγεμονίσκου τοῦ Samtskhé στὴ Γεωργία (1285 - 1308)³⁸, ποὺ τοῦ χάρισε ἓναν περὶφημο γιὸ τὸ μετέπειτα βασιλεῖα τῆς Γεωργίας Γεώργιο V τὸ Μεγαλλοπρεπὴ (1299 καὶ 1314 - 1346)³⁹, καὶ μὲ τὴν Sorghala, μιὰ Μογγόλα⁴⁰, ποὺ τοῦ ἔδωσε δυὸ γιούς, τὸν Badour καὶ τὸν Iedgar⁴¹.

Σύμφωνα μὲ τοὺς Γεωργιανούς ἱστορικούς καὶ οἱ τρεῖς γυναῖκες ποὺ ἔδωσαν παιδιὰ στὸ Δημήτριο II, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δυὸ ἦσαν περιγίπισσες (ἡ Μεγάλῃ Κομνηνῇ καὶ ἡ προερχόμενη ἀπ' τὸν παλὶδ καὶ εὐγενικὸ γεωργιανὸ οἶκο τῶν Jakeli), ἦσαν νόμιμες σύζυγοί του⁴², ἀλλὰ ἐμεῖς βλέπομε πῶς ἡ πρώτη νόμιμη σύζυγός του, ἡ Μεγάλῃ Κομνηνῇ, ἐπέζησε τοῦ ἀνδρός της. Ἐδῶ ἔχομε ἓνα γρίφο, ποὺ γιὰ νὰ λυθεῖ πρέπει νὰ θεωρήσωμε τὴ Μεγάλῃ Κομνηνῇ ὡς πρώτη σύζυγο, τὴν ὁποία ὁ Γεωργιανὸς ἡγεμόνας κάποτε διαζεύχτηκε.

Τὸ 1289, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Δημήτριου II—πῆγε μόνος του μπροστὰ στὸ χάνη τῶν Μογγόλων Argoun γιὰ νὰ σφαχτεῖ σὰν ἀρνί, κάτω ἀπ' τὰ μάτια τῶν Γεωργιανῶν didébouls καὶ τῶν ἐπισήμων Μογγόλων, ποὺ μάταια προσπάθησαν νὰ τὸν σώσουν. Ἡ Μεγ. Κομνηνῇ, χήρα τῶρα ἀπ' τὸ Δημήτριο II τὸν Ἐθνομάρτυρα καὶ «Ἀφοσιωμένο» (Thaudadebouli = le Dénoué), κατέφυγε κοντὰ στὸ γιό της Vakhtang III, ποὺ βρισκόταν στὸ Mtioulet, πάνω στὰ βουνά, στὰ βόρεια τῆς Τυφλίδας· ἔλαβε τότε ἐκεῖ ἡ Μεγάλῃ Κομνηνῇ, ὡς προσωπικὴ της κτήση τὴν πεδιάδα τοῦ Scoret⁴³.

Τὴ συναντᾶμε ἐννέα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1298, ὅταν ἀντιπροσώπευσε τὸ γιό της βασιλεῖα Δαβὶδ VII στὸν Ἰλκανίδη χάνη τῶν Μογγόλων Kazan (1293-1304), γιὸ τοῦ Argoun, τοῦ φονέα τοῦ ἀνδρός της⁴⁴, καὶ ἀπὸ τότε χάνονται τὰ ἔχνη της ἀπ' τὸ ἱστορικὸ προσκήνιο.

Ὁ αὐτοκράτορας τῆς Τραπεζούντας Μανουήλ (α') ὁ Μ. Κ., «ὁ στρατηγικώτατος καὶ πανευχεστάτος», ὅπως τὸν λέει ὁ Πανάρετος⁴⁵, ποὺ στὶς 24 Ἰουνίου τοῦ 1254 ἀνακατέλαβε τὴ Σινώπη τοῦ Πόντου, τὴν πατρίδα τοῦ Διογένη⁴⁶, καὶ ἐπέκτεινε ἔτσι τὴν αὐτοκρατορίαν του, ὁ πρῶτος

38. *M. F. Brosset*, ἐνθ' ἄνωτ. (ἐκδ. περιληπτ.), σ. 599 καὶ ὑ. 1, 607.

39. *M. F. Brosset*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 621.

40. *M. F. Brosset*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 599 - 607.

41. *M. F. Brosset*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 621.

42. *A. Manvelichvili*, *Histoire de Géorgie*, Paris 1951, σ. 237.

43. *M. F. Brosset*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 607 - 8.

44. *M. F. Brosset*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 612 κ.ἑξ.

45. *Μιχ. Πανάρετος*, σ. 61.

46. *Marie Nystazopoulou*, *La dernière reconquête de Sinope par les Grecs de Trébizonde (1254 - 1265)*, REB 22 (1964), σ. 241 - 49.

τῶν Μεγ. Κομνηνῶν πού ἐβγαλε ἀσημένια νομίσματα καί πού «ἔσως ἀκολούθησε μιὰ οἰκονομική πολιτική παρόμοια μέ κείνη τοῦ συγχρόνου του αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας Ἰωάννη (γ') τοῦ Δούκα - Βατάτζη (1222 - 1254)»⁴⁷, ἀπ' τίς τρεῖς ἐπίσημες καί νόμιμες γυναικες του ἀπόχτησε ἔξι παιδιά, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ πέντε εἶχαν μιὰ μοίρα σκληρή.

Ὁ πρῶτος γιός του ἀπ' τὴν Ἄννα Ξυλαλόη Ἀνδρόνικος Μ. Κ. μετὰ ἀπὸ τρίχρονη βασιλεία, πέθανε πάνω στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας του, ἔσως δηλητηριασμένος ἀπ' τὴ μητριά του⁴⁸.

Ἡ πρώτη κόρη του ἀπ' τὴ Ρουσούντανα τῆς Γεωργίας Θεοδώρα Μ. Κ.⁴⁹, πού πρέπει νὰ γεννήθηκε περὶ τὸ 1250⁵⁰, κατὰ τὸ καλοκαίρι ἢ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1284, μέ μιὰ δυναμικὴ ἐπίθεσή της ἀνάγκασε τὸν ἑτεροθαλὴ ἀδελφὸ της βασιλέα Ἰωάννη (β') Μ. Κ. νὰ ἐγκαταλείψει τὸ θρόνο του, γιὰ νὰ τὸν καταλάβει ἡ ἴδια καὶ νὰ τὸν διατηρήσει μέχρι τίς ἀρχὲς τοῦ 1285, κόβοντας σ' αὐτὸ τὸ διάστημα καὶ νομίσματα στὸ ὄνομά της ὡς βασιλεὺς αὐτοκράτωρ καὶ ἀκολουθώντας μιὰ πολιτικὴ φιλογεωργιανή, ἀντιμογγολικὴ καὶ κάπως ἀντιβυζαντινὴ⁵¹.

Ὁ Ἰωάννης (β') Μ. Κ. μέ τὴν οἰκογένειά του φαίνεται πὼς δὲν ἐγκατέλειψε ὁλότελα τὸ ἔδαφος τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κατέφυγε στὴν Τρίπολη (τοῦ Πόντου), ἀπὸ ὅπου ὀργάνωσε μιὰ ἀντεπίθεση καὶ ἀνάγκασε τὴ Θεοδώρα Μ. Κ. νὰ ἐγκαταλείψει ξαφνικὰ (καὶ ἡ ἐξαίφνης φυγὴ) τὸ θρόνο καὶ τὴν αὐτοκρατορία καὶ νὰ καταφύγει προφανῶς στὴ Γεωργία, τὴν πατρίδα τῆς μητέρας της, ὅπου καὶ θὰ πέθανε, ἄγνωστο πότε (μετὰ τὸ 1285), ἀκατονόμαστος⁵².

Ὁ δεῦτερος κατὰ σειρά γιός τοῦ Μανουὴλ (α') Μ. Κ., καὶ πρωτότοκος ἀπ' τὴ γαμήλια ἑνωσή του μέ τὴν Εἰρήνη Συρίκαινα, ὁ Γεώργιος Μ. Κ., πού ἀνή-

47. *M. Kuršanskis*, ἐνθ' ἄνωτ. (ὁ. 1), σ. 190. Γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἰωάννη (γ') Δούκα Βατάτζη, βλ. *Hélène Ahrweiler*, *La politique agraire des empereurs de Nicée, Byzantion* 28 (1959), σ. 65.

48. Βλ. ἄνωτέρω, ὁ. 29 - 31α.

49. Βλ. ἄνωτέρω, ὁ. 10.

50. *S. De Vajay*, ἐνθ' ἄνωτ. (ὁ. 1), σ. 3 τοῦ ἀντιγράφου πού μοῦ στάλθηκε.

51. *Μιχ. Πανάρετος*, σ. 62 - 3. Γιὰ τὰ νομίσματα τῆς Θεοδώρας Μ. Κ., βλ. *W. Wroth*, *Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empires, of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum*, Londres 1911, σ. 277, Pl. XXXVIII, I. Γιὰ τίς χρονολογίες καὶ τὸ χαραχτήρα τῆς πολιτικῆς της, βλ. *M. Kuršanskis*, ἐνθ' ἄνωτ. (ὁ. 1), σ. 187 καὶ 201.

52. *Μιχ. Πανάρετος*, σ. 62 - 3. Γιὰ τὴν καταφυγὴ τοῦ Ἰωάννη (β') Μ. Κ. καὶ τῆς οἰκογενείας του στὴν Τρίπολη, βλ. *M. Kuršanskis*, ἐνθ' ἄνωτ. (ὁ. 1), σ. 203 - 4.

λικος διαδέχτηκε στὸ θρόνο τὸν ἑτεροθαλὴ ἀδελφὸ του Ἀνδρόνικο (β') Μ. Κ.⁵³, εἶχε μιὰ μοῖρα ἀκόμη πρὸ σκληρῆς.

Αὐτὸς ὁ ἡγεμόνας ἀκολουθώντας ἀπ' τὴν ἐνγλικίωσή του μιὰ πολιτικὴ ἀντίθετη πρὸς τὰ συμφέροντα τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν Μογγόλων τοῦ Iran, κατὰ μίμηση ἴσως γι' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους τοῦ οἴκου τῶν Ζακελιδῶν (Jakelides) τοῦ Samtskhé τῆς Γεωργίας, καὶ ἀντισταστικοκρατικῇ, κατὰ τὸ πρότυπο ἴσως τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας Θεοδώρου (β') τοῦ Λάσκαρι (1254 - 1258)⁵⁴, προκάλεσε τὶς ἀνησυχίες τῶν ἀρχόντων τῆς Τραπεζούντας καὶ τῶν μελῶν τῆς ἰδίας τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, οἱ ὅποιοι γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπ' τὴν ἀπειλὴ τῶν Μογγόλων, ἀλλὰ καὶ ἀπ' τοὺς κινδύνους ποὺ οἱ ἴδιοι διέτρεχαν, τὸν παράδοσαν, σὲ συμφωνία μὲ τὴ μητέρα του καὶ τὶς ἀμφιθαλεῖς ἀδελφές του, στὸ χάνη τῶν Μογγόλων Abaga τὸν Ἰούνιο τοῦ 1280⁵⁵.

Ὁ Γεώργιος Μ. Κ. ἔμεινε στὴν αἰχμαλωσίᾳ μέχρι τὸ θάνατο τοῦ Abaga (2. IV. 1282), ὅποτε πέτυχε νὰ ξεφύγει καὶ νὰ ἐπιστρέψει στὴν Τραπεζούντα. Γιὰ ἓνα διάστημα κάθησε ἡσυχος, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀνοιξὴ ἣ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1284, (ὅπως προκύπτει ἀπ' τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίδει ὁ Πανάρετος,⁵⁶) μὲ τοὺς ὀπαδοὺς του, ποὺ εἶχε ἀνάμεσα στοὺς θιασῶτες τῆς ἀντιβυζαντινῆς μερίδας, ὀργάνωσε ἓνα κίνημα γιὰ νὰ διεκδικήσῃ τὸ θρόνο καὶ τὰ δίκαιά του, ἀπότυχε ὅμως οἰκτρὰ καὶ ἐξουδενώθηκε, καθὼς ὁ Ἰωάννης (β') Μ. Κ. συνέλαβε τοὺς στασιαστὲς καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἀδελφὸ του, μετὰ ἀπὸ κάποια περιπλάνησή του στὰ βουνά, ἐξοῦ καὶ Π λ ά ν ο ς ἐπονομάστηκε⁵⁷.

53. Βλ. ἀνωτέρω, ὑ. 32, καὶ γιὰ τὴν ἀνγλικότητα κατὰ τὴν ἀνοδο στὸ θρόνο, ἀνωτέρω ὑ. 15.

54. Γιὰ τὰ ἀνωτέρω, βλ. Μ. Kurşanskis, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑ. 1), σ. 191 - 92.

55. Μιχ. Πανάρετος, σ. 62. Armyanskie istochniki o Mongolach, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑ. 13), σ. 29, 37, 83. Πρβλ. Μ. Kurşanskis, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑ. 1), σ. 192. Α. Bryer, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑ. 1), σ. 332 κ.ἐξ., 343 κ.ἐξ. ἡ γνώμη τοῦ ἐν λόγω ἐρευνητῆ, σ. 348, πῶς ὁ Γεώργιος Μ. Κ. δὲν ἀναγνωρίστηκε ὡς αὐτοκράτορας, ἀλλὰ μόνο ὡς δ ε σ π ό τ η ς, εἶναι ἀπαράδεκτη, γιὰτὶ τὸ δ ε σ π ό τ η ς στὰ χάλκινα νομίσματά του, δὲ σήμαινε ἄλλο παρὰ α ὗ τ ο κ ρ ά τ ω ρ, καθὼς καὶ γιὰ τὸ Μιχαήλ (η') Παλαιολόγο τοῦ Βυζαντίου, συναντᾶμε τὴν ἰδίαν ἐπιγραφὴν δ ε σ π ό τ η ς σὲ ἀντικατάστασιν ἐκείνης τοῦ α ὗ τ ο κ ρ ά τ ω ρ, βλ. W. Wroth, Catalogue of the Imp. Byz. coins in the British Museum, τ. II, σ. 610 κ.ἐξ.

56. Ὁ Μιχ. Πανάρετος, σ. 62, λέει πῶς ὁ Ἰωάννης (β') Μ. Κ. γύρισε ἀπ' τὴν ΚΠολὴ στὴν Τραπεζούντα στίς 25 τ' Ἀπριλίου τοῦ 1283 μαζὶ μὲ τὴ γυναῖκα του Εὐδοκίαν Κ. Π. ποὺ ἦταν ἐγκυος, καὶ πῶς σὲ συνέχεια γεννήθηκε ὁ γιὸς του Ἀλέξιος (β') Μ. Κ. κατὰ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1283, καὶ πῶς ἐπακολούθησε ἡ ἐπιδρομὴ καὶ σύλληψις τοῦ τέως βασιλέα Γεωργίου Μ. Κ., κατὰ τὴν ἀνοιξὴ ἣ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1284, πρβλ. Μ. Kurşanskis, ἐνθ' ἀνωτ. (ὑ. 1), σ. 201.

57. Μιχ. Πανάρετος, σ. 62. Ἡ ὑπαρξὴ καὶ εὗρεσις ὀπαδῶν γιὰ τὴν ἐκρηξὴ τοῦ κινήματος εἶναι αὐτονόητη.

Τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἡ Ἱστορία, ἡ σοβαρὴ καὶ σπουδαία, δὲν καταδέχτηκε νὰ ἀναφέρει⁵⁸.

Ἡ Ἀνώνυμη Μεγ. Κομνηνὴ, κόρη τοῦ Μανουὴλ (α') Μ. Κ. ἀπ' τὴν Εἰρήνην Συρλικαίνα, ὅπως ἀπέδειξα⁵⁹, ποὺ τὸ 1273 παντρεύτηκε ἓνα *didéboul* καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1280 βρισκόταν στὴν Τραπεζούντα, ὅπου πῆρε μέρος στὴν κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Γεωργίου Μ.Κ. συνωμοσία⁶⁰, ἐζήσε ἀκατανόμαστη στὴ Γεωργία, καθὼς πουθενὰ δὲ βρίσκομε τὰ ἔχνη τῆς ζωῆς της⁶¹.

Ἡ ἀμφιθαλὴς ἀδελφὴ τῆς ἀνωτέρω, ἡ Ἀνώνυμη Μεγ. Κομνηνὴ, ἡ σύζυγος τοῦ βασιλέα τῆς Γεωργίας Δημητρίου II, εἶχε τὴν ἀτυχία, καθὼς εἶδαμε, νὰ δεῖ στὸ πλευρὸ τοῦ ἀντρός της δυὸ ἄλλες γυναῖκες, νόμιμες συζύγους ἢ παλλακίδες, τὴ *Nathéla* τῶν *Zakeli*δῶν καὶ τὴν ὠραία *Moγγόλα* *Sorghala* οἱ ὁποῖες μπροστὰ στὰ μάτια της παιδοποιοῦσαν καὶ τὰ παιδιὰ αὐτὰ ἀναγωρίζονταν ὡς νόμιμα⁶².

58. Οἱ νεότεροι ἐρευνητές, δικοὶ μας καὶ ξένοι (Σ. Ἰωαννίδης, Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζούντος, ΚΠολις 1870, σ. 81· Τρ. *Εὐαγγελίδης*, Ἱστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζούντος, Ὁδησός 1898, σ. 78· *E. Janssens*, ξυθ' ἀνωτ. (ὅ. 24), σ. 90), ἰσχυρίζονται πὺς ὁ Ἰωάννης (β') Μ. Κ., ἀφοῦ συνέλαβε τὸν ἀδελφὸ του Γεωργίῳ Μ. Κ., «για νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν εἰρήνην στὴν οἰκογένειά του, ἐπέτρεψε στὸν ἀδελφὸ του νὰ φέρῃ τὸν τίτλο τοῦ αὐτοκράτορα, χωρὶς ὅμως νὰ μετέχῃ στὴ διακυβέρνηση τῶν κοινῶν». Αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ ὑποθετικὴ γνώμη τῶν ἀνωτέρω ἐρευνητῶν ἴσως καὶ ἄλλων, στηριζόμενη στὸν Πανάρετο (σ. 62) ποὺ δὲν ἀναφέρει κακοποίηση ἢ θανάτωση τοῦ Γεωργίου Μ. Κ., συγκεκριμένα ὅμως, ἀπὸ ὅ,τι ξέρω, δὲν ἀναφέρεται στὶς πηγές, οἱ ὁποῖες μετὰ τὴ σύλληψη αὐτοῦ τοῦ τελευταίου, σιωποῦν.

59. Βλ. ἀνωτέρω, ὅ. 16.

60. Βλ. ἀνωτέρω, ὅ. 36.

61. Ὁ ἀκάματος ἱστοριοδίφης *S. De Vajay*, στὴ μελέτῃ του *De la chronologie* κτλ. (βλ. ἀνωτ. ὅ. 1), σ. 4, παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: «On aimerait préciser l'intégration de Rousoudan (τῆς δευτέρας συζύγου τοῦ Μανουὴλ α' Μ. Κ.) dans les généalogies géorgiennes, le prénom des deux filles d'Irène Syrikaina, ainsi que l'identité du *didéboul*, époux de l'ainée. Ces questions recevront peut-être une réponse par l'*Opus Magnum* dont le prof. C. Toumanoff, éminent spécialiste du Caucase chrétien et médiéval annonce la prochaine publication». Ἀλλὰ τὸ ἔργο τοῦ *C. Toumanoff*, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'histoire de la Caucasic Chrétienne*, Roma 1977, παρουσιάστηκε καὶ καμιά λύση δὲν ἔδωσε στὰ προβλήματα ποὺ ἔθεσε ὁ *S. De Vajay*.

62. Βλ. ἀνωτέρω, ὅ. 38 - 42, Οἱ *mtHAVars* (=κυβερνῆται) τοῦ *Samtskhé* τῆς Γεωργίας, οἱ *Jakelides*, ἦσαν μιὰ ἰσχυρὴ ἡγεμονικὴ οἰκογένεια τῆς Γεωργίας. Ὁ γενναῖος *Beka I Jakeli* (1285 - 1308), ὁ γιὸς τοῦ ἐπίσης γενναίου *Sargis I Jakeli*, ἦταν πατέρας τῆς *Nathéla*, καὶ δὲ φαίνεται πιθανὸ νὰ ἔδωσε αὐτὴ τὴν τελευταία ὡς παλλακίδα στὸ Δημήτριον II τῆς Γεωργίας. Ὁ ἀδελφὸς τῆς *Nathéla*, *Sargis II Jakeli* (1308 - 1334), πῆρε τὸ πριγκηπάτο τοῦ *Samtskhé* (*atabeg*) ἀπ' τὸν ἀνεψιὸ του Γεωργίῳ V τὸ Μεγαλοπρεπῆ, γιὸ τοῦ Δημήτριου II καὶ τῆς *Nathéla*. Μιὰ ἄλλη κόρη τοῦ *Beka I Jakeli* ἔγινε τὸ 1300 νόμιμη σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας Ἀλεξίου (β') Μ. Κ. (1297 - 1330), βλ. *Μιχ. Πανάρετο*, σ. 63, καὶ *Γ. Παχυμέρη*, τ. II, ἐκδ. Bonn, σ. 288.

Χήρα τὸ 1289 ἀπ' τὸν τραγικὸ θάνατο τοῦ Δημήτριου II, αὐτοῦ τοῦ ἔθνομάρτυρα τῆς Γεωργίας, σὲ ἡλικία 28/29 χρονῶν—ἀν καὶ ἀπὸ καιρὸ ὁ Γεωργανὸς ἡγεμόνας τὴν εἶχε ἐγκαταλείψει γιὰ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὶς δυὸ ἄλλες—ἔζησε κοντὰ σιούς γιούς της Vakh tang III καὶ Δαβίδ VII, ἔχοντας τὸ εἰσόδημα μιᾶς περιοχῆς. Χάνομε τὰ ἔχνη της ἀπ' τὸ 1298⁶³, ὅταν εἶχε μιὰ ἡλικία 37/38 χρονῶ, καὶ δὲν ξέρομε ἀν ζοῦσε κατὰ τοὺς πρόωρους θανάτους τῶν γιῶν της βασιλέων Vakh tang III (†1307) καὶ Δαβίδ VII (†1310). Ἡ ζωὴ της δὲ δείχνει νὰ ὑπῆρξε εὐτυχισμένη.

Ἀπ' τὰ παιδιὰ τοῦ Μανουὴλ (α') Μ. Κ. μόνος ὁ Ἰωάννης (β') Μ. Κ., δείχνει νὰ εὐλογήθηκε ἀπ' τὴ μοίρα· εἶναι αὐτὸς ποὺ μὲ τοὺς ἀπογόνους του συνέχισε τὴ δυναστεία τῶν Μεγ. Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας⁶⁴.

Ὁ Ἰωάννης (β') Μ. Κ., ὅταν τὸν Ἰούνιο τοῦ 1280 διαδέχτηκε τὸν ἀμφιθαλὴ ἀδελφὸ του Γεώργιον Μ. Κ., εἶχε μιὰ ἡλικία 17/18 χρονῶ⁶⁵. ὁ νέος ἡγεμόνας σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἀδελφὸ του ἀκολούθησε πολιτικὴ φιλοβυζαντινὴ καὶ φιλοἰλχανικὴ⁶⁶.

Δὲν πέρασε ὅμως ἓνας χρόνος ἀπ' τὴν ἀνοδό του στὸ θρόνο καὶ δέχτηκε (1281) μιὰ ἐπίθεση ἐκ μέρους κάποιου Παπαδόπουλου, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν ἓνας ὀπαδὸς τοῦ τέως βασιλέα Γεώργιου Μ. Κ. καὶ τῆς πολιτικῆς του⁶⁷. Ὁ Ἰωάννης (β') κατὰ τὴ στάση αὐτὴ πιάστηκε, ἀλλὰ ἀμέσως, κάτω ἀπ' τὴν πίεση τῶν ὀπαδῶν του, ἐλευθερώθηκε⁶⁸.

Μιὰ δεύτερη ἀπόπειρα κατὰ τοῦ Ἰωάννη (β') Μ. Κ. ἦταν αὐτὴ τοῦ βασιλέα τῆς (Δυτικῆς) Γεωργίας Δαβίδ V Narin (=τοῦ Ἐπιδέξιου 1245 - 1292) ποὺ ἔγινε τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1282. Μέσα ἱσως στὸ ἀντιμογγολικὸ πάθος του, ὁ βασιλέας Δαβίδ V ὁ Ἐπιδέξιος καὶ πολὺ λίγο εὐσυνείδητος, θέλησεν ἀ ὑποστηρίξει τὴ μερίδα τοῦ τέως βασιλέα Γεώργιου Μ. Κ., ἀλλὰ κι αὐτὸς ἀπότυχε καὶ ἔφυγε «μὲ ἄδεια χέρια», ὅπως χαρακτηριστικὰ λέει ὁ Πανάρετος⁶⁹.

Ὁ Ἰωάννης (β') Μ. Κ. φαίνεται πὼς ἦταν ὁ τελευταῖος ἀπ' τοὺς ἡγεμόνες τῆς Τραπεζούντας ποὺ ἔφερε τὸν ἐπὶ ζήλο τίτλο τοῦ «βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ρωμαίων» μέχρι ἓνα ὀρισμένο διάστημα τῆς βασιλείας του.

63. Βλ. ἀνωτέρω, ὁ. 44.

64. Ὁδ. Λαμπρίδης, Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου Περὶ τῶν Μεγ. Κομνηνῶν, Ποντικάλ Ἐρευναί 2 (1958) καὶ Ἀρχεῖον Πόντου 22 (1958), σ. 122.

65. Βλ. ἀνωτέρω, ὁ. 18.

66. A. Bryer, ἐνθ' ἀνωτ. (ὁ. 1), σ. 332 κ. ἐξ.; M. Kuršanskis, ἐνθ' ἀνωτ. (ὁ. 1), σ. 187 κ. ἐξ.

67. Μιχ. Πανάρετος, σ. 62. Πρβλ. M. Kuršanskis, ἐνθ' ἀνωτ. (ὁ. 1), σ. 188.

68. Μιχ. Πανάρετος, σ. 62. Ὁ Παπαδόπουλος δὲν μπορεῖ νὰ ἄφησε ἐλεύθερο τὸν Ἰωάννη (β') ἀπὸ μόνῃ τὴν καλὴ του θέληση.

69. Μιχ. Πανάρετος, σ. 62. Πρβλ. M. Kuršanskis, ἐνθ' ἀνωτ. (ὁ. 1), σ. 188 - 89.

Ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου Μιχαήλ (η΄) ὁ Παλαιολόγος, ποὺ τὸ 1261 πῆρε τὴν ΚΠολη ἀπ' τοὺς Λατίνους, δὲν μποροῦσε νὰ ἀνεχτεῖ νὰ φέρουν οἱ ἡγεμόνες τῆς Τραπεζούντας τὸν ἀνωτέρω τίτλο, γι' αὐτὸ καὶ ἔστειλε διάφορες πρεσβεῖες στὸν Ἰωάννη (β΄) Μ.Κ. καὶ τὸν ἐπέπληττε, γιατί χρησιμοποιοῦσε τὴν αὐτοκρατορικὴ στολὴ καὶ τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐμβλήματα. Βυζαντινὸς ἱστορικός, ὁ Γεώργιος Παχυμέρης (1242 - 1310), ὁμολογεῖ, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, πὼς οἱ ἄρχοντες τῆς Τραπεζούντας διεκδικοῦσαν μέχρι τότε τὸν αὐτοκρατορικὸ τίτλο τοῦ Βυζαντίου καὶ πὼς τὸν εἶχαν καὶ τὸν ἔφεραν ἀπὸ παράδοση τῶν πατέρων τους ⁷⁰.

Τελικὰ συμφωνήθηκε ὁ Μιχαήλ (η΄) τοῦ Βυζαντίου νὰ δώσει στὸν Ἰωάννη (β΄) Μ.Κ. τῆς Τραπεζούντας τὴν τριτότοκὴ νόμιμὴ κόρη τοῦ Εὐδοκία Κομνηνῆ Παλαιολογίνα γιὰ σύζυγό του, ἀλλὰ σὲ ἀντάλλαγμα καὶ ὁ Ἰωάννης (β΄) Μ.Κ. θὰ ἔβγαζε τὰ κόκκινα πέδιλά του—τὰ σύμβολα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας—θὰ φοροῦσε μαῦρα καὶ θὰ γινόταν γαμβρὸς τοῦ Μιχαήλ (η΄) τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν ὑποδεέστερη σειρὰ καὶ τὰ σύμβολα τοῦ δεσποτοῦ. Ὁ Ἰωάννης (β΄) Μ.Κ., κάπως παραξενεμένος ἀπ' αὐτὲς τὶς προτάσεις καὶ καθὼς ἐπιδίωκε τὴ φιλία τοῦ Βυζαντίου, συγκατατέθηκε νὰ ταξιθεῖ στὴν ΚΠολη τὸ Σεπτέμβρι τοῦ 1282, ὅπου σὲ λίγο παντρεύτηκε τὴν Εὐδοκία Κ. Παλ. ⁷¹, ἡ ὁποία ἦταν ἑτεροθαλὴς ἀδελφὴ τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας (νόθας κόρης τοῦ Μιχαήλ (η΄) Π. ἀπ' τὴ Διπλοβατατζίνα), παντρεμένης ἤδη ἀπ' τὸ 1265 μὲ τὸ χάνη τῶν Μογγόλων Abaga ⁷².

Μετὰ ἀπ' αὐτὸν τὸ γάμο, ὁ τίτλος τῶν ἡγεμόνων τῆς Τραπεζούντας (ὁ τοῦ βασιλέως Ρωμαίων) ἦταν ὁλότελα ἀσυμβίβαστος μὲ τὴ νέα κατάσταση τῶν πραγμάτων καὶ ἄλλαξε. Ἀλλὰ ὁ νέος τίτλος δὲν ἦταν αὐτὸς τοῦ δεσποτοῦ, ποὺ εἶχε προτείνει ὁ Μιχαήλ (η΄) Π. τοῦ Βυζαντίου πρὶν ἀπ' τὸ γάμο τῆς κόρης του. Καθὼς φαίνεται, ὁ Ἰωάννης (β΄) Μ.Κ. δὲ συγκατατέθηκε νὰ πάρει αὐτὴν τὴν κατώτερη σειρὰ καὶ ὁ Μιχαήλ (η΄) ὑποχώρησε στὴν ἀποψή του. Ὁ νέος τίτλος ἦταν «ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Ἀνατολῆς, Ἰβήρων καὶ Περσείας» ⁷³.

70. Βλ. ἀνωτέρω, ὁ. 25.

71. Γ. Παχυμέρης, τ. Ι, σ. 523 - 24· Μιχ. Πανάρετος, σ. 62. Πρβλ. Α. Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen, ἀριθ. 52, σ. 32 - 3· W. Müller, Trebizond, σ. 28. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, ὁ. 27.

72. Γ. Παχυμέρης, τ. Ι, σ. 174 - 75, καὶ τ. ΙΙ, σ. 611. Πρβλ. Α. Papadopoulos ἐνθ' ἄνωτ., ἀριθ. 54, σ. 33 - 4.

73. Ὁ Ἰωάννης (β΄) Μ.Κ., ὁ σύζυγος τῆς Εὐδοκίας Κ. Π., ἦταν προφανῶς ὁ πρῶτος ἡγεμόνας τῆς Τραπεζούντας μὲ αὐτὸν τὸν τίτλο ποὺ τὸν συναντᾶμε στὴν ὑπογραφή τοῦ χρυσόβουλλου ποὺ ἔβγαλε ὁ Ἀλέξιος (γ΄) Μ.Κ. (1349 - 1390) γιὰ τοὺς Βενετοὺς, τὸ Μάρτη τοῦ 1364, βλ. Miklosich - Müller, Acta et diplomata, τ. 3 (1865), σ. 134· D. A. Zaky-

Εἶναι ἐπίσης πολὺ πιθανὸν νὰ κανονίστηκε ὡς ἔμβλημα τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας ὁ μονοκέφαλος ἀετὸς καὶ ὡς ἔμβλημα τῶν Παλαιολόγων τοῦ Βυζαντίου ὁ δικέφαλος ἀετὸς γιὰ νὰ φαίνεται ἡ κατώτερη θέση τῶν πρώτων ἔναντι τῶν δευτέρων ⁷⁴.

Ὁ Ἰωάννης (β') Μ. Κ. μετὰ τὴν γυναῖκα του βασιλίσσα Εὐδοκία Κ. Π. γύρισαν ἀπ' τὴν ΚΠολη στὴν Τραπεζοῦντα στὶς 25 τ' Ἀπρίλη τοῦ 1283, καὶ καθὼς αὕτῃ ἡ τελευταία ἦταν ἤδη ἔγκυος, σὲ λίγο, τὸ φθινόπωρο τοῦ ἴδιου ἔτους, γέννησε τὸν μετέπειτα Ἀλέξιο (β') Μ. Κ. (1297 - 1330) ⁷⁵.

thinos, Le chrysobulle d'Alexis III Comnène empereur de Trébizonde en faveur des Vénétiens, Paris 1932, σ. 37. Χρονολογικά, αὕτῃ εἶναι ἡ πρὶν παλιὰ μνεῖα τοῦ τίτλου αὐτοῦ σὲ νομοθετικὰ κείμενα, χωρὶς ὅμως ἀμφιβολία θὰ ὑπῆρχε καὶ πρὶν τὸ 1364. Ἐπίσης βρίσκομε τὸν ἴδιο τίτλο στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τοῦ χρυσόβουλλου τοῦ αὐτοῦ ἡγεμόνα ποὺ βγῆκε τὸ Σεπτέμβρι τοῦ 1374 γιὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς μονῆς Διονυσίου τοῦ ἁγίου Ὁρους, βλ. Χρυσάνθου Τραπεζοῦντος, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, Ἀθήναι 1963, σ. 507 - 13, στὴ σ. 513 βρίσκομε τὴν ὑπογραφή καὶ στὴν εἰκόνα 88 τὴ φωτογράφησιν τοῦ χρυσόβουλλου. Ἀκόμη τὸν ἴδιο τίτλο βρίσκομε στὸ χρυσόβουλλο τῶν ἡγεμόνων Ἀλεξίου (δ') Μ. Κ. (1417 - 1429) καὶ Ἰωάννη (δ') Μ. Κ. (1429 - 1458/60) ποὺ βγῆκε τὸν Αὐγούστου τοῦ 1432 καὶ τοῦ ἡγεμόνα Δαβίδ Μ. Κ. (1458/60 - 1461) ποὺ βγῆκε τὸν Ὀκτώβρι τοῦ 1460, βλ. V. Laurent, Deux chrysobulles inédits des empereurs de Trébizonde Alexis IV - Jean IV et David II, Ἀρχεῖον Πόντου 18 (1953), σ. 258, 270 καὶ 272. Ὅσο γιὰ τὸν τίτλο ποὺ συναντᾶμε σ' ἓνα διπλῶμα τοῦ 1386, ὅπου ὁ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἡγεμόνων Ἀλέξιος (γ') Μ. Κ. αὐτοτιλοφορεῖται μετὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Ἐλέω Θεοῦ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Ἀνατολῆς, Ἀλέξιος (γ') ὁ Μέγας Κομνηνός, Γερμανικός, Ἀλαμανικός, Γοτθικός, Ἀνδαλικός, ἔνδοξος, νικητής, τροπαιούχος, πιστός, ἀεισέβαστος», βλ. Miklosich - Müller, Acta et diplomata, τ. 5 (1887), σ. 468, δὲ δέχομαι τὴν ἀπόψιν τοῦ D. A. Zakythinos, Le chrysobulle d'Alexis III Comnène, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 92 - 3, ὅ. 5, πὼς «ἡ πράξις εἶναι πολὺ ἀξιοσημεῖωτη, γιὰτὶ μᾶς δείχνει πὼς οἱ αὐτοκράτορες τῆς Τραπεζοῦντας καὶ μετὰ τὸ 1282 δὲν ἔπαυσαν νὰ θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τῶν ὡς τοὺς νόμιμους κληρονόμους τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου», ἀλλὰ συμμερίζομαι τὴ γνώμη τοῦ A. A. Vasiliev, The Foundation of the Empire of Trebizond, Speculum 11/1 (1936), σ. 36, ἑλλην. μετάφρ., I. Τ. Παμπούκη, Ποντιακά 1 (1947), σ. 52, πὼς δὲν πρόκειται παρὰ γιὰ μιὰ ἀκτιβηθεῖα, καμωμένη ἀπὸ κάποιον ποὺ ἤθελε νὰ μιμηθῇ μιὰ πολὺ γνωστὴ τραπεζοῦντικὴ ἐπιγραφή ποὺ ἐξυμνοῦσε τὸν Ἰουστινιανὸν τὸν Μεγάλον.

74. Εἶδαμε τοὺς μονοκεφάλους ἀετοὺς ποὺ στόλιζαν, κατὰ τὸν G. Finlay, τὴν αὐτοκρατορικὴν χλαμύδα τοῦ Μανουήλ (α') Μ. Κ. βλ. ἀνωτέρω, ὅ. 26· ὁ ἴδιος ὁ G. Finlay, ἐνθ' ἀνωτ. (ὅ. 26), σ. 348, ὅ. 1, βεβαιώνει πὼς εἶδε (τὸ 1850) στοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τῆς Νύσσας στὴν Τραπεζοῦντα τὶς εἰκονογραφίες τοῦ Ἰωάννη (β') Μ. Κ. καὶ τῆς Εὐδοκίας Κ. Π., στολισμένους τοῦ μὲν πρώτου μετὰ μονοκέφαλο ἀετὸ, τὸ εἰδικὸ ἔμβλημα τῶν Μ. Κομνηνῶν τῆς Τραπεζοῦντας, τῆς δὲ δεύτερης μετὰ δικέφαλο ἀετὸ, τὸ ἔμβλημα τῶν Παλαιολόγων. Οἱ ἀνωτέρω τοιχογραφίες βεβαιώνουν πὼς ὑπῆρχαν μέχρι τὸ 1863, ὁ Σ. Ἰωαννίδης, ἐνθ' ἀνωτ. (ὅ. 58), σ. 237· ὁ W. Miller, Trebizond, σ. 31 - 2· ὁ Μ. Παράνικας, Ἐπιγραφαὶ καὶ νομίσματα Τραπεζοῦντος, Ἑλλ. Φιλ. Σὺλλ. ΚΠολεως, τ. 27 (1907), σ. 298, καὶ ὁ Τραπεζοῦντος Χρυσάνθος, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, σ. 454-55.

75. Μιχ. Πανάρετος, σ. 62.

Στὴ συνέχεια, σὲ ἀντίδραση τῆς ἀνωτέρω πολιτικῆς καὶ τακτικῆς τοῦ Ἰωάννη (β') Μ. Κ., ἔγιναν δυὸ κινήματα γιὰ νὰ τὸν ἀνατρέψουν, ποὺ ἀπ' αὐτά, ὅπως ἀνάφερα ⁷⁶, τὸ ἓνα ἀπότυχε καὶ τὸ ἄλλο γνώρισε σχετικὴ ἐπιτυχία.

«Ἀπὸ τότε»—ἀπ' τὴν αἰφνίδια φυγὴ τῆς ἑτεροθαλοῦς ἀδελφῆς του Θεοδώρας Μ. Κ. ποὺ εἶχε σφετεριστῇ τὸ θρόνο του—λέει ὁ Πανάρετος—«ὁ Καλο-Ἰωάννης (β') Μ. Κ. ἀποκαταστάθηκε στὸ θρόνο, βασίλευσε συνολικὰ δεκαοχτὼ χρόνια καὶ πέθανε στὰ Λιμνία, στὶς 16 τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1297» ⁷⁷, σὲ ἡλικία μόλις 34/35 χρονῶ.

Στὸ μεταξύ, τὸ 1285, ἡ βασίλισσα Εὐδοκία Κ. Π. εἶχε χαρίσει στὸν ἄντρα της καὶ ἓνα δεῦτερο γιό, τὸ μετέπειτα βασιλεῖα Μιχαήλ Μ. Κ. (1341 καὶ 1344 - 1349) ⁷⁸, φερώνυμο τοῦ ἐκ μητρὸς πάππου του Μιχαήλ (η') Παλαιολόγου.

Παρὰ τὸν πρόωρο θάνατό του, ἀπ' τὰ παιδιὰ τοῦ Μανουήλ (α') Μ. Κ., τὸν Ἰωάννη (β') Μ. Κ. ἔκρινε ὡς τὸν μόνο ἀπ' τῇ μοίρα εὐλογημένο γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

α) Ἄν καὶ νεαρὸς ἀνέβηκε στὸ θρόνο, πέτυχε νὰ ἐξουδετερώσει δυὸ κινήματα ἐναντίον του πρὶν τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὴν ΚΠολη καὶ ἄλλα δυὸ μετὰ τὴν ἐπιστροφή του, τῶν ἀδελφῶν του Γεωργίου Μ. Κ. καὶ Θεοδώρας Μ. Κ., ποὺ τὰ τέλη τους δὲν ἀναφέρθηκαν στὴν ἱστορία.

β) Ἀποκατάστησε εἰρηνικὲς σχέσεις μὲ τὴν κύρια αὐτοκρατορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, αὐτὴ τῶν Παλαιολόγων τῆς ΚΠολης, καὶ ρύθμισε κατὰ πετυχημένο τρόπο τὴν τιτλοφορία, ἔτσι ποὺ νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ συνύπαρξη τῶν δύο ἐλληνικῶν αὐτοκρατοριῶν.

γ) Κατὰ τὴ βασιλεία του, ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας ἄρχισε νὰ γίνεταί γνωστὴ στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, καὶ ὁ Ἰωάννης (β') Μ. Κ. ἔλαβε μιὰ πρόσκληση τοῦ πάπα Ρώμης Νικολάου IV (1288 - 1292), μετὰ τὴν πτώση τῆς Ἀκρας, νὰ ἐνωθεῖ σὲ μιὰ γενικὴ σταυροφορία τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων. Ὁ ποντίφικας κολάκευσε τὸν Ἰωάννη (β') Μ. Κ., γράφοντας σ' αὐτὸν πῶς χάρη στὴν προσωπικὴ του ἐπιρροή θὰ μπορούσε νὰ κινήσει σὲ συμμετοχὴ στὴ σταυροφορία τὸ χάνη τῶν Μογγόλων Argun καὶ τοὺς χριστιανοὺς ἡγεμόνες τῆς Ἀνατολῆς ⁷⁹.

76. Βλ. ἀνωτέρω, ὁ. 51, 56, 57, 58.

77. Μιχ. Πανάρετος, σ. 63.

78. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. II, σ. 679, ἔκδ. Bonn. Τὸ 1341 ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ βασίλευσε ἦταν 56 χρονῶ καὶ ὄχι 65, ὅπως δέχεται ὁ E. Janssens, ἐνθ' ἄνωτ. (ὁ. 24), σ. 107.

79. Wadding, Annales Minorum, Lyon 1628 - 1654, τ. V, σ. 254· Les Registres de Nicolas IV, ἔκδ. E. Langlois, Paris 1886, σ. 904 - 5.

δ) 'Απ' τὸ 1285 βασίλευσε ἀπερίσπαστα γιὰ δώδεκα ὀλόκερα χρόνια καὶ πέθανε πάνω στὸ θρόνο, μᾶλλον ἀπὸ κάποια ἀσθένεια, ἀφήνοντας διάδοχό του τὸν πρωτότοκο γιό του 'Αλέξιο (β') Μ. Κ. γιὰ νὰ συνεχιστῇ μέσω αὐτοῦ τοῦ τελευταίου ἡ δυναστεία τους, ὁ δοξασμένος οἶκος τῶν Μεγ. Κομνηνῶν μέχρι τὴν ἑνατὴ γενεή, ἀπ' τὸν 'Αλέξιο (α') Μ. Κ. (1204 - 1222), πάππο τοῦ 'Ιωάννη (β') Μ. Κ., μέχρι τῶν ἀδελφῶν 'Ιωάννη (δ') Μ. Κ. (1429 - 1458/60) καὶ Δαβίδ Μ. Κ. (1458/60 - 1461+1463), πενταχαισεγγόνων τοῦ 'Ιωάννη (β') Μ. Κ. Τὸ λείψανό του μετακομίστηκε μὲ τιμὲς ἀπ' τὰ Λιμνία στὴν Τραπεζοῦντα καὶ τάφηκε στὸ ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοκεφάλου⁸⁰.

ε) Εἶχε τὴν ἀπόλαυση μιᾶς οἰκογενειακῆς γαλήνης καὶ ἀφοσίωσης. 'Η γυναίκα του βασίλισσα Εὐδοκία Κ. Παλ. στάθηκε πάντα μιὰ ἀφοσιωμένη σύζυγος, καὶ ὡς βασιλισσα τῆς Τραπεζοῦντας⁸¹, ἐνστερνίστηκε συνειδητὰ τὰ πολιτικὰ συμφέροντα τοῦ κράτους τοῦ Μεγ. Κομνηνῶν καὶ ὅχι ἐκεῖνα τοῦ πατέρα της Μιχαήλ (η') καὶ τοῦ ἀδελφοῦ της 'Ανδρόνικου (β') τῶν Παλαιολόγων⁸².

Πεθαίνοντας ὁ 'Ιωάννης (β') Μ. Κ. ἄφησε τὴ γυναίκα του σὲ μιὰ ἡλικία 31/2 περίπου χρονῶ, καὶ τοὺς γιούς του, τὸν μὲν διάδοχό του 'Αλέξιο (β') Μ. Κ. σὲ ἡλικία 14 χρονῶ, τὸ δὲ Μιχαήλ Μ. Κ. σὲ ἡλικία 12 χρονῶ. 'Η Εὐδοκία Κ. Π. μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀντρός, τὸν 'Ιούνιο τοῦ 1298, πῆρε τὸ νεότερο γιό της Μιχαήλ Μ. Κ. καὶ πῆγε στὴν ΚΠολη, κοντὰ στὸν ἀδελφό της 'Ανδρόνικο (β') Π, καὶ στὴ μητέρα της Θεοδώρα Δούκαινα Βατατζίνα Παλαιολογίνα, ὅπου ἔγινε δεχτὴ μὲ μεγάλη εὐμένεια⁸³.

Τότε ὁ αὐτοκράτορας 'Ανδρόνικος (β') Π. (1282 - 1328), καθὼς εἶχε διαφορὲς μὲ τὸ βασιλέα τῆς Σερβίας Στέφανο Milutin (1281 - 1320), στοχάστηκε νὰ τὸν κάνει μὲ ἓνα συνοικέσιο σύμμαχό του καὶ ὡς νύφη πρότεινε τὴν ἀμφιθαλὴ ἀδελφὴ του Εὐδοκία ΚΠ., τὴ χήρα τοῦ 'Ιωάννη (β') Μ.Κ. 'Ο Σέρβος ἡγεμόνας μὲ εὐχαρίστηση ἀποδέχτηκε τὴν πρόταση καὶ «προσλιπαροῦσε νὰ γίνῃ φίλος καὶ συγγενής» τοῦ αὐτοκράτορα. 'Αλλὰ ἡ διεκπεραίωση τοῦ συνοικεσίου βρῆκε ἐμπόδιο στὴ σθεναρὴ ἀντίσταση τῆς χή-

80. *Μιχ. Πανάρετος*, σ. 63.

81. 'Ανάλογη πρὸς τὴ νέα τιτλοφορία τῶν ἡγεμόνων τῆς Τραπεζοῦντας ποὺ θὰ ἐγκαινίασε ὁ 'Ιωάννης (β') Μ. Κ., θὰ ἦταν καὶ αὕτη τῶν ἡγεμονίδων. Πάνω σ' αὐτὸ κατέχομε τὴν τιτλοφορία τῆς Θεοδώρας Καντακουζηνῆς, συζύγου τοῦ 'Αλέξiou (γ') Μ. Κ. (1349 - 1390): Θεοδώρα Χριστοῦ χάριτι εὐσεβεστάτη δέσποινα καὶ αὐτοκρατορίσσα πάσης 'Ανατολῆς. 'Ο τίτλος αὐτὸς συνόδευε τὴν εἰκονογραφία της στὸ νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς Θεοσκεπάστου τῆς Τραπεζοῦντας, ποὺ σωζόνταν μέχρι τὸ 1843, βλ. *Tournesfort, Relation d'un voyage du Levant*, Amsterdam 1718, σ. 108· *Χρυσάνθου Τραπεζοῦντος*, 'Η Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, σ. 442.

82. *Γ. Παχυμέρης*, τ. II, σ. 289.

83. *Μιχ. Πανάρετος*, σ. 63· *Γ. Παχυμέρης*, τ. II, σ. 270, 271.

ρας Εὐδοκίας. Ἄν καὶ ὁ αὐτοκρατορικὸς ἀδελφὸς τῆς τὴν πίεσε πολὺ, «ἐκεῖνη ἤθελε, καθὼς φαίνεται, λέει ὁ Παχυμέρης, νὰ φυλάει πίστη στὸν ἄντρα τῆς καὶ πεθαμένο, καὶ δὲ δεχόταν νὰ ἔλθει σὲ δεῦτερο γάμο, ὅχι μόνο μὲ τὸ βασιλεῖα τῆς Σερβίας, ἀλλὰ οὐτε καὶ μὲ πολὺ ἀκόμη ἀνώτερο ἡγεμόνα· ὅσο γιὰ τὶς περιποιήσεις τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Ἀνδρόνικου (β') Π., φρονοῦσε πὼς ἔπρεπε νὰ γίνονται στὶς πιστὲς καὶ ἀμετακίνητες στὴ μνήμη τοῦ συντρόφου τοὺς χῆρες καὶ ὅχι νὰ τὶς παροτρύνει νὰ ἀποξενωθοῦν ἀπ' αὐτή»⁸⁴.

Αὐτὸ εἶναι τὸ καλὺτερο μνημόσυνο τοῦ Ἰωάννη (β') Μ. Κ., πλεγμένο ἀπ' τὴ γυναῖκα του, καὶ τὸ καλὺτερο μαρτύριο πὼς ὑπῆρξε ὁ μόνος σχετικὰ εὐτυχισμένος ἀπ' τὰ παιδιὰ τοῦ Μανουήλ (α') Μ. Κ.

Αὐτὴ ἐδῶ ἡ προσωπογραφικὴ μελέτη ὁρισμένων μελῶν τοῦ οἴκου τῶν Μεγ. Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας, ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ ἀναίρεση μερικῶν βασικῶν θέσεων τῶν ἐξαιρέτων κατὰ τὰ ἄλλα ἄρθρων τῶν διακεκριμένων ἐρευνητῶν καὶ εἰδικῶν στὰ προβλήματα τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας Α. Bryer καὶ Μ. Kuršanskis⁸⁵.

84. Γ. Παχυμέρης, τ. II, σ. 273 - 75.

85. Βλ. ἀνωτέρω, ὁ. 1, 3, 7, 9, 16, 34 καὶ 55.

VERMÖGENSBILDUNG
DER BYZANTINER IN PRIVATHAND
METODISCHE FRAGEN
EINER QUANTITATIVEN ANALYSE

GÜNTER WEISS/München

Im Thema dieser Sektion «Les conditions matérielles, sociales et économiques de la production culturelle à Byzance» * steckt die Frage nach den Vermögen der Byzantiner, die an der «kulturellen Produktion» aktiv und passiv teil hatten.

A. DIE MATERIALSAMMLUNG. SYSTEMATISIERUNG

Für das 14. Jh. haben diese Frage I. Ševčenko und H. Hunger in Grundsatzreferaten des letzten Byzantinistenkongresses eingehend behandelt¹. Für einige Literaten des 11. Jh., nämlich Michael Psellos, Michael Attaleiates und Joannes Mauropus habe ich die Quelleninformationen in meinem Beamtenbuch zu deuten versucht². Grundlegend methodische Probleme der byz. Wirtschaftsstruktur im Rahmen der Vermögensbildung vor allem für das 11. Jh. hat erstmals Litavrin in seinem wichtigen Kongreßbeitrag 1972 vorsichtig angeschnitten³.

In letzter Zeit bin ich der Vermögensbildung in Byzanz weiter nachgegangen. Ich habe mich dabei nicht auf das 11. Jh. beschränkt, sondern versucht, vom 8. bis 15. Jh. alle Informationen über Vermögensbildung systematisch zu sammeln und zu ordnen. Es geht dabei nur um Vermögen in Privathand. Ich erstrebe Vollständigkeit bei Vermögen mit quantitativen Meßdaten.

Vier Kategorien der Vermögen nach ihrem Informationswert habe ich unterschieden:

*. Erweiterter Vortrag gehalten am 15. internat. Byzantinistenkongreß, Athen 1976 in der genannten Sektion.

1. XIVE Congrès international des études Byzantines. Rapports I. Bukarest 1971.

2. G. Weiß, Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos, München 1973, S. 126 ff. (im folgenden: Weiß, Beamte).

3. G. G. Litavrin, Relative Größen und Zusammensetzung des Besitzes der byzantinischen Provinzialaristokratie in der zweiten Hälfte des 11. Jh. (Aufgrund von Testamenten), in: Vizantijskie očerki, Moskau 1971, S. 152-168 (im folgenden: Litavrin, Relative Größen) und meine Besprechung in «Byzantina» 6 (1974) 472-474. Es handelt sich um Nr. 10; 20 und 21 (siehe Anhang). Die Nummern 20 und 21 müßten dringend neu ediert und im einzelnen interpretiert werden. Wichtige Sätze sind mir unverständlich. Bd. 6 von «Travaux et mémoires», Paris 1976, der ausschließlich dem 11. Jh. gewidmet ist und wohl auch über die wichtigen Nr. 10; 20 und 21 handelt, konnte ich noch nicht einsehen.

1. Vollständige Vermögen. Ich kenne bisher neun. Die Quelle sind ausschließlich Testamente ⁴. Sie enthalten wertvolle quantitative Meßdaten. Anders als in der römischen Antike, wo wir nur über Großvermögen unterrichtet sind, beziehen sich diese erhaltenen Gesamtvermögen auf alle Vermögenskategorien ⁵. Von dieser Kategorie 1 hat eine wirtschaftsgeschichtliche Deutung der byz. Vermögensbildung auszugehen. Literaten sind nicht in Kategorie 1.

2. Unvollständig beschriebene Vermögen. Die erhaltenen quantitativen Meßdaten geben die Mindestgröße des Vermögens an. Bisher habe ich 47 Vermögen aus dieser Kategorie 2 gesammelt. Im Anhang werden die Meßdaten von Kategorie 1 und 2 mit kritischen Bemerkungen aufgeführt. In diese Kategorie 2 gehören die Vermögen der Literaten Michael Psellos (Nr. 14), Attaleiates (Nr. 15), die Summe von 16.000 Nomismata, die der Beamtenliterat Georgios Akropolites vor 1282 für Kirchenrenovierung ausgeben konnte (Nr. 31), das Riesenvermögen des Joannes Kantakuzenos (Nr. 41), falls wir ihn als Literaten bezeichnen wollen und die leider an Meßdaten sehr dürftigen Schenkungen an Georgios Gemisthos Plethon ⁶. Die Literaten Photios und Arethas durch eine notwendigerweise sehr oberflächliche Schätzung ihrer Bücherschränke in Kategorie 2 einzuordnen, zögere ich ⁷.

3. Unter Vermögen mit Quelleninformationswert der Kategorie 3 ordne ich alle Vermögen ein, von denen wir nur allgemeine Beschreibungen und Hinweise ohne Meßdaten besitzen. In diese Kategorie gehören leider die meisten Großvermögen der byz. Aristokratie, z. B. der Dukas, Phokas, Maleinoi, Skleroi, Dalassenoi, Melissenoi, Rhaul,

4. Nr. 10; 21; 26; 28; 29; 33; 34; 37; 38;. Es fragt sich, ob kretische Testamente heranzuziehen sind. 24 Testamente von *Sathas*, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη VI, Paris 1877, S. 654-692 ediert. Ein Testament von 1436 ediert von *M. I. Manousakas*, 'Η διαθήκη τοῦ Ἀγγέλου Ἀκοτάντου in: Δελτίον Χριστ. Ἀρχαίολ. Ἐταιρείας Δ, 2 (1960) 139 - 151.

5. Zu den römischen Vermögen siehe die wertvolle Zusammenstellung bei *R. Duncan - Jones*, *The economy of the Roman empire*, Cambridge 1974, S. 343 f.

6. Schenkungen an Plethon: *D. A. Zakythinos*, *Crise monétaire ...*, Athen 1948, S. 61 f.

7. Photios besaß 279 Bücher, Arethas mehr als 20, teilweise teure Bücher. Nach den Berechnungen von *G. Wilson* und *C. Mango* (*C. Mango*, *The availability of books in the Byzantine empire AD 750-850*, in: *Byzantine books and booksmen*, Dumbarton Oaks 1975, hier S.38/9) wäre der Schätzwert der Photiosbibliothek 4400 Nom., der des Arethas mehr als 300.

Philanthropenoi, Asan usw.⁸. Zu dieser Kategorie zählen Literaten wie Joannes Mauropus, von dem wir eigentlich nur wissen, daß er ein Haus besessen hat⁹. Die dürftigen wirtschaftlichen Verhältnisse des Theodoros Prodromos sind auch ohne überlieferte quantitative Daten gut zu schließen¹⁰. Die Familie Gabras besaß verstreuten Grundbesitz ohne erhaltene Meßdaten¹¹. Leider läßt uns auch Theodoros Metochites bei der poetischen Beschreibung seines Palastes über quantitative Meßdaten ganz im Dunkeln. Demetrios Kydones macht wenigstens wertvolle Andeutungen, wie er sein Vermögen angelegt hat¹². Bei vielen Literaten, wie z. B. Eustathios von Thessalonike und Niketas Choniates läßt sich - so viel ich sehe - überhaupt kein klares Bild von der Vermögenslage gewinnen¹³.

4. Zur 4. Kategorie, zu der ich sämtliche zusätzlichen Hinweise auf Vermögensgröße - und bildung aus Schenkungen, Käufen¹⁴ und juristischen Normen¹⁵ rechne, tragen die Informationen über den Kreis der byz. Literaten soviel wie nichts bei.

B. ZUR METHODE DER AUSWERTUNG

Die für einen Zeitraum von über 500 Jahren relativ geringe Zahl von Vermögen mit Meßdaten ist mit einer einfachen Kartei und sogar mit dem Gedächtnis gut überschaubar. Das Lochkartensystem, noch we-

8. Weiß, Beamte, S. 205 Anm. 296. D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée* I, Athen 1932, S. 122. P. Charanis, *On the social structure and economic organisation of the Byzantine empire in the thirteenth century and later*, in *Byzantinoslavica* 12 (1951) 94-153.

9. Weiß, Beamte, S. 84, 129.

10. W. Hörandner, Theodoros Prodromos. *Historische Gedichte*, Wien 1974, S. 27. Vor allem aufschlußreich die «Bettelgedichte» Nr. 24 und 38.

11. Die Briefe des Michael Gabras ed. G. Fatouros II. Teil, Wien 1973, Brief Nr. 359, 369, 396.

12. Ševčenko, Rapport (siehe oben Anm. 1) hier S. 28.

13. G. Stadtmüller, Michael Choniates. *Metropolit von Athen*. Rom 1934 (*Orientalia Christiana* 33. 2) S. 16: «Die Familie muß in der Stadt eine vornehme Stellung innegehabt haben».

14. Die geringen Werte, um die es sich den meisten überlieferten Käufen und Schenkungen handelt, lassen auf geringe Vermögen schließen. Bedeutende Schenkungen und Stiftungen habe ich unter die Vermögen mit quantitativen Meßdaten (siehe Anhang) aufgenommen.

15. In C. 5. 1. 6. (= B. 54. 15. 4) werden 200 Pfund sozusagen als oberes Limit der Mitgift aufgefaßt. Die Novellen Justinians 117. 5 und 22. 8 nehmen ohne weiteres an, daß Vermögen 400 Pfund übersteigen.

niger elektronische Datenverarbeitung ist nicht nur unnötig, sondern führt zwangsläufig zu Informationsverlusten, die bei dem geringen vorliegenden Material unbedingt zu vermeiden sind ¹⁶.

Leider ist auch die statistische Aufbereitung von Variablen über längere oder kürzere Zeiträume hinweg unmöglich - eine Methode, die die Historikergruppe der *Annales* vor allem für die vorrevolutionäre moderne europäische Geschichte mit Erfolg angewandt hat ¹⁷. Die moderne Sozialstatistik stellt den Anteil einzelner Vermögenskategorien auf Grund der Steueraufkommen in Relation zur Gesamtbevölkerung fest und untersucht daraufhin die Veränderung dieser Anteile pro Zeit ¹⁸. Sie zieht daraus wertvolle sozial- und wirtschaftspolitische Folgerungen. Bei unserem vorliegenden Material fehlen sämtliche Voraussetzungen: die Gesamtbevölkerung ist zu keiner Zeit bekannt, die wenigen erhaltenen Vermögen sind zufällig überliefert. Für Teilaspekte der Vermögensbildung, z. B. die Höhe der Mitgift, worüber mir bisher 9 Meßdaten bekannt sind ¹⁹, für die Höhe der Einkünfte aus der Landwirtschaft oder für die Betriebsgrößen lassen sich aus den angeführten Gründen keine Variablen / Zeit errechnen. Wir können nur feststellen, daß die Höhe der Mitgift, der Betriebsgrößen, der Einkünfte usw. sich in bestimmten Grenzen bewegt, bei der Mitgift z. B. von 34 (Nr. 7) bis 6480 Nomismata (Nr. 5). Die Meßzahlen stehen in vager Beziehung zu den Vermögenskategorien, ohne daß feststehende Verhältniswerte zwischen Mitgift und geschätztem Gesamtvermögen herauszuarbeiten sind.

Eine Einteilung der Vermögen über das grobe Schema klein - mittel - groß muß trotz mancher Bedenken versucht werden. Auch wenn das Gesamtvermögen ungefähr bekannt ist, läßt es sich doch schwer in Geldwert aus - drücken; denn mit einer Ausnahme sind die

16. K. Arnold, *Geschichtswissenschaft und elektronische Datenverarbeitung*, in HZ Beiheft 3, München 1974, S. 98-148.

17. M. Wüstenmeyer, *Die «Annales»*. Grundsätze und Methoden ihrer «neuen» Geschichtswissenschaft, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 54 (1967) 1-45. G. Iggers, *Die «Annales» und ihre Kritiker*, in: HZ 219 (1974) 578-608.

18. H. Kellner, *Statistik in modernen Wirtschafts- und Sozialleben* (Rowohlts deutsche Enzyklopädie 103) Hamburg 1972, S. 47 f. Allgemein zur statistischen Methode diene mir als Einführung: G. Claus-H. Ebner, *Grundlagen der Statistik*, Frankfurt 1975. J. Kriz, *Statistik in den Sozialwissenschaften* (Rororo Studium 29) Hamburg 1973. K. -D. Opp, *Methodologie der Sozialwissenschaften* (Rowohlts deutsche Enzyklopädie 339) Hamburg 1970.

19. Nr. 4; 5; 7; 9; 10; 11; 14; 51; 52.

Wertgegenstände nicht in Geld umgerechnet. Sind Immobilien angegeben, ist meist nicht zu ermitteln, zu welcher Güteklasse Häuser oder Äcker gehören. Die Einteilung in Vermögensklassen muß sich *aus dem Gesamtbild* eines Vermögens ergeben, wobei natürlich die Einordnung nach oben oft unsicher bleibt. Außerdem haben die Meßwerte einen ganz verschiedenen wirtschaftlichen Stellenwert: ein Vermögen, in dem hohe Werte in Immobilien und Wertgegenständen stecken, bietet für den Besitzer einen weit kleineren Spielraum wirtschaftlicher Aktivität wie ein Vermögen mit reichem, flüssigen Bargeld.

Ich habe versuchsweise 5 Kategorien und 4 Zwischenkategorien für den Gesamtschätzwert der Vermögen ausgesondert:

1. Kategorie von 0 - 50 Nomismata: Nr. 24; 26.

Von der 1. Kategorie aufwärts: Nr. 13.

2. Kategorie von 50 - 200 Nomismata: Nr. 28; 30; 32; 33.

Von der 2. Kategorie aufwärts: Nr. 7; 17; 27; 51; 52; 56.

3. Kategorie von 200 - 2000 Nomismata: Nr. 3; 4; 29; 37; 38.

Von der 3. Kategorie aufwärts: Nr. 6; 34; 39; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 53; 54; 55.

4. Kategorie von 2000 - 5000 Nomismata: Nr. 11; 14; 22.

Von der 4. Kategorie aufwärts: Nr. 9; 15; 16; 19.

5. Kategorie ab 5000 Nomismata: Nr. 1; 2; 5; 10; 12; 18; 20; 21; 25; 31; 35; 36; 40; 41.

C. BEOBACHTUNGEN UND DEUTUNGEN

Um nicht den m. E. sehr falschen Eindruck zu erwecken, die Beschäftigung mit der Vermögensbildung in Byzanz in Privathand würde nur zu negativen Ergebnissen führen, stelle ich meine wichtigsten Beobachtungen zur Diskussion:

1. Einen breiten Raum nehmen in fast allen vollständig überlieferten Vermögen die Aufzählung der Wert- und Gebrauchsgegenstände ein²⁰. An ihnen hängt das Herz eines Byzantiners; sie sind Voraussetzungen eines bestimmten Lebensstandards. Am Stellenwert dieser Gegenstände im sozialen und wirtschaftlichen Denken hat sich in Byzanz gegenüber Rom nichts gewandelt. Die Römer streiten sich um Bettgestelle und Schränke. Sind dies Zeichen eines bäuerlich - konservativ - seßhaften Denekens? Ich glaube, diese Antwort ist zu einfach. Auch der Großstädter Psellos freut sich über einen Palast und schöne

20. Nr. 10; 14; 15; 20; 21; 28; 29; 37; 38; 51; 52; 54.

Teppiche. Offensichtlich wirtschaftliche Vorteile bringt der Kauf dieser Gegenstände nicht - ganz im Gegenteil. Aus ihnen kann man weder Zinsen ziehen, noch mit ihnen in Unternehmungen einsteigen. Es bleibt die Beobachtung, daß von einer bestimmten Vermögensgröße an der Besitz dieser Gegenstände zum Lebensstil schlechthin gehörte - wie heute noch. Bei einer bestimmten Untergrenze des Vermögens hört nennenswerter Besitz von Wertgegenständen zwangsläufig auf. Bei den bekanntlich sehr mobilen ἀκτήμονες und ἐλεύθεροι ist dies sicher anzunehmen.

Nur eine Relation des Wertes der beweglichen Güter zum Gesamtvermögen ist mir bisher bekannt: im Testament der Kale Pakuriane vor 1090 haben die Gegenstände den Schätzwert von 100 Pfund gegenüber einem Barvermögen von über 300 Pfund (Nr. 21).

2. Damit sind wir bei den großen Bargeldansammlungen in der Hand von Privatpersonen. Schon die Mitgift der ebenerwähnten Kale mit 50 Pfund war außergewöhnlich groß (Nr. 19). Ihr Gemahl Symbatios Pakurianos hat dieses Vermögen in Wertgegenstände umgewandelt (Nr. 20). Hoch ist auch die erwähnte Summe von 16000 Nomismata für Kirchenrenovierung, die Georgios Akropolites ausgab (Nr. 31). Die Riesensumme von 140000 Hyperpyra, die der Steuereinnahmer Patrikiotes zur Verfügung stellen kann, erregt Bedenken (Nr. 40). Bezeichnenderweise sind so hohe Bargeldsummen Ausnahmen und kommen nur in einem Personenkreis vor, der zu hohen Verwaltungssämtern Zutritt hat. In den meisten Vermögen ist nur wenig Bargeld oder sogar Schulden erwähnt (Nr. 34; 37). Mit den großen Bargeldsummen werden neue Ämter und Würden oder Wertgegenstände und Immobilien gekauft, Klöster gestiftet und beschenkt. Wird in Handel und Gewerbe als Teilhaber mit diesem Bargeld gearbeitet wie im sog. italienischen Frühkapitalismus? Eine eindeutige Antwort vermag ich nicht zu geben. Demetrios Kydones sagt, daß er sein Geld nicht nur in Liegenschaften anlegt, sondern als Leihe für Zins an Kaufleute²¹. Man könnte auf den Gedanken kommen, daß die erwähnten Kaufleute

21. Demetrios Kydones ad Ioannem Palaeologum oratio ed. R. J. Loenertz, *Démétrius Cydonès, Correspondance I* Vatikanstadt 1956 (*Studie testi* 186) S. 21 Zeile 22-26: ὁρῶσι γὰρ ὡς ἐγὼ τοσοῦτον χρόνον ἐπὶ τοῦ σχήματος ὦν ἀφοδοῦμῃσα, ἡ γῆν καὶ ἀγρούς καὶ συνοικίας ἐώνημαι, ἡ τοὺς ἐμπόρους ἐκατοστὰς ὑπὲρ ὧν παρ' ἐμοῦς δανείζονται πράττομαι, ἡ τοῖς σου δεομένοις ἐκμισθοῦμαι τὴν γλῶτταν, ἡ τοὺς ἐμοῦς συγγενεῖς ἐπὶ τὸ δημόσιον παραπέμπω ἡ τοῖς ἐμοὶ πλησιάζουσι δίδονται παρ' ἀξίαν διὰ τὴν ἐμὴν φιλίαν ἀρχαί.

bereits Italiener waren, nicht Byzantiner. Die Vermögen des Attaleiates (Nr. 15) und des vielseitigen Gudeles Tyrannos (Nr. 34) im 13. Jh. sind mit Handel und Handwerk verbunden. Andererseits sagt Ke-kaumenos in der einzig richtigen Deutung durch Litavrin²²: Bist du in keinem Staatsdienst, dann bleibt dir nur der Verdienst aus der Landwirtschaft. Verdienst aus Handel oder Handwerk kommt also nicht in Frage - so möchte ich den Satz interpretieren. Ist es Zufall, daß in keinem Testament größere Barguthaben mit Zinsen erwähnt sind?

3. Die meisten überlieferten Teil- und Ganzvermögen sind auf landwirtschaftlicher Basis aufgebaut wobei Wein-(Nr. 37!), Ackerbau oder Viehzucht je nach Region überwiegen kann. Man muß darüber diskutieren, ob diese Informationen durch den zufälligen Quellenbefund entstanden sind oder ob die Vermögen ein weiterer Beweis für die überwiegende Agrarstruktur der byzantinischen Wirtschaft darstellen.

4. In diesem Zusammenhang habe ich - wie Litavrin - mit Erstaunen festgestellt, wie relativ niedrig im Vergleich zu den Großvermögen die jährlichen Erträge aus landwirtschaftlichen Gütern in Byzanz waren. Höchstzahlen finde ich bei Eustathios Boilas (Nr. 10) mit 80/Proast. und im 14. Jh. den Ertrag eines Dorfes mit 400 Hyperp. (Nr. 48). Andronikos Dukas (Nr. 12) bekommt aus 7 Proasteia mit Annexen in einem offensichtlich ertragsarmen Gebiet um Milet nur 307 Nomismata als Jahresertrag, die Erträge einzelner Pronoiagüter, über die wir aus dem 14. Jh. besonders gut unterrichtet sind, schwanken zwischen 10 und 250 Nomismata. Ich möchte mit Litavrin als sicher annehmen, daß die Großvermögen allein durch landwirtschaftliche Einkünfte nie hätten entstehen können.

5. Diese Vermögen sind entstanden

- a) durch kaiserliche Schenkungen vor allem innerhalb des herrschenden Klans;
- b) durch das unsichere Mittel der Steuerpacht;
- c) durch die großen Summen, die als «Roga» den hohen Beamten ausbezahlt wurden, wobei freilich zu beachten ist, daß es zuerst erhe-

22. Sovety i rasskazy Kekavmena, ed. G. G. Litavrin, Moskau 1972, S. 188 Zeile 20-23 und Anmerkung 528: *εἰ δὲ ἰδιόζεις εἰς τὸν οἶκόν σου δι' ὧν εὖ διατραφῆσεται ὁ οἶκος σου, καὶ μὴ ἀμέλει τούτων. οὐ γὰρ ἐστὶν σοι ἕτερος πόρος ζωῆς ὑπὲρ τὸ ἐργάζεσθαι τὴν γῆν.*

blicher «Investitionen» bedurfte, um zu solch hohen Posten und Würden zu gelangen;

d) durch Erbschaft. Erbschaften können den Kern neuer Vermögen bilden, können aber auch bestehende Vermögen unheilvoll zersplittern, wie das Steuerkataster von Theben zeigt. Die 9 Gebäude des Theodoros Karabas (Nr. 37), dessen Testament von 1314 in den Chilandarakten erhalten ist, stehen sämtlich auf Höfen, an denen auch andere Verwandte Besitzrechte haben (ἐν ἐπικολίῳ αὐλῇ). Die große Bedeutung des römischen Erbrechts mit seinen positiven und negativen Nebenerscheinungen bleibt in Byzanz gewahrt.

Wenden wir uns zum Schluß nochmals unserem Ausgangspunkt zu, der Stellung der byzantinischen Literaten im Prozeß der Vermögensbildung: die meisten Literaten in Byzanz gehören zu den Habenichtsen, die eine Nebenerwerbsquelle suchen mußten und auf unregelmäßige Zuwendungen angewiesen waren. Erst wenn sie einen höheren Posten in der Verwaltung bekommen hatten, war Vermögensbildung möglich. In meinem Beamtenbuch habe ich sie «Beamtenliteraten» genannt. Geisteswissenschaften zu treiben erfordert Idealismus, Fleiß, Glück und wohlwollende Gönner, damals wie heute.

AN H A N G

Vermögen mit quantitativen Meßdaten

1. 8. Jh. Philaretos (Paphlagonien). Quelle: Vita Philareti, ed. Vasiljev in: Izvest. Russ. Arch. Inst. 5 (1900) hier S. 64. Andere Version: ed. Fourmy - Leroy in: Byzantion 9 (1934) hier. S. 113.

50 (andere Version: 48) Proasteia 100 Gespanne; 800 Pferde; 600 Rinder; 12000 Schafe. Reich ausgestattetes Herrenhaus. Wertgegenstände und Sklaven erwähnt ohne Meßzahl. Vergleich mit dem Vermögen des Joannes Kantakuzenos (hier Nr. 41) in: Weiß, Kantakuzenos, S. 21. Cf. L. Brehier, Les populations rurales au IXe siècle d'après l'hagiographie byzantine, in: Byzantion 1 (1924), hier S. 180. Die Angaben des Vermögens sind sehr unvollständig. Vermögenskategorie: V.

2. 9. Jh. Danielis (Patras, Peloponnes). Quelle: Theophanes Continuatus 226 - 8; 317 - 321. Bargeld erwähnt ohne Meßzahl. Werkstätten. 80 Proasteia. 800 Sklaven. 3000 Freigelassene. St. Runciman, The widow Danelis. Études dédiées à la mém. d'A.M. Andréadès, Athen 1940, S. 425 - 431. Runciman schließt, daß Danielis eine bedeutende Tuchindustrie mit Sklavenbetrieb gehabt hat und sogar exportierte. Skeptisch dagegen mit Recht F. Dölger in: BZ 41 (1941) 254. Er weist auf den panegyrischen Charakter der Vita Basilii hin. Beschreibung des Vermögens sehr unvollständig. Vermögenskategorie: V.

3. Vor 1030. Eustratios Lauriotes. Quelle: Testament des Mönches Athanasios, ed. Actes de Lavra (Archives de l'Athos V) par Lemerle, Paris 1970, Nr. 26. Eustratios, der Onkel des Testators Athanasios hat 520 Nom. Bargeld für das Kloster Bouleuteria ausgegeben. Weinvorräte ohne Meßzahl. Angaben über das Vermögen sehr unvollständig. Vermögenskategorie III.

4. Erste H. 11. Jh. Name unbekannt. Quelle: Peira 1.14. (Zepos, JGR IV, 17). Nach meiner Deutung gibt der Mann nach schuldhafter Trennung der Frau die gesamte dos zurück, den Kindern verbleiben aber 1/3 der dos, nämlich die angegebenen 8 Pfund (wohl Bargeld), als «pars Phalcidia». Die gesamte dos betrug also 24 Pfund. Zachariä, Geschichte des gr. - röm. Rechts, 1892, S. 95 scheint die Trennung der Ehe durch Tod der Frau anzunehmen. Vermögenskategorie mindestens: III.

5. Erste Hälfte 11. Jh. Protospathar Elias. Quelle: Peira XVII, 14. Ein nicht näher bezeichnetes Mitglied der Familie der Komnenen erhält von Elias 90 Pfund Mitgift (in Bargeld?). Übersetzung: G. Weiß, Hohe Richter in Konstantinopel, in: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 22 (1973) hier S. 133. Vermögenskategorie wohl: V.

6. Erste Hälfte 11. Jh. Pantheotes, Enkel der Patrikia Maria von Kastoria. Quelle: Peira XVII, 19. Pantheotes wird verurteilt, die Summe für die Bezahlung einer Ehrenstellung (10 Pfund bar!) dem Schwiegervater zurückzuzahlen. Das Vermögen des Schwiegervaters liegt in Vermögenskategorie III aufwärts.

7. Erste Hälfte 11. Jh. Name unbekannt. Quelle: Peira 24.4. Es handelt sich um ganz bescheidene Verhältnisse. Der Vater vermacht der Tochter als dos

2 Pfund und 12 Nomismata. Die Tochter schuldet ihrer Mutter 12 Nomismata, da das Vermögen des Mannes bei seinem Tod um diesen Betrag geringer war als die des der Ehefrau. Da in diesem Fall die übrigen Kinder kein Kindesteil und die Mutter ebenfalls kein Kindesteil am Hypobolon erhalten hätten, wird entschieden, die restlichen 2 Pfund aufzuteilen. Cf. Zachariä v.L., Geschichte des gr. - röm. Rechts, 1892, S. 95. Vermögenskategorie II, höchstens III.

8. Erste Hälfte 11. Jh. Namen unbekannt. Quelle: Peira 25.62. *πολὲς ἐν κοινήτοις ἀδικομήτως*. Hypobolon und Theorettron werden zusammen auf 4 Pfund festgesetzt. Vermögenskategorie von III aufwärts.

9. Erste Hälfte 11. Jh. Namen unbekannt. Quelle: Peira 41.11. Dos: 26 Pfund 12 Nomismata. Zusätzlich Immobilien ohne Meßwert. Vermögenskategorie von IV aufwärts.

10. 1059. Eustathios Boilas. Armenien. Quelle: Testament ed. Benešević in: *Žurnal Ministertva Narodnogo Prosvješćenija*, Petersburg Mai 1907, Neue Serie Teil IX, S. 219 - 231. 11 Dörfer und Proasteia. In 224.25 f. der Edition als Ertrag eines Proasteions eindeutig 80 Nomismata angegeben. Schätzwert des Dorfes Isaion: 5 Pfund (225.20). Mitgift zweimal 2160 Nomismata (Immobilien, Wertgegenstände, kein Bargeld). Weitere Wertgegenstände im Schätzwert von weit über 300 Nomismata. Die von Litavrin, Relative Größen, S. 163 errechnete Bargeldsumme in der Hand des Boilas von 20 Pfund erscheint mir zu hoch. Boilas hat die wenigsten seiner Sklaven gekauft. Auch müßten sich die Käufe über lange Zeiträume hin erstreckt haben. Woher nimmt Litavrin die 574 Nomismata, die Boilas an verschiedene Leute verteilt haben soll? Ich zähle nur 52 Nomismata als Legate! 74 teilweise kleine Bücher. Sklaven (später Freigelassene): mehr als 17. Vieh ohne quantitative Angabe. Die Beschreibung des Vermögens ist ziemlich vollständig. Vermögenskategorie V.

11. Vor 1070. Witwe des Protasekretis Epiphanios (gehobener Handwerkerstand?). Quelle: Urkunde ed. Sathas, Mesaionike Bibliothek V, Paris 1876, S. 213 - 217. Dölger Reg. 1023. Cf. Weiß, Beamte, S. 131. 1 Proasteion. 1 kleineres Haus. Mitgift 2880. Angaben unvollständig. Vermögenskategorie IV.

12. Um 1073. Andronikos Dukas. Quelle: Praktikon ed. MM VI, 4 - 15. Dölger Reg. 992 - 994. D.I. Polemis, The Doukai, London 1968, S. 58. 7 Proasteia mit Annexen. Ertrag im Praktikon ausdrücklich mit 307 Nom. angegeben. 49 Parökenfamilien. Über das sonstige Vermögen des Andronikos ist nichts bekannt. Vermögenskategorie V.

13. Um 1073. Joannes Skrinos, ein Zeugaratos des Andronikos Dukas (Gegend von Milet). Quelle wie Nr. 12. hier: S. 8 Zeile 23 - 25. 1 Gespann. 2 Kühe. 1 Stute. 1 Muli. 10 Schweine. Abgabe 3,17 Nom. Besitz von Wertgegenständen unbekannt. Vermögenskategorie I, vielleicht schon II.

14. Vor 1079. Michael Psellos (Konstantinopel). Quelle: die verstreuten Schriften des Psellos passim. Interpretation bei Weiß, Beamte, S. 126 ff. Mitgift für Adoptivtochter 3600 Nom. davon 2160 bar; 1440 in Wertgegenständen. 1 Adelspalast. 2 Proasteia. Bücher ohne Meßzahl. Klosterverwaltung. Angaben über das Vermögen unvollständig. Vermögenskategorie: IV.

15. Vor 1080. Michael Attaleiates (Rhaidestos und Konstantinopel). Quelle: Klostertypikon ed. MM V, S. 293 - 327. Interpretation des Vermögens durch W. Nissen, *Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077*. Jena 1894, vor allem S. 64 ff. und Weiß, *Beamte*, S. 126 ff. über 9 Proasteia und «Höfe». Die Ertragsrechnung von 400 - 450 Nom. pro Jahr durch Nissen ist sehr von Unsicherheitsfaktoren behaftet, da für Hülsenfrüchte und Wein nur Preise aus frühbyz. Zeit vorliegen (Papyri und Dioklet. Höchstpreistarif). 6 Häuser: Miete 79 Nom. Bücher, Wertgegenstände. Die Angaben über das Vermögen sind trotz reicher überlieferter Einzelheiten unvollständig (vor allem die persönlichen Keimelia fehlen). Vermögenskategorie IV oder V.

16. Vor 1084. Leon Kephalas. Quelle: *Actes de Lavra* (Archives de l'Athos V) ed. Lemerle u.a., Paris 1970, Nr. 44; 45; 48; 50; 60; 65. 3 Proasteia, 1 Chorion. Das Klasmaland von 334 modioi (vom Kaiser geschenkt) wird Nr. 60 Z. 33 bereits als Proasteion bezeichnet. Über die Größe des Proasteions in der Gegend von Mesolimnia (Nr. 45) läßt sich aus Lavra Nr. 64 soviel entnehmen, daß es von mehr als 8 Parökenfamilien bewirtschaftet wurde. Auf dem Chorion Chostiane (Nr. 48) saßen bei der Schenkung an das Lavrakloster 12 Parökenfamilien (Lavra Nr. 65 Zeile 14. Das Land umfaßte Äcker, Wein- und Weideland. Weitere Angaben über das Privatvermögen des Kephalas nicht bekannt. Vermögenskategorie IV oder V.

17. Vor 1085. Manuel, Mönch vom Auxentiosberg, später Bischof des Gebiets Strumitza. Quelle: Chrysobull von 1106. Dölger Reg. 1231. Vgl. Weiß, *Kantakuzenos*, S. 21. Manuel besaß 162 modioi Land. Bargeld ohne Meßzahl zum Bau des Kleinklosters. Vermögenskategorie II oder III.

18. Vor 1086. Georgios Pakurianos. Quelle: Typikon des Bačkovo - Klosters griech. Version ed. L. Petit Petersburg 1904 (Parartema von VV 11 Nr. 1); georg. Version ed. M. Tarchnišvili in COSCO Nr. 143/4 - *Scriptores Iber.* 3/4, Louvain 1954; die armen. Version ed. S. Kauchtschischvili, *Tbilisiis* 1963 mir nicht zugänglich. Dölger Reg. 977 - 982; 1016 - 1022; 1092 - 1104. Annähernd 30 Proasteia, Kasträ und Choria. Die auf S. 54 (griech. Version) angegebene Viehzahl von 110 Pferden, 72 Stück Arbeitsvieh, 4 Büffeln, 15 Eseln, 238 Schafen, 94 Widern und 52 Ziegen entspricht sicher nur einem minimalen Bruchteil des gesamten Viehbestandes. Woher nimmt Litavrin, *Relative Größen*, S. 167 die Angabe von 25 Pfund Bargeld für die Klostergründung? Steckt in der Angabe S. 13 (griech. Version), daß der Bruder des Georgios als Vermögensverwalter das ganze vorhandene Vermögen für das Seelenheil ausgab, nicht der Hinweis, daß bereits der Bruder mit der Klostergründung begonnen hat? (gegen Litavrin). Angaben über das Gesamtvermögen sehr unvollständig. Vermögenskategorie V.

19. Vor 1090. Nikephoros Basilakios Kuropalates. Quelle: wie Nr. 20. Mitgift für seine Tochter Kale: 3600 Nom. (nur bar?). Weitere Angaben über sein Vermögen nicht vorhanden. Zur Familie: P. Každan, *Die soziale Lage der herrschenden Klasse in Byzanz vom 11. - 12. Jh. (russ.)*, Moskau 1974, vor allem S. 144f. Vermögenskategorie IV oder V.

20. Vor 1090. Symbatios Pakurianos. Quelle: Testament ed. G. Cankova - Petkova, *Za agrarnite otnošenja*. . . Sofia 1964, S. 174 - 176. Aus dem Testament der Kale (Nr. 21) (hier S. 178 Zeile 36) ist zu entnehmen, daß das Vermögen des

Symbatios das Doppelte des Vermögens der Kale ausmachte: er hat sein Vermögen zwischen seiner Frau Kale und seinem Bruder geteilt. 4 Proasteia. 20 Stuten. Weiteres Vieh ohne quantitative Angaben. 2 Sklaven erwähnt. Bargeld: 864 Nom. erwähnt. Die Mitgift seiner Frau Kale wurde sofort in Wertgegenstände umgesetzt. Angaben unvollständig. Vermögenskategorie: V.

21. Vor 1090. Kale (Maria) Pakuriane. Quelle: Testament ed. G. Cankova - Petkova, *Za agrarnite otnošnja*. . . Sofia 1964, S. 178 - 185. Katasterauszug des Proasteions Radolivo (im Besitz der Kale) ed. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948, Nr. 65. 2 Proasteia, eines davon, namens Radolibos, mit 13 Parökenfamilien hat einen Ertrag von ung. 10 Nom., außerdem Naturaleinkünfte von 100 modioi Weizen, 20 Stück Schlachtvieh, 200 modioi Wein (Testament S. 179, 19f.). 10 Pferde. 2 Gespanne. Wertgegenstände im Schätzwert von 100 Pfund, falls S. 182, 44 so zu deuten ist. Vermachtes Bargeld als Legate usw.: 217 Pfund. Litavrin, Relative Größen, S. 166 berechnet das Bargeld auf 337,5 Pfund, rechnet also wohl die auf S. 179.8 erwähnten 7000 Nom. an das Kloster Iviron hinzu. 9 Sklaven. 20 Freigelassene. Angaben ziemlich vollständig. Vermögenskategorie: V.

22. Vor 1115. Nikephoros Kephalas. Sohn. von Leon K. Nr. 16. Quelle: Lavraakten wie Nr. 16, vor allem Lavraakt Nr. 60 (1115). Großer Teil von Vermögen Nr. 16. 2 Proasteia und 1 Chorion. Mehr als 20 Parökenfamilien. Angaben über das Gesamtvermögen äußerst unvollständig. Vermögenskategorie: IV.

23. Vor 1109. 1 Stasis in Theben. Quelle: Steuerkataster von Theben ed. N.G. Svoronos, *Recherches sur le cadastre Byzantin.*, Paris 1959. Steueraufkommen: 0,21 - 2 Nom.

24. Vor 1109. Nikolaos Traulos. «Ptochos». Quelle: Steuerkataster von Theben. Steueraufkommen: 0,15 (ed. V f 13).

25. 1152. Isaak Komnenos. Quelle: Typikon für das Kloster der Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτῆρας ed. L. Petit in: *Izvestija Russkogo Archeologičeskogo Instituta v Konstantinopole* 13 (1908) hier S. 52f. Es ist aus 52 Zeile 7 möglicherweise zu erschließen, daß einige der aufgezählten Güter gleich als kaiserliche Schenkung an das Kloster übergingen und nicht aus dem Vermögen des Isaak stammen. 14 Proasteia(!). 2 Kasträ (1 Kastron mit Jahrmarkt). 9 Choriai. 1 Emporion. 12 Schiffe mit Exkusseia. Angaben über das Gesamtvermögen unvollständig. Vermögenskategorie: V.

26. 1193. Nikolaos Kleidas (Messina). Quelle: Testament ed. *Les actes grecs de S. Maria di Messina* par A. Guillou, Palermo 1963, Nr. 15. 1 kleiner Weinberg. 1 zweistöckiges Haus. Fruchtbäume ohne Maßzahl. Besaß Kleidas keine Wertgegenstände? Vermögenskategorie: I.

27. 1233. Alexios Tesaites. Quelle: Schenkung eines Kleinklosters, dessen Gründer der Vater des Tesaites war; ed. MM IV, S. 56/7. Vgl. die Bestätigung dieser Schenkung MM IV, S. 97 f. 30 Birnbäume, 26 Feigenbäume, 150 Olivenbäume. 6 choraphia (über 30 modioi). 1 Weingarten (1 modios). 1 Ochsespann. 1 Esel. Nur Teil des Gesamtvermögens. Zugleich Vermögen eines Kleinklosters. Vermögenskategorie II - III.

28. 1255. Maximos Planetes. Quelle: Testament ed. MM IV, 74f. MM IV, 66 f. (Schenkung). MM IV, 79 f. und 86 f. (Bestätigungen der Schenkung). Die Äcker der Schenkung von 1242 werden merkwürdigerweise später nicht mehr erwähnt. Bargeld 32 Nom. 1 Haus. 2 Weingärten. Weinvorräte ohne Meßzahl. Kleider, Gebrauchsgegenstände, Schmuck. Vollständige Angabe des Gesamtvermögens. Vermögenskategorie: II.

29. 1270. Theodosios Skaranos. Quelle: Testament, ed. Actes de Xéropotamou par J. Bompaire, (Archives de l'Athos III), Paris 1964, Nr. 9. 12 Wirtschaftsgebäude. 3 Pferde. 2 Arbeitsbüffelkühe. 12 Schweine. Getreidevorräte: 70 modioi Gerste. 10 Bienenstöcke. 7 Weingärten (über 19 modioi). 5 «choraphia» (über 15 modioi). 1 «Hof» (200 modioi). Ackergerät. 12 religiöse Bücher. Kleidung. Rel. Wertgegenstände. Schulden: 14,5 Nom. Auch Bücherschulden. Gesamtvermögen. Vermögenskategorie: III.

30. 1274 f. Martha Thrakesina. Quelle: MM IV, Nr. 39 S. 94 f. (Verkauf); Nr. 49 S. 106 f. (Übergabe des Eigenklosters; Nr. 50 S. 110 f. (Bestätigung); Nr. 51 S. 112 f. (einfache Schenkung trotz der Bezeichnung διαθηκῶν γράμματα). Klein-kloster (Grenzbeschreibung ohne Meßzahlen). Über 40 Eichbäume (einige auf fremdem Grund?): Wert über 13 Hyperp. 2 «Choraphia», 1 Wasserquelle. Angabe des Vermögens sehr unvollständig. Vermögenskategorie: II.

31. Vor 1282. Georgios Akropolites. Quelle: Akropolites, Λόγος εἰς τὴν ἀνακρίσιν. . . ed. H. Delehay, in: Anal. Boll. 51 (1933) hier S. 280 f. Dazu vor allem: I. Ševčenko, Society and intellectual life in the fourteenth century, in: Rapports I des 14. Internat. Byzantinistenkongresses, Bukarest 1971, hier S. 27/8. Über 16.000 Nom. für Kirchenrenovierung. Ursprüngliches Erbe für den Sohn: 7000 Nom. Ausgezahlt werden 3500 (wohl in bar!). Der Sohn kann selbst 600 Nom. für Kirchenrenovierung stiften. Angaben über das Vermögen sehr unvollständig. Vermögenskategorie: V.

32. 1282. Theodoros Gordatos. Quelle: MM IV, Nr. 42. S. 99 - 110 (Verkaufsurkunde). Aus der Verkaufsurkunde geht hervor, daß Theodoros in seinem nicht erhaltenen Testament sein Haus zur Hälfte dem Sohn und dem Lembiotissakloster hinterlassen hat. 1 αὐλή mit Wohnkate und 1 Scheune mit Obstbäumen (ohne Meßzahl) und Weingarten. Verkaufswert: 50 Nom. Vermögensangabe unvollständig. Vermögenskategorie: II.

33. 13. s. Abt Sabbas (Patmos). Quelle: MM VI, Nr. 104, S. 241 - 246 (Testament. Bibliothek (Beschreibung unvollständig erhalten) über 30 Bücher. Gebrauchsgegenstände (Gegenwert mehr als 13 Nom.). Gemüsevorrat (Gegenwert: 25). Haus mit umzäunten Platz (Gegenwert: 22). Bargeld: 22 und 8 (für Kirchenbau) S. 244 Zeile 7 mir unverständlich. Beschreibung des Vermögens wohl ziemlich vollständig. Vermögens-kategorie: II.

34. Ende 13. s. Gudeles Tyrannos. Quelle: MM IV, S. 285 - 287 (Testament). Dazu besonders: G. Ostrogorsky, Löhne und Preise in Byzanz, in: BZ 32 (1932) hier S. 310. 4 Stoffwarengeschäfte. Weitere Werkstätten(?). Turm mit Bäckerladen (200 Nom. Miete!). Weitere Häuser(?). 1 Zeugelateion (2 Gespanne 10 Modioi), 4 Rinder, 2 Pferde. 4 Weingärten. Weitere Grundstücke ohne Meßzahl. 420 Nom.

Schulden. Beschreibung des Vermögens wohl einigermaßen vollständig, doch fehlen die Wertgegenstände. Vermögenskategorie: II oder IV.

35. Ende 13. s. Theodora Palaiologina (Gemahlin Michaels VIII.). Quelle: Typikon für das Lipskloster (Konstantinopel) ed. H. Delehaye, Deux Typica Byzantins, in: Acad. Royale de Belgique. Classe des Lettres. Mémoires. 2. ser. 13,4 (1920) hier S. 131/2 (Kap. 44/5. 2 *οικήματα*). (Schätzwert: 650 Nom.), 2 Mühlen, 14 Wirtschaftsgebäude, 3 Weingärten (77 Modioi). Mehrere Gärten (162 Modioi). Ackerland 3240 Modioi (Smyrna, Konstantinopel). 1 Werkstatt. Über 4 Häuser in Konstantinopel. Vermögensangabe unvollständig (es fehlt vor allem die Angabe der Wertgegenstände und des Bargeldes). Vermögenskategorie: V.

36. Ende 13. s. Eudokia Angelina (Mutter der Theodora Palaiologina). Quelle: wie Nr. 35 hier S. 132/3. 3 *χωρά* (Ertrag: 95; 66; 58 Nom.). Land von 700 Modioi (Ertrag: 28 Nom.). 1 Skala (Ertrag: 10 Nom.). 9 Mühlen (Ertrag einer Mühle 8 Nom.). Verfallend 307 Modioi. Weingärten 474 Modioi. Gärten (weit über 3) 176 Modioi. Gesamtfläche der Ländereien: 3200 Modioi. 322 Olivenbäume. Über 12 Wirtschaftsgebäude. Beschreibung des Vermögens unvollständig. Vermögenskategorie: V.

37. 1314. Theodoros Karabas. Quelle: Testament in Chilandarakten Nr. 27 ed. L. Petit - B. Korablev, Vizantijskij Vremennik 17, Parartema 1, Petersburg 1911 (Nachdr. 1975). 9 Gebäude, davon 6 auf gemeinsamen Hof mit Verwandten (Folge von Zersplitterung durch Erbschaft!). 8 Weinberge zusammen 61 Modioi. Naturalvorräte: 300 Metra Wein, 34 Modioi Weizen, 14 Modioi Gerste. 1 Ochsen gespann(nur!) (Zeile 48 f.), 1 Kuh(in Gemeinschaftsbesitz(?)). Landwirtschaftl. Gerät. Naturalguthaben. Legate: 51 Hyperp. Schulden: 17 Hyperp. und 7 Dukata Hyperp. (verschiedene Umrechnungswerte der Dukata Hyperp. geben an: D.A. Zakythinios, Crise monétaire. . ., Athen 1948, S. 111 und F. Dölger, Aus den Schatzkammern des hl. Berges, Mü. 1948, S. 302). Vollständige Beschreibung des Vermögens. Vermögenskategorie: III.

38. 1326. Theodoros Sarantenos. Quelle: Testament ed. G.I. Theocharides, *Μία διαθήκη καὶ μία δίκη βυζαντινὴ*, Thessalonike 1962 (Makedonika, Parartema 2). Schmuck und Hausrat. Bargeld, Höhe nicht angegeben (absichtlich? vgl. Zeile 62!) 8 Weinberge 58 Modioi. 4 Zeugelateia: Grundgröße unbekannt. Zukauf über 110 Modioi: Preis 168 Nom. Mitgift an die Tochter: 600 Modioi Ackerland mit Schätzwert von 300 Nom. (Zeile 130 f.). 6 Mühlen. 3 Häuser in Verria. Legate: 8 Pferde, 2 Kühe, 1 Ochse. 22 Nom. bar. Zum *ζευγλωπατεῖον Κομανίτζη* (Z. 64): es kommt von der dos der Frau des Theodoros, der Tochter des Athanasios Sultanos. Der Besitz wurde durch Chrysobull bestätigt. Ursprüngliches Pronoiagut? Vermögensangabe vollständig. Bedenken erregt die geringe Angabe des Viehbestandes. Vermögenskategorie: III.

39. 1333. Michael Monomachos. Quelle: Kaiserl. Schenkung, ed. in Zographuakten Nr. 29 ed. Regel - Kurtz - Korablev, Vizantijskij Vremennik 13 Parartema 1, Petersburg 1907 (Nachdruck 1969). Dölger Reg. 2791 und G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité Byzantine, Brüssel 1964, S. 113/4; 347 - 356. 2 Dörfer (60 Einwohner). Maßgröße der Schenkung unbekannt. Gesamtertrag: 50

Nom. Zusätzlich 575 Modioi (auch von Paröken bewirtschaftet?). 1 Skala. 1 Mühle. Beschreibung des Vermögens sehr unvollständig. Vermögenskategorie: III oder IV.

40. Vor 1341. Theodoros Patrikiotes. Quelle: Joannes Kantakuzenos (ed. Bonn Bd. II, S. 62) Vgl. Weiß, Kantakuzenos, S. 57. Bargeld: 140000 Hyperpyra. Die Summe erscheint außergewöhnlich hoch und ist anzuzweifeln. Nur diese Meßzahl überliefert. Vermögenskategorie: V.

41. Vor 1342. Joannes Kantakuzenos. Quelle: Joannes Kantakuzenos (ed. Bonn Bd. II, S. 185). Vgl. Weiß, Kantakuzenos S. 12 und 21. Meßzahlen nur beim Viehbestand: u.a. 1000 Gespanne(!), 5000 Stück Weidevieh. Besitzungen bei Serrai, Traianupolis und Konstantinopel. Palast in Konstantinopel. Getreidevorräte ohne Meßzahl. Beschreibung des Vermögens sehr unvollständig. Vermögenskategorie: V.

42. 1342 - 1348. Joannes Margarites. Quelle: Praktikon ed. P. Lemerle, in: *Χαριστήριον εις Α.Κ. Ὁρλάνδον* I, Athen 1965, S. 278 f. Vgl. Dölger Reg. 2882 und 2938. G. Ostrogorsky, Drei Praktika weltlicher Grundbesitzer aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts, in: ZRVI 14/5 (1973) 81 - 101. Kaiserl. Schenkung ohne Größenmeßzahl. 19 Familien. Ertrag: 50 Hyperpyra. Grundbesitz bei Zichna und Serrai: Steuer 9 Hyperpyra. Weitere Güter und Äcker ohne Meßzahl. 400 Modioi Dominialland. Beschreibung des Vermögens sehr unvollständig. Vermögenskategorie: III oder IV.

43. 1342. Georgios Margarites. Quelle: Kaiserl. Schenkung in Philotheuakten Nr. 7 ed. Regel - Kurtz - Korabiev, *Vizantijskij Vremennik* 20 (Parartema 1) Petersburg 1913. Dölger Reg. 2884. Ertrag: 15 Nomismata. Dominialland 150 Modioi. Beschreibung des Vermögens äußerst unvollständig. Vermögenskategorie: mindestens III.

44. 1342. Ertrag einzelner Pronoiagüter für Militärs verschiedener Dienstgrade: 10 - 12 Nom. Quelle: Chrysobull ed. P. Lemerle, *Actes de Kutlumas* (Archives de l'Athos II) Paris 1945, Nr. 20. Vermögenskategorie mindestens III.

45. 1343. Sir Manuel Mesopotamites. Quelle: Kaiserl. Schenkung in Chilandarakt Nr. 132 (wie oben unter Vermögen 37). Dölger Reg. 2887. Ertrag mehr als 20 Nom. Vermögenskategorie mindestens III.

46. Vor 1344. Alexios Sultanos Palaiologos. Quelle: Kaiserl. Schenkung. Erwähnung in Kaiserurkunden ed Regel, *Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα*. . . Βατοπεδίου, Petersburg 1898, Nr. 3 und 5. Dölger Reg. 2896. Pronoiagut mit dem sehr hohen Ertragswert von 380 Hyperpyra. Anzuzweifeln? Weitere Güter bei Serrai ohne Meßdaten (vgl. Dölger Reg. 2512). Vermögenskategorie mindestens III.

47. 1344. Joannes Chumnos. Quelle: Kaiserl. Schenkung in Philotheuakten Nr 8 (wie oben Vermögen Nr. 43). Dölger Reg. 2900. Schenkung eines Dorfes und weiterer 340 Modioi Land. Ertrag: 40 Nom. Beschreibung des Vermögens äußerst unvollständig. Vermögenskategorie mindestens III.

48. 1345. Theodora Palaiologina. Enkelin des Kaisers Michael VIII. Quelle: Typikon ed. Delehaye wie oben Vermögen Nr. 35, hier S. 83. 1 Gut (κτῆμα). 2

χωρία (davon eines mit Ertrag von 400 Hyperpyra(!) (S. 83 Zeile 27/8: ὑπερπύρων τετρακοσίων ποσούμενον). 6 Weinberge, davon einer mit Schätzwert von 400 Hyperp. (S. 84.6 εἰς ὑπέρπυρα τετρακόσια) mit Gebäuden. Vermögen sehr unvollständig überliefert. Vermögenskategorie mindestens IV.

49. 1347. Demetrios Dukas Kabasilas. Quelle: Kaiserl. Schenkung ed. G. Theocharides, Demetrios Dukas Kabasilas, in: *Hellenika* 17 (1962) hier S. 4 - 6. Dölger Reg. 2933. 1 Chorion. 1 Weinberg. Ertrag: 250 Hyperpyra. Vermögen sehr unvollständig überliefert. Vermögenskategorie mindestens III.

50. 1351. Georgios Katzaras. Quelle: Kaiserl. Schenkung ed. Chr. Ktenas, Χρυσόβουλλοι λόγοι. . . Δοχειαρίου, in: *ΕΕΒΣ* 4 (1927) hier S. 293/4. Dölger Reg. 2968. Größe der Schenkung: 2400 Modioi(!). Ertrag: 48 Hyperpyra. Sonst keine weiteren Angaben über das Vermögen. Vermögenskategorie mindestens III.

51. Um 1365. Theodoros. Quelle: Dotalurkunde des Vatikan. Notariatsregisters ed. Ferrari, in: *Studi Bizantini e Neoellenici* 4 (1935) hier S. 265, Nr. X. Dos bestehend aus Kleidung und Wertgegenständen. Wert zusammen über 34 Hyperp. Kein Bargeld. Nur Angaben über dos. Vermögenskategorie mindestens II.

52. Um 1365. Demetrios Atzymes. Quelle: Dotalurkunde wie in Vermögen Nr. 51, hier Urkunde Nr. II. Dos: 40 Hyperpyra davon 30 in bar, 10 in Wertgegenständen. Nur die Zusammensetzung der dos überliefert. Vermögenskategorie mindestens II.

53. 2. Hälfte 14. Jh. (bereits 1323: Oikonomides). Berilas. Quelle: *Praktikon* ed. P. Schreiner in: *Jahrb. Öst. Byzantinistik* 19 (1970) 36 f. Vgl. G. Ostrogorsky, *Drei Praktika* (s.o. Vermögen Nr. 42) und N. Oikonomides, *Notes sur un praktikon de proniaire* (Juin 1323), in: *Travaux et Mémoires* 5 Paris 1973, S. 335 - 346. 1 Dorf (13 Bauern). 50 Modioi Brache. Kauf von 2500(!) Modioi Land zweiter und dritter Qualität im Gegenwert von 37 Hyperpyra. (Wirtschafts?) gebäude. Gesamtertrag: 80 Hyperpyra. Vermögenskategorie mindestens III.

54. 1370 Kanabutzes. Quelle: Dotalurkunde ed. wie in Vermögen Nr. 51, hier Notariatsurkunde Nr. XVI. Dos 155 (50 in bar, 105 in Gegenständen). Nur die Zusammensetzung der dos überliefert. Vermögenskategorie mindestens III.

55. 1377. Manuel Chalkeopoulos. Quelle: Bestätigung eines nicht erhaltenen Testamentes in *Kutlumasakten* ed. P. Lemerle (wie oben Vermögen Nr. 44) Nr. 35. 300 Hyperpyra bar. Liegenschaften ohne Meßzahl. Angaben über das Testament sehr unvollständig. Vermögenskategorie mindestens III.

56. 1445. Nymphodora. Nonne. Quelle: Testament ed. Bompaigne in *Xeropotamuakten* (wie oben Vermögen Nr. 29) Nr. 30. Kirche mit Weingärten. 2 Häuser mit Weingärten. Obstbäume ohne Meßzahl. 2 Handwerksbetriebe (Minen? Schmieden?). Kein Bargeld und keine Wert- und Gebrauchsgegenstände angegeben obwohl die Quelle ein Testament ist. Vermögenskategorie mindestens II.

**ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΤΑ
ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ**

JOHANNES IRMSCHER/Berlin

«Ανάλογα με την εϋνοια και τὸ μίσος τῶν κομμάτων ἀλλάζει και ὁ χαρακτηρισμός του στὴν ἱστορία» λέγει ὁ Σίλλερ στὸ ἔργο του «Wallenstein», σὲ μιὰ φράση ποὺ ἔγινε παροιμιώδης, γιὰ τὸν ἥρωά του, τοῦ ὁποῖου ὁ ἱστορικὸς ρόλος ἐκτιμῆθηκε κατὰ πολὺ διαφορετικὸ τρόπο στὴν ἱστορία τῶν ἐπόμενων αἰώνων. Ἀπόλυτα δικαιολογημένα μπορεῖ ἐπίσης νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἐκφραση αὐτὴ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ θέλουν νὰ ἐξετάσουν και νὰ παρουσιάσουν τὴν ἀξιολόγηση τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ τοῦ Ι (527 - 565), τοῦ ἐκπρόσωπου τῆς παλινόρθωσης τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους και τῆς πραγματοποιήσεως, ταυτόχρονα, τοῦ ιδεώδους τῆς Μεσαιωνικῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας¹ στὴν ἐποχὴ του και γενικὰ στὴν περίοδο τῶν πρώτων βυζαντινῶν χρόνων. Μιὰ και ἡ μορφή τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ἀφ' ἑνὸς μὲν θέμα μιᾶς σκόπιμης κρατικῆς προπαγάνδας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀντικείμενο μιᾶς σκόπιμης ἐπίσης κριτικῆς τῶν ἀντιπολιτευομένων φατριῶν, ἀποκτᾷ ἡ ἀπάντηση στὸ πρόβλημά μας σημασία γιὰ τὴ διαφώτιση τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν και τῶν πολιτικῶν παρατάξεων στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Βυζαντίου.

Πιὸ ἄμεσα ὅμως, ἄσχετα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ἐμφάνιση, ἡ ὁποία μέχρι σήμερα γίνεται ἀντικείμενο προπαγάνδας, διαμορφώνεται ἀπὸ τίς εἰκαστικὰς τέχνες, ἡ εἰκόνα ἐνὸς κυβερνήτη ἢ πολιτικοῦ ἀρχηγοῦ και τοῦτο σημαίνει ὅτι παρουσιάζεται ἐνσυνείδητα θετικὰ. Ἡ γελοιογραφία σὰν κριτικὸ ἀντίστοιχο, εἶναι ἀποδεδειγμένο ὅτι ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα², ἐξελίχθηκε, ὅμως, στὴν ἀστική, κυρίως, κοινωνία, σὰν μέσο πάλης³. Καὶ πρῶτα-πρῶτα σὲ σχέση με ὅσα ἀναφέρουμε ἐδῶ, σκεπτόμαστε τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ποὺ στήθηκε τὸ 16ο χρόνο τῆς διακυβέρνησός του, στὰ 543, στὴν πλατεία Αὐγουστέων, νότια τῆς Ἀγίας Σοφίας, και τὸν παρουσιάζει καβάλα στὸ ἄλογό του. Ἡ κεντρικὴ αὐτὴ πλατεία, χάρις στὴ σημασία της, συγκρίνεται με τὴν πλατεία τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας⁴. Σύγχρονοι ἱστορικοί, καθὼς και

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα *Johannes Irmscher*, *Živa antika* 13, 1964, 171.

2. *Champfleury*, *Histoire de la caricature antique*, Paris s. d., 17 ss.

3. *Lexikon der Kunst*, 2, Leipzig 1971, 543 ff.

4. *Rodolphe Guiland*, *Études de topographie de Constantinople byzantine*, 2, Berlin 1969, 40 ss.

νεώτεροι, περιέγραψαν τὸ μνημεῖο⁵, τοῦ ὁποῦ σῶζεται καὶ μιὰ ἀπεικόνισις⁶ τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγέννησης (Σχέδιο 1). Τὸ μνημεῖο εἶχε στηθεῖ πάνω σὲ μιὰ μαρμάρινη ἐπιχρυσωμένη κολόνα καὶ ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ μπρούτζο. Ὁ αὐτοκράτορας, ποὺ στρεφόταν, μὲ προκλητικὴ ἔκφραση, πρὸς ἀνατολάς, ἦταν ντυμένος σὰν τὸν Ἀχιλλέα. Τὸ μνημεῖο ἐπέζησε τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, μετὰ τὴν πτώση ὅμως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταστράφηκε ἀπὸ τὸ Μεχμέτ II καὶ ἀργότερα ἔλιωσαν τὸ μέταλλο⁷.

Ὅχι λιγότερο συμβολικὴ εἶναι ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Ἰουστινιανοῦ στὰ μωσαϊκὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Βιταλίου (San Vitale) τῆς Ραβέννας. Μὲ τὴν ἀνάδειξιν τῆς πόλης σὰν ἔδρα τοῦ αὐτοκράτορα τοῦ Δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, τὸ 402, ἄρχισε ἔντονος οἰκοδομικὸς ὄργασμός, ποὺ συνεχίστηκε ἀπὸ τὸ Θεοδώριχο, ὅταν αὐτὸς ἐκθρόνισε τὸν Ὀδοάκρο καὶ κυρίεψε τὸ βασίλειό του, ἀφοροῦσε ὅμως, σύμφωνα μὲ τὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῶν Ὀστρογότθων, καὶ στὰ ἀρειανὰ ἐκκλησιαστικὰ κτίσματα⁸. Πρὶν ἀκόμη τὴν ἄλωση τῆς Ραβέννας ἀπὸ τὸ Βελισάριο, τὸ 540, ὁ Ἰουστινιανὸς ἄδραξε τὴν εὐκαιρίαν νὰ συμμετάσχει, κι αὐτὸς στὴν οἰκοδομικὴ αὐτὴ δραστηριότητα καὶ φρόντισε π.χ. νὰ συμπληρωθεῖ σὲ βυζαντινὸ ρυθμὸ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Βιταλίου (San Vitale), ποὺ ἄρχισε νὰ χτίζεται ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θεοδώριχου. Ἐπρεπε νὰ θριαμβεύσουν, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο, ἡ ἰδέα τοῦ κράτους καὶ ἡ ὁρθόδοξη συνείδησις. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψις φαίνεται ξεκάθαρα στὰ μωσαϊκὰ τῆς ἐκκλησίας, ποὺ ἐγκαινιάστηκε τὸ 547. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς ἀψίδας (Σχέδιο 2) ποὺ παρουσιάζει τὸν Ἰουστινιανόν, μὲ τὴν ἀκολουθία του, δίπλα στὸν ἀρχιεπίσκοπο Μαξιμιανόν, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελετῆς. Ὁ αὐτοκράτορας δὲν εἶναι ἕνας πιστός, ποὺ παρίσταται παθητικά, ἀλλὰ συμμετέχει ἐνεργᾶ στὴ θεία λειτουργία⁹. Αὐτὴ ἡ παρουσιάσῃ του συμβολίζει ἔτσι τὸ βυζαντινὸ καισαροπαπισμό, ποὺ ὁ Ἰουστινιανὸς ἀκριβῶς ἐφάρμοσε κατὰ τὸν πῶς ἔντονο τρόπο.

Τὸ νόμισμα, ποὺ ἐξυπηρετοῦσε ἀνέκαθεν τὴν κρατικὴν προπαγάνδα καὶ

5. Κατὰ τὸν *Oberhummer* στήν: *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung, 2, Stuttgart 1896, 2343; ἰδιαίτερα σημαντικὴ, γιὰ τὴν ἐξήγησιν τὸ συμβολισμό, εἶναι ἡ περιγραφὴ τῆς Σούδας, ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὸ βασικὸ περιεχόμενον τοῦ σχετικοῦ ἄρθρου: *Suidae Lexicon*, rec. *Godofredus Bernhardt*, I, 2, Halle 1853, 1015 s.

6. *Rodenwaldt*, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 46, 1931, 334 σχέδιο 12.

7. *Alfons Maria Schneider*, *Byzanz*, Berlin 1936, 79.

8. *C. Andresen* στί: *Lexikon der alten Welt*, Zürich 1965, 2511.

9. *Heinrich L. Nickel*, *Byzantinische Kunst*, Leipzig 1964, 84; ἄλλες σχέσεις κατὰ τὸν *Gerhart Rodenwaldt*, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 58/60, 1949, 101 ff.

πού από την εποχή του 'Ελληνισμού φέρει την προσωπογραφία του ἄρχοντα ¹⁰, ἤξερε νὰ τὸ ἐκμεταλλευθεῖ καὶ ὁ 'Ιουστινιανὸς γιὰ νὰ καταστεῖ δημοφιλὲς τὸ πρόσωπό του. 'Απὸ τίς πολυάριθμες χαράξεις νομισμάτων, δύο πρέπει κυρίως νὰ ξεχωρίσουμε, σὲ σχέση με ὅσα ἀναφέρουμε. 'Η πρώτη, σ' ἓνα μπρούτζινο νόμισμα, παρουσιάζει τὸν αὐτοκράτορα καθισμένο στὸ θρόνο νὰ κρατᾷ στὸ ἀριστερό του χέρι τὴν ὑδρόγειο σφαῖρα (πῶλος) καὶ μετ' ὅδεξι νὰ στηρίζεται στὸ σκῆπτρο ¹¹ (Σχέδιο 3). 'Η δεύτερη καὶ σπουδαιότερη δείχνει τὴν προτομὴ ἀπὸ μπροστά ¹² (Σχέδιο 4). Αὐτὸς ὁ τύπος χαράσσεται, ἀπὸ τὸν 'Απρίλη τοῦ 538, σὲ πολλὰ νομισματοκοπεῖα καὶ πάντα ξαναεπαναλαμβάνεται. 'Η ἐπιβλητικὴ αὐτὴ ἐμφάνιση μᾶς θυμίζει τὴν παρουσίαση τοῦ αὐτοκράτορα στὴν εἰκόνα τοῦ μωσαϊκοῦ τοῦ 'Αγίου Βιταλίου, ἔτσι καθὼς ἡ ὑδρόγειος μετ' ὅδεξιν ἐνσαρκώνουν τὴν ἰδέαν τοῦ παγκοσμίου κράτους, τοῦ ἐνωμένου μετ' ὅδεξιν χριστιανικὴ πίστις καὶ μᾶς ὑπενθυμίζουν τὸν ἀνδριάντα τοῦ ἱππότη αὐτοκράτορα τῆς πλατείας τῶν Αὐγουστῶν ¹³. 'Ο 'Ιουστινιανὸς ὁμοίως ἤξερε ὅχι μόνον μετ' ὅδεξιν καλλιτεχνική, ἀλλὰ καὶ μετ' ὅδεξιν φιλολογικὴ παρουσίαση νὰ ἐντυπωσιάζει τοὺς ὑπηκόους του: 'Ο 'Ιωάννης Μαλάλας, τοῦ ὁποῦ τοῦτο τὸ ἔργο, ἓνα πραγματικὰ λαϊκὸ ἀνάγνωσμα ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὸ εἶδος τοῦ βυζαντινοῦ παγκόσμιου χρονικοῦ ¹⁴, ἀρχίζει, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῆς ἱστοριογραφίας τῆς ἀρχαϊότητος, μετ' ὅδεξιν παρουσίαση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ «θειοτάτου 'Ιουστινιανού». 'Ο αὐτοκράτωρ ἦν δὲ τῇ ἰδέᾳ κονδοειδής, εὐστηθος, εὐρινος, λευκός, οὐλόθριξ, στρογγύλοψις, εὐμορφος, ἀναφάλας, ἀνθηροπρόσωπος, μισοπόλιος τὴν κάραν καὶ τὸ γένειον, μεγάλωψυχος, χριστιανός» ¹⁵. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι σ' αὐτὰ τὰ δεδομένα βρίσκονται ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ 'Ιουστινιανοῦ οὐτε ὅτι εἶναι μιὰ ἐπικύρωση ὅσων ἀναφέραμε προηγούμενα γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ περιγραφή· ὁ χαρακτηρισμὸς περιέχει, μ' ὅλα ταῦτα, ἀρκετὰ τιμητικὰ προσηγορίες, ποὺ μπορούσαν νὰ δημιουργήσουν συμπάθειες γιὰ τὸν αὐτοκράτορα σὲ πλατιὰ λαϊκὰ στρώματα καὶ ἐκπλήρωνε ἔτσι τὸν προορισμὸ του.

Εἶναι αὐτονόητο ὁμοίως ὅτι δὲν μπορούσε νὰ ἱκανοποιηθεῖ μόνον μ' αὐτὸ ἡ

10. Schönert-Geiß στοῦ Johannes Irmischer, Lexikon der Antike, 11.-20. Tausend Leipzig 1972, 363.

11. Warwick Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, 1, London 1908, 54.

12. Wroth στὸ ἴδιο 27.

13. Πρὸς τοῦτοίς μετ' ὅδεξιν βιβλιογραφία Berthold Rubin, Das Zeitalter Justinians, 1, Berlin (West) 1960, 386.

14. Johannes Irmischer, Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock 18, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, 1969, 471.

15. Ioannes Malalas, Chronographia, rec. Ludovicus Dindorfius, Bonn 1831, 425.

κρατική προπαγάνδα, τὸ νὰ καταστήσει ἀπλῶς γνωστὴ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τοῦ ἄρχοντα, ἔστω κι ἂν ἦταν συνδεμένη μὲ ἀνάλογο συμβολισμό, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ διαφημίσει ἀκόμη περισσότερο τὴν αὐτοκρατορικὴ δύναμη στοὺς ὑπηκόους του, τῶν ὁποίων τὰ πολιτικὰ δικαιώματα, μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ «Νίκα», εἶχαν περιοριστεῖ στὸ ἐλάχιστο καὶ σύγχρονα εἶχαν ὑποβληθεῖ σ' ἓνα μᾶξιμουμ φορολογικῆς καταπίεσης, λόγω τῆς ἐπεκτατικῆς καὶ παλινρθωτικῆς πολιτικῆς. Καὶ τὸ ἔκανε αὐτὸ μὲ διάφορους—μποροῦμε νὰ ποῦμε— τρόπους κι ὄχι χωρὶς ἐπιτυχία.

Ἕνας εἰδήμων, γνώστης τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁ Berthold Rubin, ἔχει συμπεριλάβει τρεῖς ἐξέχουσες στὴ φιλολογία προσωπικότητες, τὸ Λυδό, τὸν Ἀγαπητὸ καὶ τὸν Παῦλο Σίλεντιάριο, κἀτά ἀπὸ τὸ χαρακτηρισμὸ «ἀπλοῖ-κοὶ συμφωνοῦντες μὲ τὸν προλαλήσαντα»¹⁶. Ἐμεῖς νομίζουμε ὅτι τὸ ἐπιθετὸ «ἀπλοῖκός» θὰ ταίριαζε στὸ Μαλάλα, ποὺ ἀναφέραμε προηγούμενα—αὐτὸν ὅμως ἀκριβῶς δὲν ἀναφέρει ὁ Rubin— ἐνῶ, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἀναφερθέντες συγγραφεῖς, ἐμεῖς θὰ λέγαμε ὅτι πράγματι σαφῶς ξεχωρίζουν, πρέπει ὅμως νὰ ἐπεκταθεῖ σημαντικὰ ὁ κύκλος τῶν λογοτεχνῶν, ποὺ ὑποστήριξαν τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐκ τούτου προκύπτει ὅτι εἶναι ἀπὸ τὸ θέμα μας ἀναγκαῖο νὰ ἐξετασθοῦν οἱ διάφοροι συγγραφεῖς καὶ τὸ ἔργο τους, ἂν εἶναι δυνατόν, στὴν ὁλόκληρά του καὶ νὰ χαρακτηρισθοῦν ἀπὸ τὴν εἰδικὴ τοῦ καθενὸς τοποθέτηση.

Τὴν πρώτη θέση κατέχει τὸ Σῶμα τοῦ ἀστικοῦ δικαίου (Corpus iuris civilis), ποὺ περισσότερο ἀπὸ ἔργα τέχνης καὶ νομισματικὰ ἐμβλήματα, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸν αὐτοκράτορα νὰ μιλήσει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Ἰδίως τὰ μὲ θαυμασία ρητορικὴ γραμμένα προῖμα (εἰσηγήσεις) στὰ ἐκάστοτε αὐτοκρατορικὰ διατάγματα ἀποδείκνυαν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση τὴν «εὐνοια» καὶ τῶν δύο πλευρῶν. Τόσο τὴν εὐμένεια τοῦ ἄρχοντα ὅσο καὶ τὴ νομιμοφροσύνη τῶν ὑπηκόων του¹⁷. Ἀναφέρουμε μερικὰ σημαντικά, σὲ σχέση μὲ τὸ θέμα μας, παραδείγματα.

Καὶ κατ' ἀρχὴν τὸ «ἐλέω Θεοῦ» τοῦ αὐτοκράτορα. Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς διακυβέρνησης τοῦ Ἰουστινιανοῦ, στὰ 530, ἀνάγεται ἡ πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴν κωδικοποίησιν τοῦ δικαίου νομοθεσία 1, 17, 1 πρὸς τὸν Quaestor sacri palatii, Tribonianus, De vetere iure enucleando et de auctoritate iuris prudentium, qui in digestis referuntur, στὴν εἰσήγησιν τῆς ὁποίας ὁ Ἰουστινιανὸς παρουσιάζει τὶς βασικὲς ἀρχές τῆς διακυβέρνησός του: «Deo auctore nostrum gubernantes imperium, quod nobis a coelesti maiestate traditum est, et bella feliciter peragimus et pacem decoramus et statum

16. Rubin 168.

17. Herbert Hunger, Prooimion, Wien 1964, 27.

rei publicae sustentamus et ita nostros animos ad Dei omnipotentis erigimus adiutorium, ut... omnem spem ad solam referamus summae providentiam Trinitatis»¹⁸. Γιὰ τὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα ἀναφέρεται στὴ Ν ε α ρ α (Novella) 73, ποὺ ὁ Θεὸς ἔστειλε ἀπὸ τὸν οὐρανὸν¹⁹, στὴ Ν ε α ρ α (Novella) 113, ποὺ αὐτὸς ἐδώρισε²⁰. Τὸ κράτος ἔχει δοθεῖ στὸν αὐτοκράτορα ἀπὸ τὸ Θεό, δηλώνεται στὴ Ν ε α ρ α (Novella) 81²¹, καὶ πολὺ σωστὰ συνεπῶς διαβάζουμε στὴ Ν ε α ρ α (Novella) 85: «Τὸν μέγαν θεὸν καὶ σωτῆρα ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ τὴν αὐτοῦ βοήθειαν διὰ παντὸς ἐπικαλούμενοι σπεύδομεν» (δηλ. ὁ Ἰουστινιανὸς) «πάντας τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους, ὧν τὴν διοίκησιν ὁ θεὸς ἡμῖν ἐπίστευσεν, ἀβλαβεῖς καὶ ἀνεπηρέαστους φυλάττειν καὶ καλύειν τοὺς πολέμους»²². Καὶ ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὁ αὐτοκράτορας παίρνει τὸ ἀξίωμά του ἀπὸ τὸ Θεό, εἶναι ὑφίστη ὑποχρέωσή του ν' ἀναπτύσσει τίς ἱκανότητές του καὶ νὰ τίς διαθέτει πρὸς ὄφελος καὶ γιὰ τὸ καλὸ τῶν ὑπηκόων του. «Ἀπάσας ἡμῖν ἡμέρας τε καὶ νύκτας», ἀναφέρεται στὴ Ν ε α ρ α 8 τοῦ ἔτους 535, «συμβαίνει μετὰ πάσης ἀγρυπνίας τε καὶ φροντίδος διάγειν αἰ βουλευομένοις, ὅπως ἂν χρηστὸν τε καὶ ἀρέσκον θεῷ παρ' ἡμῶν τοῖς ὑπηκόοις δοθείη. Καὶ οὐ πάρεργον τὴν ἀγρυπνίαν λαμβάνομεν, ἀλλ' εἰς τοιαύτας αὐτὴν ἀναλίσκομεν βουλὰς διημερεύοντές τε καὶ νυξίν ἐν ἴσῳ ταῖς ἡμέραις χρώμενοι, ὥστε τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους ἐν εὐπαθείᾳ γίνεσθαι πάσης φροντίδος ἀπηλλαγμένους, ἡμῶν εἰς ἑαυτοὺς τὰς ὑπὲρ ἀπάντων μερίμνας ἀναδεχομένων»²³. Ἡ αὐτοκρατορικὴ «πρόνοια» καὶ «διοίκησις» μεταβλήθηκαν ἀναφανδὸν σὲ συμφορά, λέγει τὸ Διάταγμα 7 τοῦ ἔτους 542²⁴. Ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀποβλέπει σὲ μιὰ «ἐπανόρθωσιν», δηλαδὴ σὲ μεταρρυθμίσεις γιὰ νὰ ἐξαλειφθοῦν οἱ ἀνεπάρκειες ἢ οἱ διαστρεβλώσεις λόγῳ κατάρχησης ἐξουσίας, ὅπως συνέβαινε συχνά, σὲ σχέσιν κυρίως μὲ τὴ νομοθεσίαν²⁵. Στήριζεται στὸ μέτρο καὶ τὴν ἀρμονία. Οἱ ἔννοιες «πρέπον», «προσῆκον», «μεσότης», «εὐταξία», «ἀρμονία» ἀντιπαρατίθενται στὴν «ἀμετρία», τὸ «ἄμετρον» καὶ «ἄτακτον»²⁶—καὶ ὁδηγεῖ στὴν τελείωσιν «τέλος»²⁷. Δείχνη ἀντίστοιχα γιὰ τοὺς ὑπηκόους «βοήθεια»

18. Corpus iuris civilis, ed. Aemilius Hermannus, 2, 4. Aufl. Leipzig 1848, 92 s.

19. Corpus iuris civilis, 3, Novellae, recogn. Rudolfus Schoell, opus absolv. Guilelmus Kroll, Berlin 1895, 365.

20. Novellae σὺν ἴδιον 532.

21. Novellae σὺν ἴδιον 397.

22. Novellae σὺν ἴδιον 414.

23. Novellae σὺν ἴδιον 64.

24. Novellae σὺν ἴδιον 763.

25. Τὰ τεκμήρια δίνει Hunger, Prooimion 1034.

26. Hunger σὺν ἴδιον 109 ε.

27. Hunger σὺν ἴδιον 112 ε.

καὶ «ὠφέλεια»²⁸, σημαίνει «θεραπεία» καὶ «ἰατρεία»²⁹, εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς φιλανθρωπίας τοῦ κυριάρχου³⁰. Τὸ ὅτι οἱ συνεργάτες τοῦ Ἰουστινιανοῦ, σ' αὐτὲς τὶς διατυπώσεις τους, ἀνέτρεχαν, ἐν μέρει, σὲ παλιὰ ρητορικὰ σχήματα ἔχει ἀποδείξει ὁ Herbert Hunger³¹. Ἡ χρησιμοποίηση ὅμως αὐτῆς γνωστῶν ρητορικῶν σχημάτων ἦταν ἐνδεδειγμένη, τὸ ἀποτέλεσμα δὲ αὐτῆς υπογραμμίζεται καὶ στίς ἐπόμενες μαρτυρίες³².

Γιατὶ πῶς θὰ μπορούσαμε διαφορετικὰ νὰ καταλάβουμε τὸ ὅτι οἱ συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἐπεδίωκαν ἓνα θετικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀκριβῶς σ' ἐκεῖνα τὰ ρητορικὰ σχήματα ἐπανερχοῦνται; Ὁ Ἰωάννης Λαυρέντιος Λυδός, ἓνας ρητορικὰ μορφωμένος ἀνώτερος κρατικὸς ὑπάλληλος, ἔγραψε γύρω στὸ 559³³ τὰ τρία βιβλία τοῦ «Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας», ποὺ ἦταν μιὰ σοβαρὴ ὑποστήριξη τοῦ ἔργου τῆς παλινόρθωσης, ὅπου προβάλλονται ἡ συνέχεια τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας καὶ ἔτσι καὶ ἡ συνέχεια τῆς ιδέας τῆς αὐτοκρατορίας³⁴. Στὸ ἔργο τοῦ ἀντιπαραθέτει ὁ συγγραφέας στὴ «ράθυμία» τῶν προκατόχων τὴν «ἐμμέλεια» τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ εἰμαρμένη ἔχει τοποθετήσῃ αὐτόν: «Τὸν πάντων βασιλέων ἀγρυπνότατον», ἐπικεφαλῆς τοῦ κράτους «ὡς ζῆμιαν τῆς οἰκείας ζωῆς ὥσπερ συμβαίνειν αὐτῷ, εἰ μὴ πάντες κατ' αὐτόν ἀγρυπνοῖεν καὶ ὑπερμάχοιντο τῆς πολιτείας». Ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν θὰ χαρακτηριστέῃ, σύμφωνα μὲ τὴν ἰδία ἁποψη, σὰν «ἄτακτος»³⁵. Τὸ νὰ τὸν πολεμᾷ λοιπὸν σημαίνει ὅτι ὑπερασπίζεσαι τὴν «εὐταξίαν». Ὁ διάκονος Ἀγαπητός, ποὺ διορίστηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, ἀφίερωσε στὸν αὐτοκράτορα τὸ «Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν»³⁶ καὶ ἀποτεινόμενος σ' αὐτόν λέγει: «Τιμῆς ἀπάσης ὑπέρτερον ἔχων ἀξίωμα, βασιλεῦ, τίμα ὑπὲρ ἅπαντας τὸν τούτου σε ἀξιώσαντα Θεόν, ὅτι καὶ καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἐπουρανίου βασιλείας, ἔδωκέ σοι τὸ σκήπτρον τῆς ἐπιγείου δυναστείας, ἵνα τοὺς ἀνθρώπους διδάξῃς τὴν τοῦ δικαίου φυλακὴν καὶ τῶν κατ' αὐτοῦ λυσ-

28. Hunger στὸ ἴδιο 125 καὶ 185.

29. Hunger στὸ ἴδιο 132 καὶ 134 ἐ.

30. Hunger στὸ ἴδιο 149 ἐ.

31. Hunger στὸ ἴδιο passim.

32. Θ' ἀξίζε τὸν κόπο νὰ ἐξετάσουμε, σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἁποψη, τὰ σύγχρονα ἐπισημα ἔγγραφα τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως; ἰδίως ἐκεῖνα, φυσικὰ, ποὺ ἀφορῶν ἄμεσα τὸν αὐτοκράτορα, ὅπως π.χ. V. Grumel, Les registres des actes du patriarcat de Constantinople I, 1, Istanbul 1932, 90 Nr. 223, 92 Nr. 225, 92 Nr. 228, 97 Nr. 240, 98 Nr. 241, 100 Nr. 246 f.

33. Ἰ. Ἐ. Καραγιαννόπουλος, Πηγὰς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1970, 141.

34. Irmischer 470.

35. Ioannes Lydus, recogn. Immanuel Bekkerus, Bonnae 1837, 248.

36. Tusculum Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums, und des Mittelalters, neu bearbeitet von Wolfgang Buchwald, Armin Hohlweg, Otto Prinz, München 1963, 10.

σόντων ἐκδιώξης τὴν ὑλακὴν ὑπὸ τῶν αὐτοῦ βασιλευόμενος νόμων καὶ τῶν ὑπὸ σὲ βασιλεύων ἐννόμως»³⁷. Δὲ λείπει ἀκόμη καὶ ἡ ὑπόδειξη γιὰ τὴν «ἀγρυπνία» τοῦ Ἰουστινιανοῦ: «Ὡς κυβερνήτης ἀγρυπνεῖ διὰ παντὸς ὁ τοῦ βασιλέως πολυόμματος νοῦς διακατέχων ἀσφαλῶς τῆς εὐνομίας τοὺς οἰακας καὶ ἀπαθούμενος ἰσχυρῶς τῆς ἀνομίας τοὺς ῥύακας, ἵνα τὸ σκάφος τῆς παγκοσμίου πολιτείας μὴ περιπίπτῃ κύμασιν ἀδικίας». ³⁸ Καὶ ὁ Παῦλος Σιλεντιάριος, ὁ ποιητὴς τολμηρῶν ἐρωτικῶν ἐπιγραμμαμάτων, ἀνέλαβε προσέτι, κατὰ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, νὰ συνθέσῃ τὴν πανηγυρικὴ ᾠδὴ στὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ποὺ ξαναχτίστηκε, μετὰ τὸ σεισμό, μεγαλοπρεπέστερος ³⁹. Ἡ ποιητικὴ «ἐκφρασις» ἦταν θαυμάσια, σὲ τρόπο ποὺ νὰ περιλαμβάνει τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς πανηγυρικῆς εἰκόνας τοῦ Ἰουστινιανοῦ τῆς νομοθεσίας. «Ἄρ' ἔστιν εὐρεῖν μείζονα τῆς νῦν ἡμέρας, ἐν ᾗ Θεὸς τε καὶ βασιλεὺς σεμνύνεται;» λέγει προλογίζοντας. «Οὐκ ἔστιν εἰπεῖν», συνεχίζει ὁ ποιητὴς «Χριστὸν ἴσμεν δεσπότην, ἴσμεν δὲ πάντως· τοῦτο γὰρ τοῖς σοῖς λόγοις πρῆξις, κράτιστε, γνώριμον καὶ βαρβάρους· ὅθεν σπινθηρὸν αὐτὸν ἐν ταῖς πράξεσιν ἔχεις παρόντα, νομοθετῶν, κτίζων πόλεις, ναοὺς ἐγείρων, ὅπλα κινῶν, εἰ δέοι, σπονδὰς τε τάττων καὶ καταστέλλων μάχας, ὅθεν τὸ νικᾶν συμφυὲς τοῖς σοῖς πόνοις ὥσπερ ἐπίσημον ⁴⁰. Ὡὰ μπορούσε κανεὶς, ἔχοντας ὑπόψιν τὰ ἀναφερθέντα τεκμήρια, ποὺ δείχνουν τόσο ρητορικὴ ἱκανότητα ὅσο καὶ πολιτικὸ ταλέντο, νὰ χαρακτηρίζῃ ἔτσι ἀπλὰ τοὺς συγγραφεῖς αὐτοὺς σὰν «ἀπλοϊκοὺς συμφωνοῦντες μὲ τὸν προλαλήσαντα»;

Ἡ θετικὴ ὁμῶς παρουσίαση τοῦ Ἰουστινιανοῦ παίρνει ἀκόμα πλατύτερους χαρακτηρισμοὺς. Ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Λυδὸ βεβαιώνεται, ὅτι αὐτὸς ἔβρισκε ἀπήχηση στὰ συντηρητικὰ στρώματα τῆς ἀρχαίας Ρώμης ⁴¹. Πρὸς τοὺς ἴδιους κύκλους ἀπευθύνεται καὶ ὁ κόμης Μαρκελῖνος (Marcellinus Comes), ποὺ κατ'άγεται ὅπως ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπὸ τὴν Ἰλλυρία ⁴², καὶ ὡς τὴν ἀνάρρηση τοῦ αὐτοκράτορα στὸ θρόνο ἦταν καγκελάριος, στὸ λατινικὰ γραμμένο χρονικὸ του, ποὺ φτάνει ὡς τὸ 534. Τὸ χρονικὸ αὐτὸ μνημονεύει ἐπομένως τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου τῆς παλινόρθωσης, καταδικάζει μὲ δριμύτατα λόγια τὴν

37. J. - P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series Graeca* 86, Paris 1860, 1164 s.

38. Migne στὸ ἴδιο 1165.

39. *Johannes Irmscher* εἰς τό: Franz Altheim und Ruth Stiehl, *Die Araber in der alten Welt*, 4, Berlin (West) 1967, 357 ff.

40. *Paulus Silentarius*, *Descriptio S. Sophiae et ambonis*, recogn. Immanue. Bekkerus, Bonn 1837, 3 s.

41. *Irmscher*, *Wissenschaftliche Zeitschrift Rostock* 470.

42. *Καραγιαννόπουλος* 127.

στάση τοῦ «Νίκαι»⁴³, καὶ εἶναι μιὰ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ δράση τοῦ Κασιοδώρου, ὁ ὁποῖος, μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς πολιτικῆς του γραμμῆς, ἔκανε, τὸ 538, *Conversio a saeculo*⁴⁴, σῶθηκε μόνο τὸ περὶ Ὑπάτων, ποὺ συνέταξε κατ' ἐντολὴν τοῦ Ὑπάτου Εὐθαρίχου, γιὰ νὰ προπαγανδίσῃ τὴ γοθο-ρωμαϊκὴ συμβίωση⁴⁵, φτάνει ὅμως μονάχα μέχρι τὸ 519 καὶ γι' αὐτὸ εἶναι χωρὶς σημασία γιὰ τὴν ἐξέταση τοῦ θέματος μας. Χάθηκε ἀντίθετα ἡ «Ἱστορία τῶν Γότθων», ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Ὁστρογότθος Ἰορδάνης συνέταξε τὸ 551 στὴν Κωνσταντινούπολη, μιὰ περίληψη, στὴν ὁποία προσπαθεῖ οὗτος νὰ ἐγκωμιάσῃ τὸ λαὸ του, *Getarum origo ac Amalorum nobilitas et virorum fortium facta*, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ ἀποστολὴ φαίνεται ὅτι ἔληξε, ἀφοῦ «haec laudanda progenies laudabiliori principi cessit et fortiori duci manus dedit, cuius fama nullis saeculis nullisque silebitur aetatibus, sed victor ac triumphator Iustinianus imperator et consul Belesarius Vandalici, Africani Geticique dicentur.»⁴⁶ Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι πλαί στὸν αὐτοκράτορα φωτίζεται καὶ ἡ φυσιογνωμία τοῦ στρατηγοῦ Βελισάριου, τοῦ ὁποίου ἡ δράση περιγράφεται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν Ἰορδάνη στὰ «*Romana*»⁴⁷, θὰ συναντήσουμε δὲ τὴν τάση αὐτὴ ἀκόμη πιὸ ἔντονα.

Ἀντίθετα στὰ λογοτεχνικὰ κείμενα, ποὺ ἀποτείνονταν στὶς πλατιῆς μάζες τοῦ πληθυσμοῦ, κεντρικὸς ἥρωας ἦταν μόνον ὁ αὐτοκράτορας. Ἀναφέραμε ἤδη τὴν ἐξωτερικὴ περιγραφή τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπὸ τὸ Μαλάλα, καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι τὸ 18^ο βιβλίον τοῦ χρονικογράφου ἐπιγράφεται «Χρόνων Ἰουστινιανοῦ βασιλέως»⁴⁸. Αὐτὸς δὲ ὁ «βασιλεὺς» παρουσιάζεται σὰν πρόθυμος πάντα εὐεργέτης τῆς Ἀντιόχειας, τῆς προσφιλοῦς πατρίδας τοῦ Μαλάλα, κι ὅχι μονάχα αὐτῆς⁴⁹. Συγχωρεῖ μεγαλόψυχα τὸν ὑβρίζοντα τὴ μεγαλειότητά του: «Εὖξαι οὖν, ἵνα καὶ ὁ Θεὸς συγχωρήσῃ σοι.»⁵⁰ Ἐκεῖ ὥστόσο, ποὺ τὰ πράγματα ὅλο καὶ πιὸ πολὺ σκληραίνουν, ὅπως στὴ στάση τοῦ «Νίκαι», τὴν εὐθύνη ἔχουν ὀλέθριοι δαίμονες καὶ ὅχι ὁ αὐτοκράτορας⁵¹. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο

43. *Theodorus Mommsen*, *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII, 2*, Berlin 1894 103.

44. *Irmscher* 472.

45. 120 ss.

46. *Iordanes*, *Romana et Getica*, rec. *Theodorus Mommsen*, Berlin 1882, 138.

47. *Iordanes* 48 ss. Ἐπίσης καὶ ὁ Ἰσίδωρος ἀπὸ τῆ Σεβίλλη γράφει στὰ χρονικά του ὅτι ὁ Βελισάριος «*mirabiliter de Persis triumphavit*» καὶ «*Wandalorum gentem delevit*» (*Mommsen*, *Chronica* 475).

48. *Malalas* a.a.O. 425.

49. *Malalas* a.a.O. 422.

50. *Malalas* a.a.O. 439.

51. *Malalas* a.a.O. 473.

ἀπαλλάσσεται κάθε εὐθύνης καὶ δικαιώνεται οὗτος στὸν 54^ο ὕμνο τοῦ μεταγενέστερου Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, μέχρι σήμερα στὴν Ἀνατολικὴ ἐκκλησία. Γιατὶ ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι ἀμάρτησαν, λέγει, ἔγιναν σεισμοί, κι ὅταν αὐτοὶ συνέχισαν τὶς κακὲς τοὺς πράξεις, ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὸ Θεὸ μιὰ ἐπιπλέον τιμωρία «καυθῆναι συγχωρήσας τὰ ἅγια τὰ τῆς ἐκκλησίας»⁵². Κατὰ τὴ διάρκειά τῆς γενικῆς ἀπόγνωσης κατέφυγαν οἱ θεοσεβεῖς καὶ μαζί τοὺς καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς στὴν προσευχή: «Δός μοι, σωτήρ, ὡς καὶ τῷ Δαβὶδ σου τοῦ νικῆσαι Γολιάθ»⁵³. Καὶ ἡ προσευχὴ του εἰσακούσθηκε· ἔγινε πραγματικὰ ἡ Ἀγία Σοφία μεγαλοπρεπέστερη ἀπ' ὅτι ἦταν στὸ παρελθόν.

Σ' αὐτὸ τὸ χορὸ τῶν ποικιλόμορφων ὁπαδῶν καὶ προπαγανδιστῶν τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀντιπαράβalletαι ἡ προσωπικότητά τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἱστοριογράφου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, Προκόπιου, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Καισάρεια καὶ ἔγραψε τὰ ὀχτῶ βιβλία «Περὶ τῶν πολέμων» (notabene τοῦ Ἰουστινιανοῦ), τὴν πραγματεία «Περὶ τῶν κτισμάτων» (notabene τοῦ Ἰουστινιανοῦ) καὶ τὰ «Ἀνέκδοτα», ὅπου ἐπιτίθεται, μ' ὅλη τὴ σημασία τῆς λέξης, λυσσαλέα ἐνάντια στὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴ σύζυγό του. Μποροῦμε κάτ' ἀπ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις γενικὰ νὰ μιᾶμε γιὰ μιὰ εἰκόνα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ποὺ μᾶς δίνει ὁ Προκόπιος; Σύμφωνα μὲ τὶς ἔρευνες τῶν τελευταίων δεκαετιῶν ἡ ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση αὐτὴν εἶναι καταφατικὴ.

Ὁ Ἰουστινιανός, γόνος ἀγροτῶν ἀπὸ τὴν Ἰλλυρία, ἀνέβηκε, χάρις στὸ θεῖο του Ἰουστίνου Ι, ἀπὸ τὶς χαμηλὲς βαθμίδες τῆς κοινωνίας στὶς ἀνώτατες⁵⁴ καὶ συνέβαλε σημαντικὰ στὴν ἐκπόνηση τοῦ προγράμματος τῆς παλινόρθωσης, τὸ ὁποῖο καὶ ἐφάρμοσε στὴν πραγματικότητά⁵⁵. Ὑποστηρικτὲς του συνάντησε στὴν ἀριστοκρατία τῶν ἀνωτέρων ὑπαλλήλων καὶ στρατιωτικῶν. Ἡ παλιὰ ἀριστοκρατία τῶν μεγαλογαλιοκτημόνων διατηροῦσε ἀντίθετα ἐπιφυλάξεις ἀπέναντι σ' αὐτὲς τοὺς προσπάθειες, παρ' ὅλο ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς παλινόρθωσης ἐξυπηρετοῦσαν τὰ συμφέροντά της. Ἡ αἰτία τῆς ἐπιφυλακτικῆς στάσης βρίσκεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σύμμαχοι πρὸς τὸν Ἰουστινιανὸ δυνάμεις, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ πολιτικὸ τοὺς πρόγραμμα, ἦταν ἀναγκασμένες νὰ ἐπιφορτίζουν τὶς οἰκονομικὲς πηγὲς τῶν πλουσίων, νὰ περιορίζουν τὶς ἐπεκτατικὲς τάσεις τῶν μεγαλογαλιοκτημόνων καὶ νὰ κάνουν ὀρισμένες παραχωρήσεις στὰ μεσαῖα καὶ στὰ λαϊκὰ στρώματα τῆς πόλης⁵⁶.

52. Paul Maas - C. A. Trypanis, Sancti Romani Melodi cantica, Oxford 1963, 467.

53. Maas - Trypanis a.a.O. 469.

54. Ἡ βιογραφία κατὰ τὸν A. Lippold στὸ: Der Kleine Pauly, 3, Stuttgart 1969, 19 ff.

55. Προσέτι Irmischer εἰς τό: Altheim - Stiehl a.a.O. 336.

56. Irmischer, Wissenschaftliche Zeitschrift Rostock a.a.O. 470.

Ἀκριβῶς ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν ἀριστοκρατία τῶν μεγαλογαιοκτημόνων, τῆς ὁποίας ἡ ἀντιπολίτευση αἵματοκυλίστηκε τὸ 532 κατὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ «Νίκα», αἰσθανόνταν ὁ Προκόπιος συμπάθεια⁵⁷. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὑποστηρίζει στὸ ἔργο του μιὰ ὁμάδα ἀντιπολίτευσης, μέσα στὶς γραμμὲς τῆς κυρίαρχης τάξης, κάνοντας κριτικὴ στὸν Ἰουστινιανὸ καὶ στὶς μέθοδοι, ποὺ αὐτὸς ἀκολουθοῦσε. Ταυτόχρονα παρουσιάζεται ὁ ἴδιος ὡς ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς κυρίαρχης τάξης στὸ σύνολό της, ἐκεῖ ὅπου τὰ συμφέροντα τῆς ἀντιπολίτευσης ταυτίζονται μὲ τὰ συμφέροντα τῆς ἀριστοκρατίας τῶν ἀξιωματούχων γύρω ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό⁵⁸. Γενικὰ διαπιστώνεται ὅτι οὐδέποτε καὶ σὲ κανένα σημεῖο δὲν ἦταν ἡ αὐτοκρατορία ἀντικείμενο τῆς ἀντιπάθειάς του, ἀλλὰ ὁ σύγχρονος ἐκπρόσωπός της⁵⁹.

Μ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ συγγραφέα ἐξηγοῦνται καὶ οἱ ἰδιομορφίες τοῦ ἔργου του. Τὸ κύριο ἔργο του «Περὶ πολέμων» συντάχτηκε κατ' ἐντολὴ τοῦ Βελισάριου, ὁ ὁποῖος καταγόταν, ὅπως καὶ ὁ Ἰουστινιανός, ἀπὸ τὴν Ἰλλυρία καὶ τουλάχιστο κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια συνδεόταν στενὰ μὲ τὸν αὐτοκράτορα⁶⁰ καὶ ὅπως ἦταν φυσικὸ ὁ Προκόπιος συνέβαλε κατὰ τὸ δυνατό, νὰ παρουσιάσει τὸν ἐντολοδόχο του καὶ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ προσέφερε, μὲ τὰ καλῦτερα χρώματα. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἔπαψε νὰ ἐνισχύει τὴν κρατικὴ προπαγάνδα, ἡ ὁποία ὑποστήριζε ὅτι οἱ νίκαι τῶν στρατηγῶν στὰ διάφορα πεδία τῶν μαχῶν, ὀφείλονταν στὸν πανταχοῦ παρόντα νικηφόρο αὐτοκράτορα. Τὸ ἔκανε δὲ αὐτὸ χωρὶς ἐπιφυλάξεις, ἐπειδὴ δὲν καταπολεμοῦσε τὶς αὐτοκρατορικὲς ἐπιδιώξεις, ἀλλὰ τὴ συγκεκριμένη μορφή τῆς πραγματοποιήσεώς τους⁶¹. Τὸ ἱστορικὸ του σύγγραμμα συνέβαλε ἀντικειμενικὰ στὴ στήριξη τῶν ἰδεῶν τοῦ αὐτοκράτορα, στὴν ἐδραίωση τῆς εἰκόνας «περὶ Ἰουστινιανοῦ» καί, λόγῳ τοῦ ὅτι προοριζόταν νὰ συντάξει τὸν πανηγυρικὸ τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος τοῦ αὐτοκράτορα, εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἦταν τὸ κατάλληλο γι' αὐτὴν τὴν περίπτωσις πρόσωπο — ἀκριβῶς ὅπως ἦταν καὶ ὁ μὴ χριστιανὸς Παῦλος Σιλεντιάριος τὸ ἐνδεδειγμένο πρόσωπο γιὰ τὴν πανηγυρικὴ ὠδὴ κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ὁ πρόλογος τοῦ βιβλίου⁶² ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Ἰουστινιανός

57. Ἀποδεικτικὰ αὐτῆς τῆς τοποθέτησής του εἰς *Berthold Rubin*, *Prokopios von Kaisareia*, Stuttgart 1954, 28 ff. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ *Otto Veh*: *Prokop, Gotenkriege*, München 1966, 997 ff. παραβλέπει τοὺς κοινωνικοὺς συσχετισμούς.

58. *J. Haury*, *Byzantinische Zeitschrift* 37, 1937, 1 ff. βλέπει ἄρα πολὺ στενά, ὅταν αὐτὸς ἀποδίδει τὴν ἀντίθεση, ἀπλῶς καὶ μόνον σὲ προσωπικὰ αἰτίες.

59. Ὅμοια καὶ *Rubin* 75.

60. *Hartmann* στί: *Real-Encyclopädie* 3, 1899, 209 f.

61. *Rubin*, *Zeitalter* 178.

62. De aed. 1, 6 ss. (*Procopius Caesariensis*, *Opera omnia*, recogn. *Jacobus Haury*, 4, Ed. ster. corr. [*Gerhard Wirth*] Leipzig 1964, 6 ss).

Ήταν εκείνος, ο οποίος παρέλαβε τὸ κράτος σὲ πλήρη ἀταξία καὶ τὸ μεγάλωσε, τὸ ἔκανε ξακουστό. Αὐτὸς ἔδωξε τοὺς βαρβάρους, ποὺ προκαλοῦσαν ζημιές στὸ κράτος, κατέχτησε πόλεις γιὰ τὴν αὐτοκρατορία καὶ ἱδρυσε καινούργιες, ἐδραίωσε τὴ χριστιανικὴ πίστη, ποὺ βρισκόταν σὲ ἀναταραχὴ, πάνω σὲ μιὰ στέρεα βάση, ἀναθεώρησε τοὺς παλιούς νόμους καὶ συνέταξε καινούργιους, κ.λπ., κ.λπ. Τὶς καθ'αυτὸ πληροφορίες ἔδωσε ὁ Προκόπιος κατὰ ἀντικειμενικὸ καὶ σαφὲ τρόπο ⁶³, πράγμα ποὺ δὲν ἦταν δύσκολο, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη, ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ἦταν πράγματι ἐντυπωσιακὴ καὶ ἀποτελοῦσε ἓνα ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ ἔργου τῆς παλινόρθωσης.

Στὰ «'Ανέκδοτα» δὲν παραλείπεται κανένα ἀπὸ τὰ τεκμήρια, ποὺ πρόσφεραν οἱ δημοσιευμένες πηγές ⁶⁴. Πολὺ περισσότερο, ποὺ τὰ «'Ανέκδοτα» ἀποτελοῦν ἓνα συμπλήρωμα τοῦ κύριου ἱστορικοῦ συγγράμματος καὶ εἶναι ἓνα εἶδος «*Historia intercalaria*», ὅπου περιγράφονται κατ' ἀρχὴν τὰ αἵσχη ποὺ διέπραξε ὁ Βελισάριος καὶ κατόπιν τὰ αἵσχη τοῦ 'Ιουστινιανοῦ καὶ τῆς συζύγου του Θεοδώρας ⁶⁵. Ταυτόχρονα παρουσιάζεται ὁ κατὰ τὰ ἄλλα «ἀγαπητὸς τοῦ Χριστοῦ, θρησκόληπτος καὶ καθ' ὅλα ἐπιτυχὴς αὐτοκράτορας» μὲ τὴ μορφή τοῦ σατανᾶ ⁶⁶ καὶ μεταβάλλεται ὁ πιὸ πιστὸς, σὲ σύγκριση μ' ὅλους τοὺς ἄρχοντες, χριστιανὸς, εἰς «δαιμόνων ἄρχοντα» ⁶⁷. Δολοφονίες, ληστρικοὶ ἐκβιασμοὶ καὶ κατασπατάληση τοῦ κρατικοῦ πλούτου εἶναι τὰ ἐγκλήματα, ποὺ ἀποδίδονται στὸ πρόσωπο ἑνὸς ἄρχοντα, ὁ ὁποῖος σὺν τοῖς ἄλλοις χαρακτηρίζεται ἀπὸ μανία καινοτομιῶν καὶ ἀπύθμενη ὑποκρισία ⁶⁸. Εἶναι περιττὸ ν' ἀναφερθοῦμε σὲ μεμονωμένα παραδείγματα γιὰ νὰ στηρίξουμε παρόμοιες συνοπτικὲς διαπιστώσεις, λόγω τοῦ ὅτι μιὰ τέτοια «εἰκόνα περὶ 'Ιουστινιανοῦ» ἀντικαθρεφτίζει τὰ αἰσθήματα μίσους τῆς σὲ ἀδράνεια καταδικασμένης ἀντιπολίτευσης καὶ δὲν πῆρε μαζικὸ χαρακτῆρα. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ δρόμο τῆς ἀναμετάδοσης τῶν «'Ανεκδότων», ποὺ ὁδήγησε σὲ γεγεμάτες πολλὰ σκάνδαλα σύγχρονες ἐκδόσεις ⁶⁹. Ἀκόμη ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ νομικὸς Ἀγαθίας ὁ Μυριναῖος, ὁ ὁποῖος συνέχισε τὸ ἱστορικὸ σύγγραμμα τοῦ Προκοπίου μὲ τὸν προγραμματικὸ τίτλο «Περὶ τῆς 'Ιουστινιανοῦ βασιλείας», δείχνει ὀλοφάνερη συμπάθεια στὸν αὐτοκράτορα ⁷⁰.

63. Rubin, *Zeitalter* 176.

64. G. Soyter, *Byzantinische Zeitschrift* 44, 1951, 544 s.

65. Anecd. 1, 10 (*Prokop, Anekdotia*, griechisch - deutsch ed. Otto Veh, München 1961, 8).

66. Veh στὴν ἔκδοσή του 273.

67. Rubin, *Byzantinische Zeitschrift* 44, 1951, 470.

68. Rubin, *Zeitalter* 203.

69. Veh στὴν ἔκδοσή του 271.

70. *Irmischer, Wissenschaftliche Zeitschrift Rostock* 473.

Ἐξ ἄλλου ἀποκαλύπτει ἀκριβῶς τὸ ἔργο τοῦ Ἀγαθία, ὅτι κατὰ τὸ τέλος τῆς κυριαρχίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, στοὺς κύκλους τῶν κριτικῶν ἐνάντια στὸν αὐτοκράτορα, συμπεριλήφθησαν πρόσωπα, ποὺ ὄχι μόνον ἀνῆκαν στὸ κόμμα του, ἀλλὰ καὶ ἐμφανίζονταν σὰν προπαγανδιστὲς ὑπὲρ τῆς παλινορθωτικῆς πολιτικῆς. Ὁ Ἀγαθίας προσπάθησε μὲν νὰ προστατεύσει τὴ φήμη τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅταν πῆρε θέση ἀπέναντι στὴν ἀναγκαία, λόγῳ ὑπερασπίσεως τοῦ κύρους τοῦ κράτους, ἐκτόπιση τῶν Ἀθηναίων ἀκαδημαϊκῶν⁷¹, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε ν' ἀντιταχθεῖ στὴν κοινὴ γνώμη, ποὺ κριτικᾶρῃσεν τὴν παραμέληση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων ἀπὸ μέρους τοῦ γηράσκοντος αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος θέλοντας ν' ἀποφύγει νὰ ριψοκινδυνεύσει, προσπάθησε μᾶλλον νὰ στηριχθεῖ σὲ διπλωματικὰς μέθοδους. Καὶ σ' αὐτὴν ὅμως τὴν περίπτωσιν ὁ καλοπροαίρετος ἱστορικὸς δὲν παραμέλησεν ν' ἀναφερθεῖ στὶς ἐπιτυχίες τοῦ νεαροῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁ ὁποῖος «πρῶτος ὡς εἰπεῖν ἐν τοῖς κατὰ τὸ Βυζάντιον βεβασιλευκόσι Ρωμαίων αὐτοκράτωρ ὀνόματί τε καὶ πράγματι ἀπεδέδεικτο»⁷².

Μὲ λιγότερο τὰκτ περιέγραψε ἀντίθετα ὁ Flavius Cresconius Corippus, ἓνας Ἀφρικανὸς γραμματικὸς, στὸ ἔπος του, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 5.000 περὶπου ἐξαμέτρους στίχους καὶ εἶχε τὸν τίτλο «Ἰωαννίς», τὴν καθυπόταξιν τῶν Μαυριτανῶν ἀπὸ τὸν αὐτοκρατορικὸ στρατηγὸν Ἰωάννην⁷³, ἐξυμνώντας ταυτόχρονα τὸν αὐτοκράτορα σὰν νέο κοσμορρυθμιστὴ⁷⁴. Ὅταν ὅμως ἀνέβηκε στὸ θρόνον ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Ἰουστίνος ὁ II⁷⁵, καὶ ἄρχισε νὰ διαφαίνεται ὅτι αὐτὸς σκόπευε ν' ἀλλάξει τὴν πολιτικὴ γραμμὴ τοῦ προκατόχου του⁷⁶, τότε παρουσιάστηκε ὁ ὕμνητὴς τοῦ Corippus μὲ τὰ τέσσερα βιβλία του *De laudibus Justini Augusti Minoris*. Ἐδῶ ὁ συγγραφέας ἀφήνει τὸ διάδοχο νὰ ἐκφράσει τὴν ἀκόλουθην ἀνοιχτὴ κριτικὴ πρὸς τὸν Ἰουστινιανόν:

«Quod minus ob senium factumve actumve parentis,
tempore Iustini correctum gaudet orbis.
Nulla fuit iam cura seni: iam frigidus omnis
alterius vitae solo fervebat amore.

71. *Agathias Myrinaeus*, *Historiarum libri quinque*, rec. Rudolfus Keydell, Berlin (West) 1968, 79 ss.

72. *Agathias* 180. Τὴν ἴδια ἐπιφυλακτικὴ κριτικὴ βρίσκουμε καὶ στὸ σύγχρονό του Ἀγαθία Μενάνδρῳ, τὸν Προτέκτορα, στὸ ἱστορικὸ του ἔργον, ποὺ σώζονται μόνον ἀποσπάσματα π.χ. εἰς τὰ *Excerpta de legationibus*, ed. Carolus de Boor, 2, Berlin 1903, 442.

73. *Skutsch* στὴ *Real-Encyclopädie* 4, 1901, 1236 ff.

74. *Iohannis* 2, 23 ff. (*Merochaudes et Corippus*, recogn. Immanuel Bekkerus, Bonn 1836, 45).

75. *Lippold* 29.

76. Προσέτι *Johannes Irmscher* εἰς τὸ: *Raymond Chevallier, Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol*, Paris 1960, 1752 s.

In caelum mens omnis erat: iam corporis huius
immemor hanc mundi faciem transisse putabat» ⁷⁷.

(«Ὁ,τι δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιηθεῖ λόγω τῆς προχωρημένης ἡλικίας τοῦ πατέρα θὰ διορθώσῃ, πρὸς χαρὰ τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ Ἰουστίνος. Ὁ γέρος δὲν εἶχε πιά καμιά ἔγνοια γιὰ τοῦτον τὸν κόσμον καὶ φλεγόταν μονάχα ἀπὸ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴ μεταθανάτια ζωὴ. Ὅλες του οἱ σκέψεις στρέφονταν πρὸς τὸν οὐρανόν. Τὸ γήινο σῶμα δὲν τὸν ἀπασχολοῦσε πιά καὶ πίστευε ὅτι ἡ μορφή τοῦ ἐδῶ κόσμου ἦταν γι' αὐτὸν κάτι ξεπερασμένον»). Ἄν ὁ Ἀγαθίας ἔκανε ἥπια κριτικὴ στὴ στρατιωτικὴ πολιτικὴ τοῦ γέρου Ἰουστινιανοῦ, ὁ Corippus στράφηκε ἐνάντια σ' ὁλόκληρην τὴ δράση τοῦ Ἰουστινιανοῦ αὐτὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ⁷⁸ καὶ μάλιστα τόσο πῶς ἔντονα ὅσο προχωροῦσε ἡ συνταύτιση τῶν ἀπόψεών του μ' αὐτὲς τοῦ διαδόχου τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Οἱ ἑλληνογλωσσοὶ ἱστορικοὶ ἀκολούθησαν κατὰ παρόμοιον τρόπο τὴν τάση τῆς νέας κυβερνητικῆς πολιτικῆς. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μένανδρου τοῦ Προτέκτορα, ποὺ συνέχισε τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀγαθία κατὰ τὰ ἔτη 558 ὡς 582 σώζονται μόνον ἀποσπάσματα ⁷⁹. Παρ' ὅλα αὐτὰ διαφαίνεται ὁ στόχος τῆς κριτικῆς πρὸς τὸν Ἰουστινιανόν, ἡ ὁποία καταφέρεται ἐνάντια στὴ μέθοδον τῶν χρηματικῶν ἐπιχορηγήσεων στοὺς ἀρχηγούς τῶν βαρβάρων γιὰ νὰ ἐξαγοράζεται ἡ ἡσυχία τοῦ κράτους, πράγμα ποὺ συχνὰ χρησιμοποίησε ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ποὺ δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ συνεχίσει ὁ διάδοχος ⁸⁰. Ἀκόμη περισσότερο προχώρησε ὁ σύγχρονός του ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Εὐάγριος, ἕνας μορφωμένος ἀξιωματικοῦχος ὑπάλληλος, ὁ ὁποῖος στὸ ἔργο του, ποὺ συνεχίστηκε μέχρι τὸ 593, ἔστρεψε τὴν προσοχή του καὶ στὶς πολιτικὰς διαδικασίας ⁸¹. Ἡ κριτικὴ του πρὸς τὸν Ἰουστινιανόν πῆρε τέτοιες διαστάσεις, ποὺ μόνον μὲ τὰ «Ἀνέκδοτα» τοῦ Προκόπιου μποροῦν νὰ συγκριθοῦν. Ἡ ἐνδειξὴ πίστεως τοῦ αὐτοκράτορα πρὸς τὴν Ὀρθοδοξίαν, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ Θεοδώρα ἔτεινε πρὸς τοὺς μονοφυσίτες, χαρακτηρίζεται σὰν ὁλοφάνερο παιγνίδι—κατὰ τινὰ οἰκονομικόν» ⁸². Ἀνεξάντλητα εἶναι τὰ λεγόμενα τοῦ συγγραφέα πάνω στὸ θέμα «Ἰουστινιανὸς ἦν μὲν χρημάτων ἀπληστος» ⁸³. Ὁ αὐτοκράτορας ἦταν τόσο ἀχόρταγος στὴ μανίαν του γιὰ χρῆμα καὶ στὴν ἰδιοποίησιν ξένης ἰδιοκτησίας, ὥστε νὰ

77. De laudibus 2, 263 ss. (Ἔκδοσις τοῦ Bekkerus 183).

78. Τὸ ὅτι θ' ἀνταποκριθεῖ μ' αὐτὸ στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα δείχνει ὁ Ernest Stein, Histoire du Bas-Empire, 2, publ. par Jean-Remy Palanque, Paris 1949, 777 ss.

79. Carolus Müllerus, Fragmenta historicorum Graecorum, 4, Paris 1868, 201 ff.

80. Irmischer, Wissenschaftliche Zeitschrift Rostock 473.

81. Καργιαννόπουλος 148.

82. Evagrius, The Ecclesiastical History, edd. J. Bidez et L. Parmentier, London 1898, 160.

83. Evagrius στὸ ἴδιον 179.

μὴν διστάζει νὰ χρησιμοποιοῖ τὰ πιδ ποταπά μέσα πρὸς πλουτισμό του. Ἀνεξίτητα ἀπ' αὐτὸ δὲ λυπόταν τὸ χρῆμα ὅταν ἐπρόκειτο ν' ἀνεγερθοῦν ἐκκλησιᾶς ἢ νὰ κάνει δωρεὰς γιὰ θρησκευτικούς σκοποὺς, γεγονὸς ποὺ ἕναν ἄλλον θὰ τὸν τιμοῦσε ἰδιαίτερα. Στὰ κομματικὰ ζητήματα ἐπενέβαινε κατὰ τέτοιο τρόπο ποὺ προκαλοῦσε θηριώδεις διαμάχες ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους⁸⁴. Ἀπὸ τὴν τέτοια τοποθέτηση τοῦ συγγραφέα πηγάζουν καὶ οἱ συκοφαντικὲς «μυηχτές», ποὺ ἀναφέρονται ἀκόμη καὶ στὸν ἴδιο τὸ θάνατο τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁸⁵.

Οἱ κατοπινοὶ хроνογράφοι, ποὺ ἀνέλαβαν νὰ πραγματευθοῦν τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, βρέθηκαν μπροστὰ σὲ ποικίλες παραδόσεις τὶς ὁποῖες χρησιμοποίησαν ποικιλότροπα. Οἱ хроνογράφοι τοῦ 7ου αἰώνα στηρίχτηκαν ὅσον ἀφορᾷ τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἐξετάζουμε, στὸ «Πασχάλιον χρονικόν»⁸⁶, ποὺ ὑπογραμμίζει π.χ. τὸν πειθαρχικὸ παράγοντα—ὁ Ἰουστινιανὸς τιμωροῦσε τοὺς προκαλοῦντας «ἀταξίας» καὶ ἀξιοῦσε νὰ συμπεριφέρονται «εὐτάκτως»⁸⁷—τονίζει τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα καὶ τὴ γενναιοδωρία τοῦ αὐτοκράτορα⁸⁸ καὶ ἐξαίρει τὶς προσπάθειές του γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς Ὁρθοδοξίας⁸⁹. Ἀντίθετα ὁ Θεοφάνης, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν 8ο στὸν 9ο αἰώνα, ἀναγνωρίζει μὲν τὶς ὑπηρεσίες τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλὰ ἀπορρίπτει τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὸ Βελισάριο⁹⁰ καὶ καταφέρεται ἐνάντια στὸ φαινομενικὰ αἰρετικὸ Διάταγμα τοῦ παλιοῦ αὐτοκράτορα πρὸς ὄφελος τῶν Ἀφθαρτοδοκητῶν, οἱ ὅποιοι κήρυτταν τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὴν παραμονὴν του ἐπὶ τῆς γῆς, ὡς «ἄφθαρτον» καὶ «τῶν φυσικῶν καὶ ἀδιαβλήτων παθῶν ἀνεπίδεκτον»⁹¹ χαρακτηρίζοντας τὴν πράξη αὐτὴ σὰν «ἀλλότριον εὐσεβείας»⁹². Αὐτὴ τὴ διαπίστωση⁹³ παραδέχεται ἡ ἀνώνυμος «Χρονογραφία σύντομος»⁹⁴ τὸν 9ο αἰώνα, καθὼς καὶ ὁ Θεοδόσιος Μελιτηνὸς τὸ 10ο αἰώνα⁹⁵, ἐνῶ ὁ σύγχρο-

84. *Evagrius* στὸ ἴδιο 181.

85. Προσέτι *Rubin*, *Zeitalter* 229 f.

86. *Καραγιαννόπουλος* 163.

87. *Chronicon Paschale*, rec. *Ludovicus Dindorfius*, 1, Bonn 1832, 617,

88. *Chronicon Paschale* 617 ss.

89. *Chronicon Paschale* 630 ss.

90. *Theophanes*, *Chronographia*, rec. *Ioannes Classenus*, 1, Bonn 1839, 360 ss; προσέτι *R. Cantarella*, *Studi bizantini e neoellenici* 4, 1935, 177.

91. *G. Krüger* στήν: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* 3. Aufl. von *Albert Hauck*, 9, Leipzig 1901, 658 ἑ. und 606 ἑ.

92. *Theophanes* 372. Τὴν ἴδια τοποθέτηση νωρίτερα, στήν Ἰσιδώρα ἀπὸ τὴ Σεβίλλα (*Mommsen Chronica* 475).

93. *Iacobus Goar* στήν ἐκδοσὴ τοῦ Θεοφάνη ἀπὸ *Classenus* 2, 1841, 458.

94. *Adolphus Bauer*, *Anonymi Chronographia syntomos e codice Matritensi No. 121 (nunc 4701)*, Leipzig 1909, 61: Οὗτος εὐσεβὴς καὶ ὁρθόδοξος γέγονε, πλὴν τὸ περὶ φθαρτοῦ καὶ ἀφθάρτου κινήσαντος δόγμα.

95. *Theodosius Melitenus*, *Chronographia*, ed. *Theophilus Lucas Fridericus Tafel*, München 1859, 91.

νός τους Συμεὼν Μάγιστρος ⁹⁶ παραδέχεται τὴν παράδοση τοῦ Βελισάριου ⁹⁷ καὶ ἓνας ἀκόμη σύγχρονός τους, ὁ Πέτρος τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀναγνωρίζει ὡς σημαντικὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ μόνον τὴν 5ῃ Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως «κατὰ Σευήρου καὶ Ὠριγένους» ⁹⁸—ὅπως ἀκριβῶς ἀναφέρεται, ἕναν ὁλόκληρο αἰῶνα πρὶν, στὸν κατάλογο τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρου ⁹⁹. Μιὰ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, ποὺ σώθηκε μόνον σὲ ἀποσπλίσματα, ἀναφέρεται στὴν ἐξέγερση τοῦ «Νίκαι», σὲ φυσικὲς καταστροφές, ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ στελεχῶν, ἐκπολιτιστικὰ κτίρια καὶ σὲ μερικὰ τυχαῖα γεγονότα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς χωρὶς νὰ τὰ συνδέει μὲ τὸν αὐτοκράτορα ¹⁰⁰. Λεπτομερέστερος, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς αἰγυπτιακῆς ἱστορίας, εἶναι ὁ μελχιτικὸς Πατριάρχης Εὐτύχιος τῆς Ἀλεξανδρείας (877-940) ¹⁰¹, ὁ ὁποῖος χαρακτήρισε συνοπτικὰ τὸν Ἰουστινιανὸν σὰν ἕναν ὀρθόδοξο ἄρχοντα, ποὺ ἀγαπᾷ τὸ ἀγαθόν, διάκειται ἐχθρικὰ πρὸς τὴ διδασκαλίαν τῶν Ἰακωβιτῶν καὶ ἀσπάζεται τὶς ἀντιλήψεις τῶν Μελχιτῶν ¹⁰². Μόνον ἀργότερα, κατὰ τὸ πρῶτο ἡμῖς τοῦ 12ου αἰῶνα, ἔγραψε στὴν ἐξορία, στηριζόμενος σὲ πολλὰς πηγές, ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, ἓνας πρῶην αὐλικός, ἓνα Χρονικὸν ¹⁰³, τὸ ὁποῖο φέρνει ἐκ νέου στὸ προσκηνίον ὅλα τ' ἀρνητικὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἰουστινιανοῦ ¹⁰⁴. Ἐντελῶς ἀντίθετα παρουσιάζει ὁ Δάντης, στὸ 6ο ἄσμα τοῦ «Παραδείσου» ἕναν Ἰουστινιανὸν ἄσφογο, μιὰ μορφή ποὺ συνδυάζει τὸν ὀρθόδοξο Χριστιανὸν μὲ τὸ δημιουργὸ τοῦ Corpus juris, τὸν ὑποστηρικτὴ τοῦ Βελισάριου καὶ τὸν ἀναστηλωτὴ τοῦ Κράτους. ¹⁰⁵

96. Καραγιαννόπουλος 247 f.

97. *Leo Grammaticus, Chronographia*, rec. Immanuel Bekker, Bonn 1842, 129

98. Text bei Z. G. Samodurova, *Vizantijskij Vremennik* 18, 1961. 196; Ἐπ' αὐτοῦ Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio*, 9, 2. Ed. Paris 1902, 157 ss.

99. *Migne* 100, 1860, 1016: Ἐφ' οὗ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει γέγονε ἁγία σύνοδος.

100. *J. A. Cramer, Anecdota Graeca e codd. manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, 2, Oxford 1839, 112 ss.

101. Καραγιαννόπουλος 237.

102. *Migne* 111, 1863, 1076.

103. Καραγιαννόπουλος 292.

104. *Ioannes Zonaras, Epitomae historiarum libri XIII - XVIII*, ed. Theodorus Büttner-Wobst, Bonn 1897, 151 ss.; προσέτι *Rubin, Zeitalter* 230 f.

105. *Wilhelm Schubart, Justinian und Theodora*, München 1943, 256 f. und 292 f. (μὲ τὰ κείμενα).

Ο Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΤΟΥ

Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ/Θεσσαλονίκη

Τὸ ἔτος 368 ἦταν δύσκολος καιρὸς γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Καππαδοκίας καὶ ἰδιαιτέρα γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Καισάρειας. Σιτοδεία εἶχε πλήξει τὴ χώρα καὶ ὁ κόσμος ὑπόφερε πολὺ ἀπὸ τὶς συνέπειές της. Σπάνις τροφίμων καὶ ἄλλων ἀγαθῶν καὶ ἀκρίβεια καὶ αἰσχροκέρδεια κυριαρχοῦσαν¹. Τὸ κακὸ ἔδωσε ἀφορμὴ καὶ εὐκαιρίᾳ στὸ Βασίλειο, ποὺ ἦταν πρεσβύτερος τότε τῆς ἐκκλησίας τῆς Καισάρειας, ν' ἀναπτύξει θαυμαστὴ κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ δραστηριότητα: περιμάζεψε ὅλους ἐκείνους ποὺ εἶχαν πληγεῖ ἀπὸ τὸ λιμὸ, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, παιδιὰ καὶ γέρους, καὶ συλλέγοντας μὲ ἐράνους κάθε εἰδους τρόφιμα, τοὺς διέτρεφε καὶ προσπαθοῦσε νὰ τοὺς γλιτώσει ἀπὸ τὸ θάνατο². Παράλληλα ὅμως, μιμούμενος τὸ Χριστό, φρόντιζε καὶ γιὰ τὴν ψυχικὴ σωτηρίᾳ τῶν προστατευομένων του³.

Ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ δραστηριότητα τοῦ Βασιλείου ἀνταποκρίνεται σὲ βαθύτερες πεποιοθήσεις του καὶ ἀρχές γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ κληρικοῦ καὶ μάλιστα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτη. Τὶς ἀρχές αὐτὲς ἐκφράζει σὲ ἐπιμνημόσυνο λόγο του ποὺ ἐξεφώνησε τὸν ἴδιο χρόνον γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Νεοκαισαρείας Μουσώνιο. Σ' αὐτὸν διαγράφει ἐπιγραμματικὰ ὅλες τὶς ιδιότητες τοῦ ἐπισκόπου. Πρέπει νὰ εἶναι, λέγει ἐκεῖ, «κορυφαῖος τοῦ ἱεροῦ συνεδρίου (= πρῶτος στὴν ἐπισκοπὴ του)· ἐξηγητὴς τῶν φυσικῶν λόγων (= καλὸς θεολόγος)· πατέρας τῶν ἀγγέλων· συνάδελφος τῶν ὁμηλίκων του· ἀρχηγὸς

1. Βλ. *Γρηγ. Ναζ.*, Λόγος 43: PG. 36, 541 C: «Λιμὸς ἦν, καὶ τῶν πώποτε μνημονευομένων ὁ χαλεπώτατος· ἔκαμνε δὲ ἡ πόλις, ἐπικουρίᾳ δ' ἦν οὐδαμόθεν, οὐδὲ τι φάρμακον τῆς κακώσεως». Πρβλ. αὐτ. 544 A: «τηροῦσι γὰρ τοὺς καιροὺς, καὶ καταπραγματεύονται τῆς ἐνδείας, καὶ γεωργοῦσι τὰς συμφοράς». - Πρβλ. *St. Giet*, *Les idées et l'action sociales de St Basile*, Paris 1941, σ. 417 κ.ἐ. - *Π.Κ. Χρήστου*, «Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Μ. Βασιλείου», Ἀθῆναι 1951, σ. 89. - *F.X. Murphy C. S.S.R.*, *Moral and Ascetical Doctrine in St Basil*, *Studia patristica* 14 (1976) 323 κ.ἐ. - *L. Vischer*, *Basilius d. Untersuchungen zu einem Kirchenvater des vierten Jhs.*, Diss., Basel 1953, σ. 163 κ.ἐ. - *K. Μπόνης*, *Βασίλειος Καισαρείας ὁ Μέγας (329/30 - 1 Ἰανουαρίου 379)*. Βίος καὶ ἔργα, συγγράμματα καὶ διδασκαλία, Ἀθῆναι 1975, σ. 51 κ.ἐ.

2. *Γρηγ. Ναζ.*, Λόγος 43: PG. 36, 544 C. - Πρβλ. αὐτ. 577 C. Στὴν τότε δραστηριότητα τοῦ Βασιλείου μποροῦμε ἴσως ν' ἀναγάγουμε καὶ τὶς ἀρχές τῆς πολιτείας τῶν πτωχῶν, τῆς Βασιλειάδας, ὅπως ὀνομάστηκε. Βλ. *St. Giet*, *Les idées* σ. 419 κ.ἐ. - *Π.Κ. Χρήστου*, «Ἡ κοινωνιολογία σ. 89 σημ. 2 ἐπὶ σ. 90. *D. Constantellos*, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, *N. Brunswick - N. Jersey* 1968, σ. 154 κ.ἐ. - Βλ. ἐπίσης *L. Vischer*, *Basilius d. Gr.* p. 140 ff. *K. Μπόνης*, *Βασίλειος* σ. 64 κ.ἐ.

3. *Γρηγ. Ναζ.*, Λόγος 43: PG. 36, 544 D - 545 A: «τὴν τοῦ Χριστοῦ διακονίαν μιμούμενος. . . ἐθεράπευε μὲν τὰ σώματα τῶν δεομένων, ἐθεράπευε δὲ τὰς ψυχάς».

τῶν ἀρχόντων· προστάτης τοῦ λαοῦ· τροφοδότης γι' αὐτοὺς ποὺ ἔχουν ἀνάγκη»⁴.

Σὲ ἄλλον, πάλι, ἐπιμνημόσυνο λόγο του, ποὺ ἐξεφώνησε στὰ τέλη τοῦ 368 ἢ τίς ἀρχές τοῦ 369 γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Ἀγκύρας Ἀθανάσιο, ἀφοῦ ἐπαινέσει τὸ νεκρὸ, γιὰτὶ ὑπῆρξε πραγματικὸ βάρη καὶ στήριγμα τῆς ἀλήθειας, συνεχίζει: σὲ ποιὸν λοιπὸν ἀπὸ δῶ καὶ πέρα θ' ἀναθέτουμε τὴ φροντίδα τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων; ποιὸν θὰ ἔχουμε νὰ συμμερίζεται τὴ δυστυχία μας; νὰ χαίρεται γιὰ τὴ χαρά μας;⁵

Ὁ ἀληθινὸς λοιπὸν ἐκκλησιαστικὸς ἡγέτης ὀφείλει, σύμφωνα μὲ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Βασιλείου, νὰ εἶναι βέβαια κήρυκας καὶ ὁρθὸς ἐρμηνευτὴς τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, παράλληλα ὅμως καλὸς διαχειριστὴς τῶν ὑποθέσεων τῆς ἐκκλησίας του καὶ φροντιστὴς ἀγαθὸς τοῦ ποιμνίου του, τοῦ ὁποίου τίς λύπες, φροντίδες καὶ ἀγωνίες νὰ κάνει δικές του καὶ νὰ ἀγωνίζεται νὰ διευθετήσει.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ αἰτήματα αὐτὰ εἶναι φανερὸ πὼς ὑπαγορευόταν ἀπὸ τίς τότε θεολογικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς συνθῆκες: οἱ χρόνοι τοῦ Βασιλείου ἦταν περίοδος ὁρθοτομήσεως τοῦ λόγου τῆς ἀλήθειας καὶ ἐπομένως περίοδος ἀγῶνων κατὰ τῶν αἵρετικῶν δοξασιῶν⁶. Τὰ ἄλλα ὑπαγορευόταν ἀπὸ τίς κοινωνικὲς συνθῆκες καὶ κοινωνικὰ προβλήματα ποὺ, βέβαια ὑπῆρχαν καὶ τότε, ὅπως καὶ σὲ κάθε ἐποχῇ, μιὰ καὶ τὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα καὶ ὅλη φυσικὰ ἡ κοινωνία κάθε ἄλλο εἶναι παρὰ ἀγγελικὴ κοινωνία. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸ πὼς οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέτες θὰ καλοῦνταν ν' ἀναλάβουν καὶ ἄλλες ἀρμοδιότητες, πέρα ἀπὸ τὰ στενότερά τους ἐκκλησιαστικὰ καθήκοντα.

Πραγματικά, ὅπως παρατήρησε ὁ L. Harmand, ἐνωρὶς ἡ ἐκκλησία καὶ οἱ ἡγέτες τῆς ἀναγκάστηκαν ν' ἀποδεχτοῦν καθήκοντα ἐκπροσώπου καὶ συνηγόρου τῆς πόλεως ἢ τῆς περιοχῆς τους, γιὰ ὅλες ἐκεῖνες τίς ὑποθέσεις ποὺ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ περατώσουν ἢ καὶ ν' ἀναλάβουν ἀκόμη οἱ βουλευτὲς ἢ οἱ ἐπιφανέστεροι ἀπὸ τοὺς κατοίκους⁷.

4. Ἐπ. 28,2: Courtonne 1957, 68:23 - 28: «Ἐκκλησία δὲ μέμυκε καὶ σκυθρωπάζουσι πανηγύρεις καὶ τὸ ἱερὸν συνέδριον τὸν κορυφαῖον ἐπιποθεῖ, λόγοι δὲ μυστικοὶ τὸν ἐξηγητὴν ἀναμένουσιν, οἱ παῖδες τὸν πατέρα, οἱ πρεσβῦται τὸν ἡλικιώτην, οἱ ἐν τέλει τὸν ἑξαρχον, ὁ δῆμος τὸν προστάτην, οἱ βίου δεδόμενοι τὸν τροφέα».

5. Ἐπ. 29: Courtonne 1957, 71:22 - 25: «Πρὸς τίνα λοιπὸν τὰς φροντίδας τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπερθώμεθα; Τίνα κοινωνὸν τῶν λυπηρῶν λάβωμεν; Τίνα μερίτην τῆς εὐφροσύνης;».

6. Βλ. Γ. Κοσιδάκης, Ὁ μέγας Βασίλειος πρότυπον οἰκουμενικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτου², Ἀθήναι 1970, σ. 16 κ.ἐ., 28 κ.ἐ. - Κ. Μπόνης, Βασίλειος 55 κ.ἐ.

7. Βλ. L. Harmand, Le patronat sur les collectivités publiques, Paris 1957, σ. 433.

“Ο,τι ὁ Βασίλειος ἀντιλαμβάνεται καὶ διακηρύσσει, ὅταν εἶναι ἀκόμη πρεσβύτερος, σὰν καθῆκον τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτη, προσπαθεῖ νὰ ἐφαρμόσει καὶ νὰ πραγματώσει, ὅταν γίνεται ὁ ἴδιος ἐπίσκοπος. Τότε ἀναλαμβάνει σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση τὸ ρόλο τοῦ προνοητῆ, τοῦ προστάτη, τοῦ ἐκπροσώπου καὶ συνηγόρου τῆς ἐπισκοπῆς καὶ τοῦ πληρώματός του: «ὅταν ἀπευθυνόμην σὲ σένα, νὰ ἔχεις ὑπόψιν σου πῶς μὲ τῇ φωνῇ μου μιλάει ὁλόκληρη ἡ πατρίδα μου», γράφει τὸ 372 στὸ μάγιστρο Σωφρόνιο ⁸ καὶ τὸν ἴδιο χρόνο ἀπευθυνόμενος στὸν ἑπαρχο τοῦ πραιτωρίου (praefectus praetorio) Μόδεστο, τονίζει ὅτι ἀποτείνεται σ’ αὐτὸν «γεμάτος ἀγωνία γιὰ τὶς ἀνάγκες καὶ τοὺς καημοὺς ὁλόκληρης τῆς πατρίδας» ⁹.

Παράλληλα ὅμως δὲν παύει νὰ νοθετεῖ καὶ νὰ καυτηριάζει τοὺς συμπολίτες του ἐκείνους πού δὲν ἀσκοῦσαν τὶς κοινωνικὲς ἐπιταγὲς τῆς ἀλληλεγγύης, φιλανθρωπίας καὶ χριστιανικῆς ἀγάπης, ἀλλὰ περιορίζονταν στὴν ἐγωιστικὴ ἀπόλαυση τῶν ἀγαθῶν τους: εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δίνουμε ἀπλόχερα γιὰ νὰ στηρίζουμε αὐτοὺς πού ἔχουν ἀνάγκη, κηρύττει ¹⁰, καὶ ἄλλοῦ τονίζει ὅτι ἔργο κάθε χριστιανοῦ καὶ ἰδιαίτερα τοῦ μοναχοῦ εἶναι νὰ ὑπηρετεῖ τοὺς ἀρρώστους, νὰ βοηθεῖ πρόθυμα τοὺς συνανθρώπους του, νὰ φροντίζει γιὰ τὰ ξενοδοχεῖα καὶ τὰ ἄλλα ἔργα εὐποιίας ¹¹.

Τέλος προειδοποιεῖ, δηλώνοντάς το μὲ κάθε ἔμφαση, πῶς γιὰ πολλοὺς ὁ πλοῦτος μεταβάλλεται συχνὰ σὲ μέσο γιὰ ἱκανοποίηση ἀκόλαστων ἐπιθυμιῶν ¹², ὅποτε ὅμως κι ὁ κάτοχός του μὲ τὸ νὰ μὴν κάνει καλὴ χρῆση τῶν χρημάτων του καταντᾷ ἐλεεινὸς καὶ ἀξιοβρόχνητος ¹³.

Ἔτσι λοιπὸν ὁ Βασίλειος δείχνει καὶ νὰ ἔχει συναίσθηση τῶν εὐθυνῶν καὶ ὑποχρεώσεων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτη, ἀλλὰ καὶ νὰ θέλει νὰ τὶς ἐφαρμόσει.

* * *

Τοῦτο προσπαθεῖ νὰ ἐπιτύχει ὁ Μ. Βασίλειος ἀπευθυνόμενος, παρακαλώντας, ἀπαιτώντας ἀπὸ τοὺς σημαίνοντες καὶ ἰσχυροὺς τοῦ καιροῦ του, τὴν παρέμβασή τους γιὰ νὰ ἐπανορθωθοῦν ζημιεῖς καὶ κακὰ ἢ νὰ προληφθοῦν

8. Ἐπ. 96: Courtonne 1957, 209. 37 - 39.

9. Ἐπ. 104: Courtonne 1961, 5. 5 - 6: «ὕπὲρ πατρίδος πάσης ἀγωνιῶντι».

10. Εἰς ψαλμ. 14.Ι,6: PG. 29, 261 C: «ἀναγκαῖον τὸ εὐμετάδοτον εἰς ἐπανόρθωσιν τοῦ ἐνδέοντος».

11. * Λόγος, πῶς δεῖ κοσμεῖσθαι τὸν μοναχὸν 1: PG. 31, 649 B.

12. Εἰς ψαλμ. 45.Ι: PG. 29, 417 A: «χρήματα ἤδη τισὶν ὑπηρεσία πρὸς ἀκολασίαν ἐγένετο».

13. Ὁμιλ. περὶ φθόνου 11.5: PG. 31, 384 C: «εἰ μὲν γὰρ ἐφόδιον πρὸς ἀδικίαν ὁ πλοῦτος, ἐλεεινὸς ὁ πλουτῶν».

ἀδικίες σὲ βάρος ὄλων ἐκείνων πού μὴ ἔχοντας ἄλλη ἐλπίδα σωτηρίας κατέφευγαν στὸν ἐπίσκοπό τους.

Ὁ κύκλος τῶν ἀποδεκτῶν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βασιλείου εἶναι εὐρύτατος καὶ περιλαμβάνει μεγάλα καὶ ἰσχυρά πρόσωπα. Τὸν βλέπουμε ν' ἀλληλογραφεῖ μὲ ἐπάρχους πραιτωρίου¹⁴, στρατηλάτες¹⁵, μὲ «ἀπὸ ὑπάτων»¹⁶, μὲ μαγίστρους¹⁷, κυβερνήτες ἐπαρχιῶν¹⁸, μὲ κόμητες¹⁹, προϊστάμενους ἀνώτατων οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν²⁰, ἄλλους ἀνώτατους οἰκονομικοὺς²¹ ἢ διοικητικοὺς ὑπαλλήλους²², μὲ ἀρχιάτρους²³, μὲ πρωτεύοντες πόλεων²⁴, μὲ πατρικίους²⁵.

Ὁ κύκλος τῶν ὑποθέσεων καὶ ζητημάτων γιὰ τὰ ὅποια ἀλληλογραφεῖ ὁ Βασίλειος μὲ τὰ πρόσωπα πού μνημονεύσαμε, εἶναι ἐπίσης εὐρύτατος. Τὸν βλέπουμε νὰ ὑπεραμύνεται τῶν βουλευτῶν τῆς πόλεως του²⁶, νὰ ὑπερασπίζεται τὰ δίκαια τῆς πόλεως ἢ τῆς ἐπαρχίας του²⁷, νὰ ἀγωνίζεται γιὰ τοὺς κληρικούς του²⁸, γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ περιουσία²⁹, τοὺς κατοίκους τῆς ἐπαρχίας του³⁰, νὰ μεσολαβεῖ γιὰ διάφορα ἄλλα διοικητικὰ καὶ οἰκονομικὰ ζητήματα κ.ο.κ.³¹.

Ἀκριβῶς ὅμως ἡ εὐρύτητα τῶν ζητημάτων πού τίγονται σὲς ἐπιστολές του καὶ ἡ ἐκδηλῶ ἄνεση μὲ τὴν ὁποία ἀλληλογραφεῖ μὲ τὰ διάφορα ὑψηλὰ πρόσωπα, προκάλεσαν στοὺς ἐρευνητὲς τὸ ἐρώτημα: πῶς κατόρθωνε ὁ ἐπίσκοπος τῆς μακρινῆς Καισάρειας ὄχι μόνο νὰ ἀπευθύνεται μὲ τέτοια ἐλευθερία στοὺς

14. Ἐπ. 104, 110, 111, 279, 280, 281: Courtonne 1961, 1966.

15. Ἐπ. 152: Courtonne 1961.

16. Ἐπ. 153: Courtonne 1961.

17. Ἐπ. 177, 180, 192, 272, 274: Courtonne 1961, 1966.

18. Ἐπ. 94, 112, 137, 186: Courtonne 1957, 1961.

19. Ἐπ. 109, 163, 175, 214: Courtonne 1961.

20. Ἐπ. 15, 303: Courtonne 1957, 1966.

21. Ἐπ. 284, 299, 312, 313: Courtonne 1966: *κηνσίτορες*. - Ἐπ. 142, 143: Courtonne 1961: *νομεράριοι ἐπάρχων*. - Ἐπ. 144: Courtonne 1961: *τρατευκτὴς ἐπάρχου*. - Ἐπ. 286: Courtonne 1966: *κομενταρήσιος*.

22. Ἐπ. 33, 75, 147, 178, 196, 304: Courtonne 1957, 1961, 1966.

23. Ἐπ. 151, 189, 193: Courtonne 1961.

24. Ἐπ. 311: Courtonne 1966.

25. Ἐπ. 93: Courtonne 1957.

26. Π.χ. Ἐπ. 84: Courtonne 1957.

27. Ἐπ. 15, 85, 86, 88, 110: Courtonne 1957, 1961.

28. Ἐπ. 104, 225, 284: Courtonne 1957, 1966.

29. Ἐπ. 285: Courtonne 1966.

30. Ἐπ. 94, 150: Courtonne 1957, 1961.

31. Ἐπ. 21, 237: Courtonne 1957, 1966.

τόσο ύψηλούς παραλήπτες τῶν ἐπιστολῶν του, μὰ ἀκόμη καὶ νὰ ἐπιβάλλεται καὶ νὰ εἰσακούεται στὶς παντοειδεῖς παρακλήσεις του.

Τί ἔδινε τῇ δυνατότῃ, ἀλλὰ καὶ τὸ δικαίωμα στὸν ἐπίσκοπο τῆς καππαδοκικῆς πόλεως νὰ μεσιτεύει καὶ νὰ πετυχαίνει στὶς παρεμβάσεις του, ὅπως τοῦτο τουλάχιστον μαρτυρεῖ τὸ πλῆθος τῶν μεσιτικῶν ἐπιστολῶν του;

Ἡ πρώτη σκέψη ποῦ θὰ μπορούσε νὰ κάνει ὁποῖος ἀντιμετώπιζε τὰ ἐρωτήματα αὐτά, θὰ ἦταν ἴσως ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ δραστηριότητα τοῦ Βασιλείου ὑπαγορευόταν ἀπὸ τὶς συμβατικές του ὑποχρεώσεις καὶ καθήκοντα σὰν ἐπισκόπου. Ὅπως ὅμως ἤδη παρατήρησαν, τέτοιου εἴδους ἐπισκοπικὲς δραστηριότητες δὲν προβλέπονταν ἀπὸ νομοθετικὲς διατάξεις³². Μόνο ἡ ἀρμοδιότητα τῆς *audientia episcopalis* ἔδινε, ἀλλὰ βέβαια ἔμμεσα, τὸ ἠθικὸ δικαίωμα στοὺς ἐπισκόπους νὰ ἐνδιαφέρονται καὶ γι' ἄλλα, γενικότερα προβλήματα τῶν διαδίκων, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ περιορισμένα ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὁποῖα αὐτοὶ προσέτρεχαν στὴν *audientia*³³.

Ἡθικὴ ὑποχρέωση γιὰ ἀνάπτυξη κοινωνικῆς δραστηριότητος καὶ πρωτοβουλίας ἔδινε ἀκόμη στοὺς ἐπισκόπους τὸ γεγονός ὅτι τὸ κράτος ἐπιχορηγοῦσε τὴν ἐκκλησία γιὰ νὰ ἐπιτελεῖ ἔργα εὐποιίας, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ὅτι χορηγοῦσε φορολογικὲς καὶ ἄλλες ἀπαλλαγὰς στοὺς κληρικούς καὶ τὴν ἐκκλησία, ἀκριβῶς γιὰ νὰ διευκολύνει τὸ ἔργο τῆς πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ³⁴.

Ὅμως πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ πὼς τὰ παραπάνω κρατικὰ μέτρα, ἂν καὶ ἦταν προορισμένα νὰ κεντρίζουν καὶ νὰ προκαλοῦν τὸ κοινωνικὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν ἐπισκόπων, δὲν τοὺς ἔδιναν τὴ νομικὴ ὑποχρέωση ν' ἀναλάβουν τέτοιου εἴδους πρωτοβουλίες καί, ἀκόμη λιγότερο, τὸ νομικὸ δικαίωμα νὰ ἀπαιτοῦν ἀνταπόκριση στὶς πρωτοβουλίες τους. Ἐπομένως κάθε δράση ἐπισκόπων στὸν τομέα αὐτὸν καὶ προπαντὸς κάθε ἔντονη καὶ πετυχημένη δράση δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπλῶς ἀπὸ τὴ θέση τους στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία³⁵. Ἀνάγκη νὰ ἀναζητήσουμε ἄλλοῦ τοὺς λόγους ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ ἐξηγήσουν ἱκανοποιητικὰ τὶς πολλές, γεμάτες αὐτοπεποίθηση καὶ ἀποτελεσματικότητα ἐνέργειες τοῦ Βασιλείου.

* * *

32. Βλ. *J. Gaudemet, L'Église dans l'Empire romain*, Paris 1958, σ. 350. - *B. Treucker, Politische und sozialgeschichtliche Studien zu den Basilien-Briefen*, Diss. Frankfurt/M. 1961, σ. 32.

33. Βλ. *J. Gaudemet, Église* σ. 230 κ.ε. - Πρβλ. *L. Vischer, Basilien d. Gr.* σ. 145 κ.ε.

34. Βλ. *J. Karayannopoulos, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, σ. 202 κ.ε., σ. 208, σ. 216 κ.ε. μετὰ τὶς σχετικὰς πηγές. - *J. Gaudemet, Église* σ. 152 κ.ε., σ. 172 κ.ε., σ. 311 κ.ε.

35. Πρβλ. τὴ σύγκριση ἀνάμεσα στὸν ἐπίσκοπο καὶ τὸν ἡγεμόνα ποῦ κάνει ὁ Ἱερώνυμος, *Ep.* 60.14,5 (CSEL 54, 567. 17 - Hilberg 1910).

Οι έρευνήτες αναζήτησαν τους λόγους αυτούς στην κοινωνική προέλευση του Βασιλείου. Ύποστήριξαν δηλ. ότι αυτό που επέτρεπε στον ιεράρχη να μετουσιώνει σε πράξη τις άρχές του και συντελοῦσε στην έπιτυχία των προσπαθειών του ήταν τὸ οἰκογενειακὸ του κύρος, που ἐνίσχυε και τόνιζε τὸ προσωπικὸ κύρος τοῦ Βασιλείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τελικὰ ἐξαρτιόταν ἡ εὐδοκίμηση τῶν ἐγχειρημάτων του.

Οι έρευνήτες λοιπόν, ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ Βασίλειο, δέχτηκαν ὅτι ἀνῆκε σὲ πλούσιο γένος μεγαλογαιοκτημόνων. Ἀπὸ τὴν καταγωγή του ἐξήγησαν τὸν τρόπο ἐκδηλώσεως τῆς δραστηριότητάς του: «... ἡ γεμάτη αὐτοπεποίθηση στάση του ἐδράζεται στὸ παρελθόν του, τὸ παρελθὸν μιᾶς μεγάλης οἰκογένειας καὶ μιᾶς γεμάτης παλιᾶς παραδόσεις περιοχῆς, ποὺ προσχωρεῖ τώρα ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη στὸ χριστιανικὸ τρόπο ζωῆς» γράφει ὁ H. Fr. V. Campenhausen³⁶. "Ὅτι ὁ Βασίλειος καταγόταν ἀπὸ πλούσιο γένος μεγαλογαιοκτημόνων δέχτηκαν ἐπίσης ὁ G. Krüger³⁷, ὁ A. Jülicher³⁸, ὁ L. Vischer³⁹, ὁ W. M. Ramsay ποὺ τόνισε: «the typical figures exemplifying the influence of those great landed families on Christian organization are Basil and Gregory Nazianzen, who show the effect which the possession of money with the possibility of education at one of the great universities produced in a remote part of Cappadocia⁴⁰», καὶ ἄλλοι στηριζόμενοι, ὅπως καὶ ὅλοι ὅσοι τοὺς ἀκολουθοῦν, κατὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ B. Treucker, στὸ Maran, χωρὶς αὐτοπρόσωπη ἐξέταση τῶν πηγῶν⁴¹.

Ὁ E. Kirsten μάλιστα προχώρησε πρὸ πέρα καὶ ἀνήγαγε τὴν καταγωγή

36. Die griechischen Kirchenväter², Stuttgart 1956, σ. 87.

37. Basilus v. Caesarea, R. Th. K. II³. 436 κ.έ.

38. Basileios (no. 15), R - E. III. 52 κ.έ.

39. Basilus d. Gr. σ. 17.

40. A. Noble Anatolian Family of the Fourth Century, The Classical Review 33 (1919) I κ.έ. Ὁ Ramsay καὶ πρὸ ἐιδικὰ ὁ E. Ivanka, Hellenisches und christliches im frühbyzantinischen Geistesleben, Wien 1948, ἀνέπτυξαν τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ Καππαδόκαι πατέρες ἦταν ἀπειθεῖας ἀπόγονοι τῆς ἱρανοπερσικῆς «ἀγροτικῆς ἀριστοκρατίας». Σχετικὰ μὲ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ νομίζω ὅτι ὁ Th. A. Kordeck, The Social Class of the Cappadocian Fathers, Church History 42 (1973) 453 - 466, ἔχει ἀπόλυτο δίκιο ὅταν γράφει (ἐνθ. ἀνωτ. 464): «the contention that the family of Basil and Gregory of Nyssa emerged from an Iranian - Persian social milieu cannot be sustained. Τὴν ὑπόδειξη τῆς μελέτης αὐτῆς ὀφείλω στὸ διακεκριμένο φίλο μου, ἐρευνητὴ τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου, Dr. F. Angleton.

41. Studien, σ. 7: «Alle späteren Autoren scheinen aus Maran geschöpft zu haben, ohne sich noch einmal die Mühe zu machen, die Quellen vorzulegen und so vielleicht zu neuen Gesichtspunkten zu kommen».

τοῦ Βασιλείου σέ ἀρχοντική γενιά ἐξηγώντας μ' αὐτὸν τὸ νέο τρόπο τῇ δραστηριότητας τοῦ ἱεράρχη ⁴², χωρὶς ὅμως κι αὐτὸς νὰ προσαγάγει πηγές πού θά στήριζαν τὴν ἀποψή του.

Τὴν ἀποψή τοῦ E. Kirsten ἐπανελάβε ὁ B. Treucker πολὺ πιὸ ἐντονα καὶ πιὸ συστηματικά. Σύμφωνα μὲ τίς ἀντιλήψεις του ὁ Βασιλείος δὲν ἦταν γόνος μιᾶς πλούσιας ἀπλῶς οἰκογένειας μεγαλογαιοκτημόνων ἢ ἀκόμη καὶ ἀρχοντικῆς οἰκογένειας, μὰ γόνος οἰκογένειας συγκλητικῶν ⁴³.

Γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ἀποψή του ὁ B. Treucker ἔδωσε ἰδιαίτερη ἐμφαση στὸ γεγονός πού ἤδη εἶχε τονίσει ὁ E. Kirsten ⁴⁴, ὅτι δηλ. οἱ σπουδές καὶ ἡ ὄλη σταδιοδρομία τοῦ Βασιλείου, πού ἄρχισε ἀπὸ καθηγητῆς τῆς ρητορικῆς γιὰ νὰ καταλήξει ἐπίσκοπος, δὲν ἦταν πράγμα ἀσυνήθιστο γιὰ τοὺς γιούς τῶν συγκλητικῶν ⁴⁵ καὶ παρέπεμψε μεταξὺ ἄλλων στὰ παραδείγματα τοῦ Ἀμβροσίου καὶ τοῦ ἐπισκόπου τῆς Auxerre Γερμανοῦ ⁴⁶.

Ὁ συλλογισμὸς τοῦ B. Treucker εἶναι ὀρθός, ὅχι ὅμως καὶ ἀποκλειστικός στὴν ὀρθότητά του. Ὅτι οἱ γιοὶ τῶν συγκλητικῶν ἀκολουθοῦσαν συχνὰ τὴ σταδιοδρομία αὐτὴ εἶναι σωστό, δὲ σημαίνει ὅμως μὲ κανέναν τρόπο πὼς μόνον οἱ γιοὶ τῶν συγκλητικῶν σπούδαζαν ρητορικὴ καὶ μ' αὐτὴν σὰν βάση ἀνέρχονταν σὲ ἀνώτερα ἐκκλησιαστικὰ καὶ πολιτικὰ ἀξιώματα. Γνωρίζουμε πολλοὺς ρήτορες πού διακρίθηκαν καὶ σὰν πολιτικοὶ καὶ πού προέρχονταν ἀπὸ χαμηλὰ κοινωνικὰ στρώματα ⁴⁷. Ὁ Ausonius, ὁ ρήτορας πού ἀνῆλθε στὰ ἀξιώματα τοῦ ὑπάτου καὶ τοῦ ἐπάρχου, ἦταν ταπεινὸς γραμματικὸς καὶ ἡ κοινωνικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ του ἀνοδος ἄρχισε ἀπὸ τότε μόνο πού ὀνομάστηκε παιδαγωγὸς τοῦ γιοῦ τοῦ Βαλεντινιανοῦ Α' ⁴⁸.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτό, γνωρίζουμε ἀκόμη πὼς πολλοὶ γιοὶ συγκλητικῶν σπούδαζαν βέβαια ρητορικὴ, δὲν ἀσκοῦσαν ὅμως τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρήτορα, εἴτε ἐπειδὴ δὲν εἶχαν ἀνάγκη νὰ ἐργαστοῦν εἴτε ἐπειδὴ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρή-

42. Πρβλ. Cappadocia, RAC. II.886. - Αὐτ., σ. 887 considers noble birth as a sociological prerequisite of the episcopal prestige in the 4th cent. A.D.: «das Magnatentum als soziologische Voraussetzung der bischöflichen Geltung im 4.Jh».

43. Studien, σ. 9 κ.ε.

44. Cappadocia, RAC. II. 886.

45. B. Treucker, Studien, σ. 9. - Πρβλ. αὐτ., σ. 17: «Das Standesgemässe des Rhetorenberufes für den Senator ist so wohlbekannt...».

46. B. Treucker, Studien, σ. 17 (= Paulinus Notarius, Vita S. Ambrosii 5ff.: PL. 14, 28 A ff. - K. Stroheker, Der senatorische Adel im spätantiken Gallien (unv. Nachdr. der Ausg. 1948, Darmstadt 1970), σ. 177, no. 178 (= Germanus).

47. Βλ. P. Petit, Les étudiants de Libanius, Paris 1957, σ. 158 κ.ε.

48. Πρβλ. S. Dill, Roman Society in the last Century of the Western Empire, ἀνατυπ. New York 1958, σ. 158.

τορα τούς φαινόταν πολύ λίγο προσοδοφόρο για να ασχοληθούν με αυτό ⁴⁹. Πρέπει επομένως να ξεχωρίσουμε την κλασική παιδεία και μόρφωση που ασφαλώς έδιναν οι πλούσιοι στα παιδιά τους, από την επαγγελματική εκμετάλλευση της μόρφωσής τους, την άσκηση δηλ. του επαγγέλματος του καθηγητή της ρητορικής.

Έπ. πλέον πρέπει να προσέξουμε και κάτι άλλο. Η επιχειρηματολογία του B. Treucker στηρίζεται σε δυτικές πηγές και σε έρευνες σχετικές με τις συνθήκες της δυτικής κοινωνικής ζωής ⁵⁰. Στη Δύση, όμως, οι βαρβαρικές επιδρομές περιόριζαν συνεχώς τη δυνατότητα παιδείας και μόρφωσης. Τελικά μόνοι καρπωτές της ήταν ο κληρός και οι πλούσιοι. Οι πρώτοι για να μπορούν να ανταποκριθούν, στοιχειωδώς έστω, στις απαιτήσεις της αποστολής τους, οι δεύτεροι για λόγους κοινωνικού γοήτρου.

Αντίθετα, στην Ανατολή η αρχαία κλασική παράδοση δεν είχε διακοπεῖ. Γραμματικοί και ρήτορες, άκομη και οικόσιτοι έγγραμματοι δοῦλοι δίδασκαν, άλλοι καλύτερα, άλλοι λιγότερο καλά, αλλά πάντως δίδασκαν τὰ αρχαῖα γράμματα, κι ο κύκλος αὐτῶν που απέλαυαν τὰ ἀγαθὰ τῆς κλασικῆς παιδείας, ἀνδρὲς δὲν κάλυπτε τὸ μέγιστο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας, ἐκτεινόταν πάντως σὲ πολὺ εὐρύτερα στρώματα ἀπὸ ὅ,τι στῇ Δύση. Στὴν Ἀνατολὴ ἐπομένως δὲν ἦταν ἀναγκαῖο νὰ εἶναι κανεὶς παιδί συγκλητικῆς ἢ ἄλλου ἀνώτατου ἀξιώματός του γιὰ νὰ τῷ χεῖται κλασικῆς παιδείας καὶ νὰ γίνῃ γραμματικὸς ἢ καὶ ρήτορας. Ἡ κλασικὴ παιδεία στὸ Βυζάντιο δὲν θεωροῦνταν καὶ δὲν ἦταν ἄλλωστε προνόμιο ἡ εὐκαιρία ἐλάχιστων προσώπων ⁵¹, ἀλλ' ἦταν προσιτή, στίς πρώτες τῆς τουλάχιστον βαθμίδες, στὸ πλῆθος τῶν φιλομαθῶν νέων.

Τὸ πῶνός του «Ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων» εἶτε ἔγραψε ὁ Βασίλειος γιὰ τοὺς ἀνηψιούς του ⁵² εἶτε ὅχι, ὅπως ἀπέδειξαν ὁ J. Gribomont καὶ τελευταῖα πάλι ὁ Κ. Μπόννης ⁵³, τὸ ἐννοοῦσε πάντως ἀπευθυνόμενο σὲ δόλους τοὺς νέους ποὺ σπούδαζαν καὶ μάθαιναν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ⁵⁴.

49. Βλ. P. Petit, *Étudiants* σ. 96 κ.έ. - Πρβλ. A. Piganiol, *L'Empire chrétien* ², Paris 1972, σ. 434.

50. Ο B. Treucker, στηρίζεται στὸ σημεῖο αὐτὸ στίς ἐργασίες τοῦ S. Dill καὶ K. Stroheker. Πρβλ. καὶ τίς παρατηρήσεις τῶν S. Giet, *Basile était-il sénateur?*, *Rev. de l'hist. eccles.* 40 (1964) 431, καὶ Th. Akepecek, *The Social Class* σ. 465.

51. Ὅμως τοῦτο φοβοῦμαι πὼς θὰ ξανασυμβεῖ στίς μέρες μας ἔπειτα ἀπὸ τὸν ὀβελισμὸ τῶν κλασικῶν σπουδῶν ἀπὸ τὰ γυμνασιακὰ προγράμματα.

52. Ὅπως ὁ ἴδιος λέγει (= Ὀμιλ. 22: *Boullenger* 1935, σ. 41. 8 - 12), ἐκτὸς βεβαίως ἂν οἱ λόγοι τοῦ αὐτοῦ ἀποτελοῦν ἀπλῶς ρητορικὴ ἐκφραση.

53. Ἐσχάτως ὁ Κ. Μπόννης (*Βασίλειος* σ. 96 κ.έ.) ἀπέδειξε ἀναμφισβήτητα ὅτι ὁ λόγος οὗτος δὲν ἐγράφη διὰ τοὺς ἀνηψιούς τοῦ Ἐράρχου. - Πρβλ. Π.Κ. Χρήστου, ὁ Μέγας Βασίλειος, Θεσσαλονίκη 1978, 186.

54. Πρβλ. F. Boulenger, *Saint Basile, Aux jeunes gens*, Paris 1935, σ. 25: «il n'est

Είναι χαρακτηριστικό σχετικά πώς, ἐνῶ στή Δύση τὸ προσωπικὸ τῆς γραμματείας τῶν ἡγεμόνων ἀποτελοῦνταν μέχρι σχεδὸν καὶ τὸ 13 αἰ. ἀπὸ κληρικούς⁵⁵, στὴν Ἀνατολὴ ποτὲ δὲ διορίστηκαν κληρικοὶ σὲ τέτοιες θέσεις ἐξαιτίας τῆς ιδιότητάς τους σὰν κληρικῶν καὶ μόνον, ἀκριβῶς γιατί τὸ κράτος δὲ χρειαζόταν νὰ προστρέξει σὲ κληρικούς γιὰ νὰ καλύψει τίς ἀνάγκες του σὲ μορφωμένους ὑπαλλήλους.

Μάλιστα πρέπει νὰ προσέξουμε καὶ κάτι ἄλλο. Οἱ ἐπικεφαλῆς τῆς διοικήσεως ἀνώτατοι ὑπάλληλοι στὴν Ἀνατολὴ προέρχονταν κατὰ κανόνα, ὄχι ἀπὸ τὰ ἀνώτατα, μὰ ἀπὸ τὰ λαϊκὰ στρώματα, καὶ τοῦτο γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο: ὁ αὐτοκράτορας στὸν ἀγῶνα του κατὰ τῶν μεγαλοβαιοκτημόνων στηριζόταν ἀναγκαστικά στὸ λαὸ καὶ σὲ ὑπαλλήλους ποὺ προέρχονταν ἀπ' αὐτόν.

Τέλος, πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς, ἐνῶ ἡ κοινωνικὴ θέση τῶν συγκλητικῶν στή Δύση, ἰδιαίτερα στή Γαλατία, ἔχει ἐπαρκῶς ἐρευνηθεῖ⁵⁶, παρόμοια συστηματικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν Ἀνατολὴ δὲν ἔχει γίνει. Τὸ νὰ μεταφέρουμε ὅμως ἀπλῶς στὰ πράγματα τῆς Ἀνατολῆς συμπεράσματα ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὴ Δύση, καὶ κάτι τέτοιο φοβᾶμαι πὼς πράττουν συνήθως οἱ μεσαιωνιστὲς ἢ ἀκόμη καὶ οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἔσχατης ἀρχαιότητος, δὲν εἶναι ὀρθό. Πρέπει νὰ τονίσουμε ἀκόμη μιὰ φορά, πὼς τὰ δύο τμήματα τοῦ παλαιοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, τὸ δυτικὸ καὶ τὸ ἀνατολικό, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση διαφορετικῶν ἐξωτερικῶν παραγόντων καὶ τῆς διαφορετικῆς τους γλωσσικῆς καὶ πολιτιστικῆς βάσης ἀκολούθησαν ἐξελικτικὲς πορεῖες τελείως διαφορετικὲς, ποὺ κατέληξαν σὲ βαθεῖες διαφορὲς, ὄχι μόνο πολιτιστικὲς, μὰ ἀκόμη καὶ πολιτικὲς, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς.

Γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε ὅμως στὴν Ἀνατολὴ ἄλλο σημεῖο ποὺ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας εἶναι ὅτι ἐκεῖ, ἂν οἱ συγκλητικοὶ ἦταν συνήθως μεγαλοβαιοκτήμονες, δὲν ἦταν ὅλοι οἱ μεγαλοβαιοκτήμονες συγκλητικοί. Οἱ μεγαλοβαιοκτήμονες τοῦ Πόντου καὶ τῆς Καππαδοκίας π.χ. στοὺς ὁποίους ἀνῆκε καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ Βασιλείου, ἦταν βέβαια μέλη τοῦ βουλευτηρίου τῆς πλειεστερης πρὸς τίς κτήσεις τους πόλεως, ὄχι ὅμως ἀπαραίτητα καὶ μέλη τῆς συγκλήτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁵⁷.

pas interdit de conjecturer que ces pages, écrites pour l'instruction de quelques jeunes gens de la famille, ont été par la suite revues pour être mises à la portée de toute la jeunesse».

55. Πρβλ. S. Duškova, Rudigerus notarius, Folia Diplomatica I (1971) 63.

56. Βλ. τελευταῖα F. Stroheker, Der senatorische Adel im spätantiken Gallien, Tübingen 1948.

57. Πρβλ. P. Alland, S. Basil, Paris 1929, σ. 1 κ.ε. καὶ εἰδικότερα Th. A. Kopecek, The social Class p. 466. Ὁ Kopecek ἐξετάζει ἐξαντλητικὰ τίς θεωρίες τίς σχετικὲς μὲ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν καταγωγή τῶν Καππαδοκῶν πατέρων καὶ φυσικά καὶ τοῦ Μ. Βασι-

Τέλος, δὲν πρέπει νὰ πάραβλέψουμε τὸ γεγονός ὅτι ὁ Βασίλειος ἔμελλε ἀρχικὰ νὰ σταδιοδρομήσει σὰν ρήτορας μόνον, ὅχι νὰ γίνεи ἐπίσκοπος. Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ρητορικοῦ ἐπαγγέλματος δὲν ἦταν μεταπήδηση σὲ ἄλλο λειτούργημα ψηλότερο ἀπὸ ἀποψη κοινωνικῆς θέσεως καὶ κύρους, ἀλλὰ ἀποτελεσμα θρησκευτικῆς κρίσεως: ὁ Βασίλειος ἐγκατέλειψε τὸ κοσμικὸ ἐπάγγελμα καὶ τὴ σοφία τοῦ κόσμου γιὰ νὰ ἀσκητεύσει καὶ νὰ μεταλάβει τοῦ θαυμαστοῦ φωτὸς τῆς ἀληθείας τοῦ εὐαγγελίου: α. . . ὅταν κάποτε ξύπνησα, σὰν ἀπὸ βαθύ ὕπνο, εἶδα τὸ θαυμαστὸ φῶς τῆς εὐαγγελικῆς ἀλήθειας, καὶ κατανόησα πόσο ἄχρηστη εἶναι ἡ σοφία τῶν ἀρχόντων τῶν παροδικῶν τοῦ κόσμου τούτου. Ἐκλαψα τότε πικρὰ γιὰ τὴν ἐλεινὴ μου ζωὴ καὶ εὐχήθηκα νὰ βρῶ τὸ δρόμο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν εὐσεβῶν δογμάτων. Πρὶν ἀπὸ κάθε ἄλλο φρόντισα νὰ διορθώσω τὰ ἥθη μου πού εἶχαν διαστραφεῖ ἀπὸ τὴ μακρόχρονη ἐπικοινωνία μὲ τοὺς φαύλους. Διαβάζοντας λοιπὸν τὸ Εὐαγγέλιο καὶ βλέποντας ὅτι μέγιστη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνθρώπινη τελείωση εἶναι ἡ διάρπαση τῆς περιουσίας καὶ ἡ ἀπόδοσή της στοὺς φτωχοὺς, καθὼς καὶ ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ κάθε βιωτικὴ κοσμικὴ μέριμνα καὶ συμπάθεια, ἀναζητοῦσα νὰ εὕρω κάποιον ποὺ νὰ ἐνωθε σὰν καὶ μένα γιὰ νὰ διαβοῦμε μαζὶ τοὺς κλύδωνες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Καὶ βρῆκα πολλοὺς στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ στὴν ὑπόλοιπὴ Αἴγυπτο, καὶ ἄλλους στὴν Παλαιστίνη καὶ στὴν Κοίλῃ Συρία καὶ τὴ Μεσοποταμίαν»⁵⁸.

Δὲν πρόκειται λοιπὸν στὴν περίπτωσιν τοῦ Βασιλείου γιὰ μιὰ κανονικὴ, ὁμαλὴ καὶ προγραμματισμένη σταδιοδρομίαν τοῦ τύπου ρήτορας - ἐπίσκοπος, ἀλλὰ γιὰ μιὰ ξαφνικὴ μεταβολή, συνέπεια ἀπροσδόκητης θρησκευτικῆς κρίσεως.

* * *

Ὅλα ὅσα εἶπαμε κάνουν, ἐλπίζω, φανερό, πὼς ἡ ἀπὸ συγκλητικὸς κατὰ γωγὴ τοῦ Βασιλείου δὲν ἀποδεικνύεται μὲ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ B. Treucker⁵⁹. Μάλιστα θὰ μπορούσε νὰ διερωτηθεῖ κανεὶς: εἶναι ἄραγε ἀναγκαία ἡ ὑπόθεσις τοῦ Treucker γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ παρρησία τοῦ ἱεράρχη, οἱ ἐπιτυχίες του, ἡ ἐπιβολὴ καὶ ἐπίδρασή του σὲ μακρινούς ἀνώτατους ὑπαλλήλους, ποὺ ἡ θέσις τους καὶ τὸ ἀξίωμά τους ἦταν τέτοια ποὺ νὰμποροῦν ἄφοβα νὰ παραβλέπουν τίς

λείου. Παρὰ ταῦτα δὲν πιστεύω ὅτι ὁ Βασίλειος καταγόταν ὁπωσδήποτε ἀπὸ οἰκογένεια βουλευτῶν. Καὶ τοῦτο γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο: ὁ πατέρας του ἦταν ρήτορας καὶ οἱ ρήτορες, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐθεωροῦντο σὰν ἰσότιμοι μὲ τοὺς βουλευτές, χωρὶς ὅμως τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἀσκοῦν τὰ βουλευτικὰ καθήκοντα. Πρβλ. C.Th. 13.3.1. - α. 321/4. - 13.3.3 - 333 - C.J. 1053.6. - C.Th. 13.3.6 - 364. - C.Th. 13.3.7 - α. 369. - C.J. 10.538. - C.Th. 13.3.16. - α. 414. - C.J. 10.53.11. - C.J. 10.532.

58. Ἑπ. 223.2: Courtonne 1966, 4 - 23.

59. Πρβλ. S. Giet, Basile σ. 444.

αιτήσεις ἐνὸς ταπεινοῦ ἐπισκόπου, ἔστω καὶ γόνου ἐπαρχιακῆς οἰκογένειας μεγαλογαιοκτημόνων, ἔστω καὶ γόνου «συγκλητικῶν»;

Στὸ κάτω-κάτω ὁ Βασίλειος εἶχε ἀπαρνηθεῖ καὶ πλοῦτο καὶ τιμὲς καὶ ὅλα τὰ ἐγκόσμια. Κι ἂν ἡ προηγούμενη οἰκογενειακὴ του θέση καὶ ἡ μόρφωσή του τοῦ ἔδιναν ἀέρα καὶ ἀνεση στὸ νὰ γράφει καὶ νὰ μιλᾷ μὲ τοὺς ἰσχυροὺς, οἱ ἰσχυροὶ αὐτοὶ δὲν εἶχαν λόγο νὰ ἐντυπωσιάζονται ἀπ' αὐτά, μιὰ καὶ πίσω ἀπὸ τὸ Βασίλειο δὲν βρισκόταν πλέον ἡ ἐπιβολὴ τοῦ οἰκογενειακοῦ του πλούτου καὶ κύρους.

Τί ἦταν λοιπὸν αὐτὸ ποὺ τοὺς ἐντυπωσίαζε, τί ἦταν αὐτὸ ποὺ τοὺς ἔκανε νὰ ὑποκύπτουν, νὰ παραδέχονται καὶ ν' ἀναγνωρίζουν τὸν ταπεινὸ καὶ ἀσθενικό ἐπίσκοπο τῆς μακρινῆς καππαδοκικῆς Καισάρειας.

Ἀσφαλῶς ἡ ἀπάντηση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη: ἦταν ἡ συνέπεια τοῦ χαρακτήρα του καὶ ἡ πλήρης ἀποδοχὴ καὶ ἐνστερνισμὸς τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν ποὺ πρέσβευε καὶ κήρυττε. «Τί ἔχω νὰ πάθω», ἔλεγε στὸν ἐπαρχο τῶν πραιτωρίων Μόδεστο, ποὺ τὸν ἀπειλοῦσε, «νὰ χάσω τὴν περιουσίᾳ μου; ἀλλὰ δὲν ἔχω παρὰ τὸ τρίχινο χιτῶνιο ποὺ φορῶ. Νὰ ἐξοριστῶ; μὰ δὲν γνωρίζω τί θὰ πεῖ τοῦτο, ἀφοῦ δὲν εἶμαι δεμένος μὲ κανένα μέρος. Νὰ πεθάνω; μὰ ὁ θάνατος θὰ εἶναι εὐεργέτης μου γιατί θὰ μὲ φέρει πιὸ γρήγορα στὸ Θεό, ποὺ εἶναι ἡ ζωὴ μου»^{59α}.

Αὐτὲς τὶς ἀρχὲς ποὺ συνοπτικά, μὰ τόσο παραστατικά ἐκθέτει στὸ Μόδεστο ὁ Βασίλειος, αὐτὲς ἀκριβῶς κηρύσσει καὶ προσπαθεῖ νὰ συνειδητοποιήσει καὶ στοὺς πιστοὺς του.

Στὶς ὁμιλίες του διαρκῶς τονίζει, πῶς τίποτα δὲν κατέχει ὁ ἄνθρωπος γιὰ δικό του: Πές μου, ποῖα εἶναι τὰ δικά σου; ἀπὸ ποῦ πῆρες ὅσα ἔχεις; μήπως δὲν ἦρθες γυμνὸς στὸν κόσμος; ἐρωτᾷ σὲ μιὰ ὁμιλία του⁶⁰. Ἀκόμη διακηρύσσει πῶς κάθε ἄνθρωπος εἶναι ἀπλὸς ἐντολοδόχος τοῦ Θεοῦ καὶ πῶς ἔχει χρέος νὰ δίνει στοὺς πάσχοντες καὶ ἐνδεεῖς συνανθρώπους του, ὅ,τι ὑπερβαίνει τὴν ποσότητα τῶν ἀπολύτως γι' αὐτὸν ἀναγκαίων⁶¹.

59α. Γρηγ. Ναζ., Λόγος 43: PG. 36, 560 B - C: «μηδὲ τί πάθω; . . . δημεύσει μὲν οὐχ ἀλωτός, ὁ μὴδὲν ἔχων, πλὴν εἰ τούτων χρήσεις τῶν τρυχίνων μουρακίων . . . Ἐξορίαν δὲ οὐ γινώσκω, ὁ μὴδενὶ τόπω περιγράφτος. . . Ὁ δὲ θάνατος εὐεργέτης. Καὶ γὰρ θάττον πέμψει με πρὸς Θεόν, ὧς ζῶ. . .». Πρβλ. Σωκράτης IV. 26: PG. 67. 533A. - Σώζομεν, VI. 16: Bidez - Hansen 1960, 257, 1 - 17. Πρβλ. *St. Giet*, *Les idées* σ. 358 κ.έ. *Κ. Μπόνης*, *Βασίλειος* σ. 22 κ.έ.

60. Ὅμ. 6.7: PG. 31, 276 B - C: «Ποῖα, εἰπέ μοι, σαυτοῦ; πόθεν λαβὼν εἰς τὸν βίον εἰσήνεγκας; . . . Οὐχὶ γυμνὸς ἐξέπεσες τῆς γαστροῦς; . . . Τὰ δὲ παρόντα σοι πόθεν;».

61. Ἠθικά 48.1: PG. 31, 768 C - D: «Ὅτι πᾶν ὅπερ ἂν ἔχη τις πλεον τοῦ ἐπιδεομένου τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων, ὀφειλέτης ἐστὶν ἐκεῖνον εὐεργετῆσαι, κατ' ἐντολὴν τοῦ Κυρίου τοῦ καὶ δεδωκότος ἃ ἔχομεν». - Πρβλ. Ὅμιλ. 6.7: PG. 31, 276 B - C.

Τονίζει τέλος πώς όλοι οί άνθρωποι είναι ίσοι κι ότι μέλημά μας πρέπει νά είναι ό περιορισμός τής ανισότητας που έπικρατεί στόν κόσμο: «πρέπει ν' αναγνωρίσουμε πώς είμαστε ίσοι όλοι και πρέπει νά βλέπουμε σάν ίσους μας και αυτούς ακόμη που ύστερουν σέ κάτι»⁶².

Οί άρχές όμως αυτές του Βασιλείου, όπως τς έκθέσαμε προηγουμένως βραχύτατα, φέρουν στο προσκήνιο ένα άλλο ζήτημα: μέ ποιό τρόπο ό Βασίλειος, ό ιεράρχης ό έτοιμος νά θυσιαστεί για τó ποιμνίό του, αυτός που διακηρύσσει τς χριστιανικές άρχές τής ισότητας και δικαιοσύνης, μέ ποιό τρόπο λοιπόν ό ζηλωτής αυτός χριστιανός αντιμετώπισε τά δύο τεράστια κοινωνικά προβλήματα: τó ένα του καιρού και τής έποχής του, δηλ. τó πρόβλημα τής δουλείας και τó άλλο τó παντοτινό πρόβλημα τής ανθρωπότητας, τó πρόβλημα δηλ. τής κοινωνικής δικαιοσύνης και μάλιστα στη γενικότατη μορφή του, τής αντιθέσεως ανάμεσα στόν τεράστιο πλούτο και την έσχατη πενία. Γιατί σέ τελευταία ανάλυση ή αντιμετώπιση τών δύο αυτών κακών άποτελεί τή λύδια λίθο έλέγχου τής διαγωγής και τής είλικρίνειας του ανθρώπου που διακηρύσσει ότι «άγωνιζέ δια τήν πατρίδα πᾶσαν»⁶³.

Άς δούμε πρώτα πώς αντιμετωπίζει τó πρόβλημα τής δουλείας. Ό μελετητής του Βασιλείου θά σημειώσει μέ έκπληξή του ότι τó τεράστιο αυτό φαινόμενο, που τόσο έκδηλα άντιστρατεύεται στοιχειώδεις χριστιανικές άρχές, περνάει στο έργο του Βασιλείου σχεδόν άπαράτηρητο. Γιατί άραγε συμβαίνει αυτό; Ό Βασίλειος στο ζήτημα τής δουλείας εύρίσκεται, όπως άλλωστε κι όλος σχεδόν ό χριστιανικός στοχασμός, κάτω από τήν επίδραση του Παύλου: «δεί έξουσίαις υπερεχούσαις ύποτάσσεσθαι»⁶⁴. Παρά ταύτα όμως αναπτύσσει και άλλες σκέψεις και στοχασμούς. Έν πρώτοις αποδέχεται άκολουθώντας τους στωικούς⁶⁵, όπως άλλωστε και οί άλλοι πατέρες του καιρού του⁶⁶, ότι ό

62. "Όροι κατ' έπιτ. 216: PG. 31, 1225 B: «τὴν δὲ ἰσοτιμίαν τῆς φύσεως γνωρίζειν, καὶ ἀγαπᾶν τὸ ἰσότημον πρὸς τοὺς ἐλαττωθεὶς δοκοῦντας ἕν τισιν». - Πρβλ. Π.Κ. Χρηστού, 'Η κοινωνιολογία σ. 88.

63. Βλ. άν. σ. 115 σημ. 9.

64. Παύλος, Ρωμ. 13.1. - Πρβλ. Έφεσ. 6.5: «χρὴ τοὺς δούλους ὑπακούειν». - Βλ. ακόμη 'Ηθικά 75.1: PG. 31, 856 B και 79.1: PG. 31, 860A. - Πρβλ. Α. Hadjijicolaou - Marava, Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin, Athènes 1950, 13 κ.έ.

65. Για τήν επίδραση τής στωικής διδασκαλίας περί φυσικής ισότητας στο ζήτημα τής δουλείας βλ. F.J. Gaudemet, Institutions de l'antiquité, Paris 1967, σ. 546. - 'Η στωική διδασκαλία στο σημείο αυτό επέδρασε και στη νομοθεσία. Πρβλ. Inst. 1.2, 2: «iure enim naturali ab initio omnes homines liberi nascebantur». Πρβλ. 'Ι. Καραγιαννόπουλος, 'Ιστορία Βυζαντινού Κράτους Ι, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 716 κ.έ.

66. Βλ. Γρηγ. Ναζ., Λόγος 14.26: PG. 35, 892 B. «'Αλλά σύ βλέπε μοι τήν πρώτην ίσονομίαν, μή τήν τελευταίαν διαίρεσιν» μή τόν του κρατήσαντος νόμον, αλλά τόν του κτί-

θεσμὸς τῆς δουλείας ἀντίκειται στὴ φυσικὴ κατάσταση τῶν πραγμάτων: στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, τονίζει, κανεὶς δὲν εἶναι δοῦλος ἀπὸ φυσικοῦ τοῦ ⁶⁷ καὶ προσθῆτει, πὼς ἡ δουλεία, στὶς πλεῖστες τῶν περιπτώσεων, ἀποτελεῖ ἐκτροπὴ ἀπὸ τῆ φυσικῆ κατάσταση τῶν ἀνθρώπων ⁶⁸, ἀν καὶ παραδέχεται ὅτι ἐνίοτε τουλάχιστον τῇ δουλείᾳ ἐπιτρέπει ἡ θεία οἰκονομία γιὰ νὰ παιδαγωγηθοῦν «οἱ χειρότεροι»: σύμφωνα μὲ σαφὴ καὶ ἀπόρρητη οἰκονομία καταδικάστηκαν τὰ χειρότερα παιδιὰ νὰ ὑπηρετοῦν τὰ πιδ φρόνιμα καὶ καλύτερα ⁶⁹.

Ἡ μόνη παρηγοριὰ γιὰ τοὺς δούλους προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μπροστὰ στὸ Θεὸ εἶναι ἴσοι καὶ ὁμόδουλοι, ἔστω κι ἂν ὁ ἓνας καλεῖται κύριος κι ἄλλος δοῦλος ⁷⁰, κυρίως ὁμῶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ δουλικὸς ζυγὸς καθιστᾷ τὸ δοῦλο ποῦ τὸν ὑποφέρει ἀγόγγυστα καὶ μ' ἐγκαρτέρηση ἄξιο τῆς οὐράνιας ζωῆς ⁷¹. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὁ Μ. Βασίλειος συνιστᾷ τὴν ἐκδίωξη τῶν δούλων ποῦ καταφεύγουν δραπέτες στὶς μονῆς ⁷², γι' αὐτὸ τονίζει ὅτι οἱ δοῦλοι πρέπει νὰ ὑπακούουν στοὺς κυρίους τους, ἐκτὸς μόνον ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ποῦ ἡ ὑπακοή τους αὐτῇ θὰ εἶχε σὰν συνέπεια τὴν προσβολὴ τῶν θεϊκῶν ἐντολῶν ⁷³.

Ἡ στάση λοιπὸν τοῦ Βασιλείου εἶναι σαφής: δὲν ἐπιδιοικιμάζει τὴ δου-

σαντος». Αὐτ. 14.25: PG. 35,892 A: «... ἀλλ' ὁ πλάσας ἀπ' ἀρχῆς τὸν ἄνθρωπον, ἐλεύθερον ἀφῆκε καὶ αὐτεξούσιον...». - Ἰωάν. Χρυσόστομος, Ὁμιλ. 40 εἰς τὴν πρὸς Κορ. I: PG. 61, 354: «Οὐδὲ γὰρ χρεῖας ἔνεκεν τὸ τῶν δούλων ἐπεισέχθη γένος, ἐπεὶ μετὰ τοῦ Ἀδάμ ἐπλάσθη ἂν καὶ δοῦλος· ἀλλ' ἁμαρτίας ἐστὶ τὸ ἐπιτίμιον, καὶ τῆς παρακοῆς ἡ κόλασις. Ὁ δὲ Χριστὸς παραγενόμενος, καὶ τοῦτο ἔλυσεν· Ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ οὐκ ἐστὶ δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος». - Πρβλ. Γρηγ. Ναζ., Ἡθ. ποιήμ. 26: PG. 37, 853.27: «εἰς χούς πάντες, ἐνὸς πλάστου γένος. Ἡ δὲ τυραννὶς εἰς δύο τὰ θνητῶν ἔσχισεν, οὐχὶ φύσις». - Πρβλ. P. Allard, *Les esclaves chretiens*, Paris 1910, σ. 211 κ.ε. - Βλ. ἀκόμη Ἰωάν. Χρυσόστ., Ὁμιλ. 22.2 εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσ.: PG. 62,157: ἡ πλεονεξία τὴν δουλείαν ἔτεκεν...». - St. Giet, *Les idées* σ. 84 - 5. - Πρβλ. A. Hadjijinicolaou - Marava, *Recherches* σ. 14 κ.ε.

67. Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος 20.51: PG. 32, 160 D. - «παρὰ μὲν ἀνθρώποις τῇ φύσει δοῦλος οὐδεὶς».

68. Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος 20.51: PG. 32, 160 D - 161 A: «Ἡ γὰρ καταδυναστευθέντες ὑπὸ ζυγὸν δουλείας (sc. ἄνθρωποι) ἤχθησαν... ἡ διὰ πενίαν κατεδουλώθησαν».

69. Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος 20.51: PG. 32, 161 A: «... ἡ κατὰ τινὰ σοφὴν καὶ ἀπόρρητον οἰκονομίαν οἱ χεῖρους τῶν παίδων ἐκ τῆς τῶν πατέρων φωνῆς τοῖς φρονιμωτέροις καὶ βελτίοις δουλεῦειν κατεδικάσθησαν».

70. Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος 20.51: PG. 32,161 B: «... κἀν ὁ μὲν δεσπότης, ὁ δὲ οἰκέτης λέγεται, ἀλλ' οὖν πάντες καὶ κατὰ τὴν πρὸς ἀλλήλους ὁμοτιμίαν, καὶ ὡς κτήματα τοῦ πεποιηκότος ἡμᾶς, ὁμόδουλοι». - Πρβλ. Π.Κ. Χρήστου, Ἡ κοινωνιολογία σ. 99.

71. Ὅροι κατὰ πλάτος 11: PG. 41, 948 A: «... εὐαρέστως τῷ Κυρίῳ κατορθούμενος βασιλείας οὐρανῶν ἄξιον συνίστηται».

72. Ὅροι κατὰ πλάτος 11: PG. 31, 948 A.

73. Ἠθικά 75,1: PG. 31, 856 A: «Ὅτι χρὴ τοὺς δούλους ὑπακούειν τοῖς κατὰ σάρκα κυρίοις εἰς δόξαν Θεοῦ μετὰ πάσης εὐνοίας ἐν οἷς ἂν ἐντολὴ Θεοῦ οὐ λύηται».

λεία, μὰ δὲ θεωρεῖ ὅτι ἀξίζει τὸν κόπο νὰ γίνεи τίποτε πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς καταργήσεώς της. Ὁ Βασίλειος δὲν καταδέχεται ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο. Στους στοχασμούς του δὲν παίρνει μεγάλη θέση. Εἶναι σὰ νὰ μὴν ὑπάρχει γι' αὐτόν ⁷⁴.

Ἡ ἴδια περιφρόνηση χαρακτηρίζει τὴ στάση τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ἐναντι τῆς ιδιοκτησίας καὶ τοῦ πλούτου γενικά: αὐτὴν ἐγὼ θεωρῶ σὰν τὴν τέλεια ἀνθρώπινη κοινωνία στὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει ἡ ιδιοκτησία, λέγει σ' ἓνα ἀμφισβητούμενης βέβαια γνησιότητος ἔργο του ⁷⁵. Δὲ διστάζει μάλιστα νὰ χαρακτηρίσει τὴν ιδιωτικὴ κτήση σὰν πράξη ὁμότητος ⁷⁶, κι ἀκόμη περισσότερο καὶ κλειδιά σὲ βάρος τῶν ἄλλων: ἂν λέμε λωποδύτη αὐτὸν ποὺ ἀπογυμνώνει τὸν ντυμένο, πὼς ἀλλιῶς θὰ ὀνομάσουμε αὐτόν, πού, ἐνῶ μπορεῖ, δὲν ντύνει τὸ γυμνό: τὸ ψωμί ποὺ κατέχεις σὲ πλησμονὴ δὲν εἶναι δικό σου, εἶναι αὐτοῦ ποὺ πεινᾷ· τὰ ρούχα ποὺ ἔχεις στὶς ντουλάπες σου ἀνήκουν σ' αὐτόν ποὺ εἶναι γυμνός· τὰ ὑποδήματα ποὺ σαπίζουν στὰ συρτάρια σου, στὸν ἀνυπόδητο, καὶ τὰ χρήματα ποὺ φυλάς στὰ ὑπόγειά σου ἀνήκουν στὸν ἀδελφό σου, ποὺ ἔχει ἀνάγκη. Μάθε πὼς τόσους ἀδικεῖς, ὅσους θὰ μπορούσες νὰ βοηθήσεις ⁷⁷.

Ἀκριβῶς ὅμως γι' αὐτόν τὸ λόγο, ἐπειδὴ δηλαδὴ ὁ πλοῦτος δὲν ἀνήκει δικαιωματικὰ σὲ κανέναν, εἶναι ἀνάξιο ιδιαίτερης προσοχῆς ἀγαθὸ ἢ μᾶλλον δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὸ ἀγαθό. Ἡ μόνη του χρησιμότητα πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ καλὴ του διαχείριση μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει γι' ἀνταμοιβή στὸν κάτοχό του ⁷⁸.

Ἄν λοιπὸν ὁ πλοῦτος γίνεи ἀντικείμενο κακῆς διαχείρισης, ἂν δηλ. δαπανηθεῖ σὲ ἄλογες σπατάλες, τότε καταντᾷ «ἐφόδιον πρὸς ἀδικίαν» καὶ αὐτὸς ποὺ τὸν διαχειρίζεται μὲ τέτοιο τρόπο εἶναι κατακριτέος ⁷⁹.

74. Πρβλ. *St. Giet*, Les idées σ. 86: «... on chercherait vainement, dans toute son oeuvre, une condamnation de l'esclavage». - Πρβλ. αὐτ. σ. 88. - Βλ. ἀκόμη. *L. Vischer*, Basilius d. Gr. σ. 162 κ.έ.

75. * Ἀσκητ. διατάξεις 18,1: PG. 31, 1381 C. - Πρβλ. *Π.Κ. Χρήστου*, Ἡ κοινωνιολογία σ. 103. Γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ἔργου αὐτοῦ βλ. τελευταία *Κ. Μπόνης*, Βασίλειος σ. 89.

76. Ὁμιλ. 8,8: PG. 31, 325 A: «Μὴ φανῶμεν οἱ λογικοὶ τῶν ἀλόγων ὁμότεροι... ἡμεῖς δὲ ἐγκολπιζόμεθα τὰ κοινὰ, τὰ τῶν πολλῶν μόνον ἔχομεν». - Πρβλ. Ὁμιλ. 6,7: PG. 31, 276 B: «αἰοιοῦτοί εἰσι καὶ οἱ πλούσιοι. Τὰ γὰρ κοινὰ προκατασχόντες, ἴδια ποιοῦνται διὰ τὴν πρόληψιν». - Πρβλ. *Π.Κ. Χρήστου*, Ἡ κοινωνιολογία σ. 103.

77. Ὁμιλ. 6,7: PG. 31, 276 C - 277 A. - Πρβλ. *St. Giet*, Les idées 97. - *Π.Κ. Χρήστου*, Ἡ κοινωνιολογία σ. 104.

78. Ὁμιλ. 6,7: PG. 31, 276 C: «... ἵνα καὶ σὺ χρηστότητος καὶ πιστῆς οἰκονομίας μισθὸν ὑποδέξῃ». - Πρβλ. Ὁμιλ. 11,5: PG. 31, 384 C: «εἰ δὲ ὑπηρεσία πρὸς ἀρετὴν (sc. ὁ πλοῦτος), οὐκ ἔχει χώραν ἢ βασκανία, κοινῆς τῆς ἀπ' αὐτῶν ὠφελείας ἄπασι προκειμένης». - Πρβλ. Ὁμιλ. 8, 8 - 9: PG. 31, 325 A - 328 C.

79. Ὁμιλ. 11,5; PG. 31, 384 C: «Εἰ μὲν γὰρ ἐφόδιον πρὸς ἀδικίαν ὁ πλοῦτος, ἐλεεινός

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὁ πλοῦτος ἢ μᾶλλον ἡ ἔλλειψή του εἶναι χρήσιμη καὶ στὸ φτωχό, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ ἀσκηθεῖ στὴν ὑπακοή, νὰ δεῖξει τὴ συμμόρφωσή του γενικὰ στὶς ἐντολὲς τοῦ Κυρίου καὶ νὰ λάβει γι' αὐτὸ τὴν ἀντίστοιχη δίκαιη ἀμοιβή⁸⁰.

Ἄν ἐξαίρεσουμε ὅμως τοὺς λόγους καὶ τὶς νοουθεσίες, σὲ τίποτε ἄλλο συστηματικότερο δὲν προβαίνει ὁ Βασίλειος γιὰ τὴν ἀπάλυνση τῆς ἀνισότητος. Δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ προκαλέσει γενικότερη κρατικὴ παρέμβαση, δὲν προχωρεῖ στὴ λήψη μέτρων ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πλευρὰ ἐναντίον αὐτῶν ποὺ τόσο κατὰ φῶρα παραβιάζουν τὶς ἀρχές τῆς χριστιανικῆς συμπεριφορᾶς⁸¹.

Ἔτσι ὅμως παρουσιάζεται μιὰ μεγάλη ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς χριστιανικὲς ἀρχές ποὺ πρεσβεύει καὶ διακηρύσσει ὁ Μ. Βασίλειος καὶ στὴ στάση του ἀπέναντι στὰ δύο κεφαλαιώδη ζητήματα ποὺ ἀναφέραμε. Πῶς θὰ τὴν ἐξηγήσουμε:

Ἄν προσέξουμε τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Βασιλείου θὰ δοῦμε πὼς ὑπάρχει ἐκεῖ ἓνα σημεῖο ποὺ προβάλλει κυπτητά: ὁ ἱεράρχης δὲν παύει νὰ τονίζει πὼς εἴμαστε προσωρινοὶ ἐδῶ καὶ πὼς πρέπει νὰ ἐτοιμαζόμαστε γιὰ τὰ ἐπέκεινα: ἡ πολιτεία μας εἶναι στὸν οὐρανό, λέγει, ἐπαναλαμβάνοντας τοὺς λόγους τοῦ Παύλου⁸². "Ὅλα τὰ ἄλλα ἀξιώματα καὶ τίτλοι καὶ ἐξουσία εἶναι προσωρινὰ καὶ παροδικὰ: ποὺ εἶναι τὰ ὑψηλὰ ἀξιώματα; οἱ στρατηγοί; οἱ σατράπεις; οἱ τύραννοι⁸³; Εἴτε τὸ θέλουμε εἴτε ὄχι, ἡ ζωὴ μας δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνας συνεχὴς δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ γέννησή μας στὸ «ὑπὸ τοῦ Δεσπότη τοῦ τεταγμένον πέρας»⁸⁴.

ὁ πλουτῶν». - Πρβλ. Ὅμιλ. 7.7: PG. 31.300 A: «Ὅρα δὴ οὖν μή, μετὰ μυρίων πόνων τὸν πλοῦτον ἀθροίσας, ὕλην ἀμαρτημάτων ἐτέροις παρασκευάσας, εἴτα εὐρεθῆς διπλᾶ τιμωρούμενος, ὧν τε αὐτὸς ἠδίκησας, καὶ ὧν ἕτερον ἐφωδίσας». - Πρβλ. ἀκόμη αὐτ. 4: PG. 31.292 B: Οὐκ ἠλέησας, οὐκ ἐλεηθῆσθ' οὐκ ἦνοιξας τὴν οἰκίαν, ἀποπεμφθῆση τῆς βασιλείας· οὐκ ἔδικωκας τὸν ἄρτον, οὐ λήψῃ τὴν αἰώνιον ζωήν».

80. Ὅμιλ. 6.7: PG. 31, 276 C: «κἀκεῖνος (sic ὁ πτωχός) τοῖς μεγάλοις ἄθλοισι τῆς ὑπομονῆς τιμηθῇ».

81. Πρβλ. L. Vischer, Basilius d. Gr. σ. 165.

82. Παῦλος, Φιλήμ., 3.20. - Πρβλ. Reg. fus. 8.3: PG. 31, 940 C: «Ἡμῶν γὰρ τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει».

83. Πρβλ. Ὅμιλ. 3.5: PG. 31, 209 D. - Πρβλ. Ὅμιλ. 7.4: PG. 31, 289 C: «Ποῦ τοῖνυν ἡ λαμπρά τῶν ἔργων κατασκευή; ποῦ δὲ ὁ ἐπὶ τῇ τούτων μεγαλουργία ζηλούμενος; Οὐ ταῦτα μὲν συγέχονται καὶ ἠφάνισται, ὥσπερ τὰ κατὰ παιδιὰν ἐν ταῖς ψάμμοις ὑπὸ τῶν παιδῶν φιλοτεχνούμενα, ὁ δὲ τῷ ἄδη κεῖται, ἐπὶ τῇ σπουδῇ τῶν ματαίων μεταμελόμενος». - Π.Κ. Χρήστον, Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Μ. Βασιλείου, Ἀθῆναι 1951, σ. 49.

84. Ὅμιλ. 21.2: PG. 31, 544 C: «Ἡ οὐχὶ καὶ ὑμῖν δοκεῖ συνεχὴς τις ὁδὸς ὑψηλῶσθαι ἢ παροῦσα ζωὴ, καὶ πορεία διειλημμένη ταῖς ἡλικίαις καθάπερ σταθμοῖς. . . Τὰς μὲν οὖν ἄλλας ὁδοὺς, ὅσαι πρὸς πόλιν ἐκ πόλεως ἀγουσιν, ἔστιν ἐκκλίνειν, καὶ μὴ δεῦσαι τὸν μὴ βου-

Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ὅταν ἀποτείνεται στοὺς νέους, λέγει πὼς οἱ χριστιανοὶ δὲ δίνουν σπουδαιότητα καὶ σημασία στὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ δὲν ὀνομάζουν οὔτε θεωροῦν ἀγαθὸ ὅ,τι χρησιμεύει μόνο γιὰ τὸν κόσμον τοῦτο. "Ἐτσι ἡ εὐγενικὴ καταγωγή, ἡ ὁμορφιά, οἱ ἀνθρώπινες τιμές δὲν εἶναι τίποτε πὺ ἀξίζει νὰ τὸ ἐπιζητήσουμε ἢ ἀκόμη καὶ νὰ τὸ εὐχρηστοῦμε. Οἱ χριστιανοὶ προχωροῦν πέρα ἀπ' αὐτὰ τὰ φθαρτά, ἐλπίζοντας στὴν ἄλλη ζωὴ κι' ἀποβλέποντας στὴν ἀπόκτησὴ τῆς⁸⁶.

Καὶ ὁ δρόμος τοὺς αὐτοὺς εἶναι γεμάτος ἀπὸ ἀγῶνες καὶ κόπους καὶ πληγές, τὰ ὁποῖα ὅμως πρέπει γενναῖα νὰ ὑπομείνει ὁ χριστιανὸς γιὰ νὰ κερδίσει τὸ στέφανο τῆς νίκης⁸⁶. Γιατὶ βέβαια ἐλπὶδα καὶ σκοπὸς τοῦ χριστιανοῦ εἶναι ἡ ἀπόλαυση τῆς μέλλουσας ζωῆς, στὴν ὁποία θὰ ὀδεύσει μετὰ τὸ θάνατό του καὶ ἡ ὁποία θὰ τὸν ἀνταμείψει μὲ τὴν «παρὰ τοῦ Θεοῦ δόξαν» καὶ μὲ τὰς «αἰωνίας ἀναπαύσεις τὰς σὺν ἀγγέλοις» ἀπὸ τῶν «ἐν τῷ κόσμῳ θλίψεων καὶ κολάσεων»⁸⁷.

Μ' αὐτὲς τίς προϋποθέσεις εἶναι σαφές ὅτι ὁ κόσμος καὶ τὰ ἀγαθὰ του δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλὰ κάτι τὸ προσωρινὸ κι ἐφήμερο, πού ὁ ἄνθρωπος ὑποχρεωτικὰ θὰ διαβεῖ γιὰ νὰ φθάσει στὴν ἄλλη, τὴν αἰώνια καὶ ἀληθινὴ ζωὴ, ἐφ' ὅσον βεβαίως καταστεῖ ἄξιός της κατὰ τὸ ἐπίγειο στάδιο τῆς ὑπάρξεώς του.

Ὁ Βασίλειος λοιπόν, ἔχοντας τὴν ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὸν κόσμον, δὲ θεωρεῖ ὑποχρέωσή του νὰ προσπαθῇ νὰ τὸν ἀλλάξει. Ἡ τάξη πού ἔχει δοθεῖ ἄνωθεν⁸⁸ ὀφείλει κατ' αὐτὸν νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ.

λόμενον· αὕτη δέ, κἄν ἡμεῖς ἀναβάλλεσθαι βουλευθῶμεν τὸν δρόμον, περιλαβοῦσα πρὸς βίαν, ἐπὶ τὸ τεταγμένον ὑπὸ τοῦ Δεσπότητος πέρας ἔλκει τοὺς ἐπ' αὐτῆς».

85. Ὁμιλ. 22,2: PG. 31, 565 B - C, Boulenger 1935, 42. 1 - 13: «Ἡμεῖς, ὦ παῖδες, οὐδὲν εἶναι χρῆμα παντάπασιν τὸν ἀνθρώπινον βίον τοῦτον ὑπολαμβάνομεν, οὔτ' ἀγαθὸν τι νομίζομεν ὅλως, οὔτ' ὀνομάζομεν, ὃ τὴν συντέλειαν ἡμῖν ἄχρι τοῦτου παρέχεται. Οὐκοῦν οὐ προγόνων περηφάνειαν, οὐκ ἰσχύον σώματος, οὐ κάλλος, οὐ μέγεθος, οὐ τὰς παρὰ πάντων ἀνθρώπων τιμάς, οὐ βασιλείαν αὐτήν, οὐχ ὅ,τι ἂν εἴποι τις τῶν ἀνθρωπίνων, μέγα, ἀλλ' οὐδ' εὐχῆς ἄξιον κρίνομεν, ἢ τοὺς ἔχοντας ἀποβλέπομεν, ἀλλ' ἐπὶ μακρότερον πρόκειμεν ταῖς ἐλπίσι, καὶ πρὸς ἐτέρου βίου παρασκευὴν ἅπαντα πράττομεν. "Α μὲν οὖν ἂν συντελῇ πρὸς τοῦτον ἡμῖν, ἀγαπᾶν τε καὶ δίδωκεν παντὶ σθένει χρῆναί φαμεν, τὰ δ' οὐκ ἐξικινούμενα πρὸς ἐκεῖνον ὡς οὐδενὸς ἄξια παρορᾶν». Πρβλ. Π.Κ. Χρήστου, Ἡ κοινωνιολογία σ. 50. - Δ. Τσάμης, Ἡ Πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (Θεσσαλονίκη 1970), σ. 79 - 80.

86. Ὁμιλ. 4,3: PG. 31, 224 B: «... τὸν ἀγωνιστὴν τὸν καλόν, ἀπαξ ἐπὶ τὸ τῆς εὐσεβείας στάδιον ἀποδύντα, φέρειν χρῆναι γενναίως τὰς πληγὰς τῶν ἀντιπάλων ἐλπίδι τῆς δόξης τῆς ἀπὸ τῶν στεφάνων». - Πρβλ. Π.Κ. Χρήστου, Ἡ κοινωνιολογία σ. 54.

87. Ἀσκητ. προδιατύπωσης 10,3: PG. 31, 624 B: «Καὶ ἀπὸ τοῦ θανάτου μὲν πρὸς αἰώνιον ὀδεύσεις ζῶν, ἀπὸ δὲ τῆς παρὰ ἀνθρώποις ἀτιμίας ἐπὶ τὴν δόξαν τὴν παρὰ Θεοῦ, καὶ ἀπὸ τῶν ἐν κόσμῳ θλίψεων καὶ κολάσεων ἐπὶ τὰς αἰωνίους ἀναπαύσεις τὰς σὺν ἀγγέλοις». - Πρβλ. Ὁμιλ. 4,2: PG. 31, 224 A. - Πρβλ. Π.Κ. Χρήστου, Ἡ κοινωνιολογία σ. 60.

88. Ἀκολουθώντας τὸν Παῦλο γράφει στὸν ἄρχοντα Σωφρόνιο (Ἐπ. 76: Courtonne

Μόνο σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις θὰ ἐνδιαφερθεῖ ὁ χριστιανὸς γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ τὸν τρόπο ἀσκήσεώς της, ἐν πρώτοις ὅταν αὐτὴ ἀρχίσει νὰ παρεμβαίνει ἐνοχλητικὰ στὶς πνευματικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων: «σοῦ ἀναγνωρίζουμε τὸ δικαίωμα ν' ἀπαιτεῖς ὑπακοή σ' ὅλα τὰ ἄλλα· γιατί εἶσαι ὑπεύθυνος γιὰ καθετὶ ποὺ ἀναφέρεται στὰ σωματικά σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς φύσεως καὶ τοὺς νόμους τῆς πολιτείας ποὺ μᾶς διοικοῦν. Ἡ ψυχὴ ὅμως ποὺ ἔχει θεία τὴν προέλευση πρέπει, νομίζω, νὰ ὑπόκειται σ' ἄλλους νόμους καὶ τὸ χρέος της πρὸς τὸ Θεὸ νὰ εἶναι τὸ πρώτιστό της χρέος⁸⁹. δεύτερο ὅταν ἐπεμβαίνει στὰ διοικητικὰ πράγματα τῆς ἐκκλησίας, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ Βασιλείος ἀπαιτεῖ αὐτοτέλεια ἀπέναντι στὴν πολιτεία: Ἐὰς μᾶς ἀφήσει ὁ αὐτοκράτωρ νὰ διοικοῦμε μόνοι μας τὰ πράγματα τῆς ἐκκλησίας⁹⁰.

Αὐτὲς ὅμως οἱ περιπτώσεις εἶναι καὶ οἱ μόνες ποὺ θὰ ἐλκύσουν τὴν προσοχὴ τῶν χριστιανῶν γιὰ τὰ ἐγκόσμια πράγματα.

Τὴν ἀπάντηση, λοιπὸν στὸ ἐρώτημα ποὺ θέσαμε προηγουμένως, πῶς συμβιβάζεται δηλαδὴ ἡ στάση τοῦ ζηλωτῆ καὶ χωρὶς ἀμφιβολία εἰλικρινοῦς χριστιανοῦ Βασιλείου μὲ τὰ δύο μεγάλα προβλήματα, τὸ ἓνα τῆς τεράστιας κοινωνικῆς ἀδικίας καὶ ἀνισότητος ἀνάμεσα σὲ πτωχοὺς καὶ πλούσιους καὶ τὸ ἄλλο τῆς δουλείας, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε—καὶ θὰ τὴν βροῦμε—στὶς χριστιανικὲς ἀσκητικὲς ἀρχές μὲ τίς ὁποῖες ὁ Βασιλείος θεωροῦσε τὸν κόσμον καὶ τὰ κοσμικὰ πράγματα: τὸ δράμα τῆς ἐπέκεινα ζωῆς εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κατευθύνει τὴ σκέψη καὶ τίς πεποιθήσεις τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ καθορίζει τὴ στάση του ἀπέναντι στὰ δύο μεγάλα κοινωνικὰ προβλήματα: ἂν ἡ δουλεία καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀνισότης μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν τρόπους καὶ εὐκαιρίες γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ εἶδαμε ὅτι ὁ Βασιλείος πιστεύει ὅτι μποροῦν, τότε, παρόλο ποὺ εἶναι ἐκτροπὴ ἀπὸ τὴ φυσικὴ κατάσταση τῶν πραγμάτων, πρέπει νὰ εἶναι ἀνεκτὰ καὶ τὸ ἔργο τοῦ φρόνιμου ἡγέτη εἶναι, ὄχι νὰ ἐξαφανίσει τὸν τρόπο καὶ τὴν εὐκαιρία, ἀλλὰ νὰ τὸν χρησιμοποιοῦν ἐπωφελεῶς τονίζοντας στοὺς κυρίους

1957, 179. 27 - 28): «διὰ τὴν παρὰ Θεοῦ δεδωμένην σοι δύναμιν». - Πρβλ. *Π.Κ. Χρήστου*, Ἡ κοινωνιολογία σ. 63.

89. Ἐπ. 276: Courtonne 1966, 148. 6 - 11: «... τὴν μὲν ἐν τοῖς ἄλλοις ὑπακοὴν ἀξιούμην σε ἀπαιτεῖν· ὑπεύθυνος γάρ ἐστιν εἰς τὸ σῶμα καὶ τῷ νόμῳ τῆς φύσεως καὶ τῷ πολιτικῷ τοῦτο καθ' ὃν οἰκονομούμεθα. Τὴν μέντοι ψυχὴν, ὡς ἐκ θειοτέρων ἔχων ἦκεν, ἄλλω νομίζειν ὑποκεῖσθαι προσήκον καὶ Θεῷ ὀφείλεσθαι παρ' αὐτῆς χρέα τὰ πάντων χρεῶν πρεσβύτατα». - Ἐπ. Reg. mor. 79.1: PG. 31, 860 B: «... δεῖ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτάσσεσθαι ἐν αἷς ἂν ἐντολὴ Θεοῦ μὴ ἐμποδίζεται». Πρβλ. *Κ.Π. Χρήστου*, Ἡ κοινωνιολογία σ. 42.

90. Ἐπ. 94: Courtonne 1957, 205. 23 - 25. - 286: Courtonne 1966, 157. 7 - 10: «... τὰ ἐν ταῖς ἐκκλησιαῖς ἀμαρτανόμενα ὑφ' ἡμῶν προσήκει τῆς πρεπούσης τυγχάνειν διορθώσεως, δικαστὰς δὲ περὶ τούτων μὴ παρενοχλεῖσθαι». - Πρβλ. *Π.Κ. Χρήστου*, Ἡ κοινωνιολογία σ. 65.

και πλούσιους ότι ο πλούτος και η χρησιμοποίησή του αποτελούν δοκιμαστήριο γι' αυτούς⁹¹, στους δὲ δούλους και φτωχούς και πάσχοντες πώς η κατάσταση τους πρέπει να θεωρηθεῖ σὰν ὄργανο και μέσο τῆς θείας σοφίας και ἀγάπης, πού πρέπει να χρησιμοποιήσουν με τὸν καλύτερο και ἐπιωφελέστερο τρόπο για να ἀξιωθοῦν τῆς θείας ἀμοιβῆς⁹².

* * *

Τὸ συμπέρασμα πού προκύπτει ἀπ' ὅσα ἐκθέσαμε εἶναι σαφές: οὔτε ἡ θέση τοῦ Βασιλείου σὰν ἐπισκόπου μόνη οὔτε ἡ κοινωνική του προέλευση εἶναι ἀρκετὰ για να ἐξηγήσουν τὴν παρρησία του, ἀλλὰ και τὴ δυνατότητα ἐπιβολῆς και τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν ἐπεμβάσεών του στοὺς ἰσχυροὺς τοῦ καιροῦ του.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ σημαντικὸ ρόλο παίζουν ἀσφαλῶς ἡ μόρφωση και, τέλος, μὰ ὄχι τελευταῖα, ἡ πίστη και προσήλωση στὶς ἀσκητικὲς χριστιανικὲς του ἀρχές, πού τοῦ ἐμπνέουν τὴν πεποίθηση για τὴ ματαιότητα τῶν ἐγκοσμίων και τοῦ κοσμικοῦ συστήματος και τάξεως γενικὰ και τὸν ἐφοδιάζουν με τὴν παρρησία και τὸν ἥρωισμό πού προεξάρχουν και κυριαρχοῦν στὴ ζωὴ του.

Αὐτὲς λοιπὸν εἶναι οἱ ἀρχές πού κάνουν τὸ Βασίλειο ν' ἀντιπαρέρχεται, σχεδὸν χωρὶς να τὰ προσέχει, τὰ οὐσιαστικὰ προβλήματα πού τὰ ἐγκόσμια κακὰ δημιουργοῦν στὸν ἀνταγωνισμό τους με τὶς χριστιανικὲς ἀρχές τῆς ἰσότητος και δικαιοσύνης.

Και τοῦτο γίνεται ἐπειδὴ ὁ Βασίλειος ἐντάσσει τὸν προβληματισμὸ αὐτὸ σὲ εὐρύτερο πλαίσιο και θεωρεῖ τὰ ἐγκόσμια ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ὁδεύσεως τοῦ ἀτόμου πρὸς τὰ ἐπέκεινα και τὴν τελικὴ λύτρωσή του: ἐφόσον τὰ προβλήματα αὐτὰ δὲν ἐνοχλοῦν τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὰ ἐπέκεινα, ὅσο κι ἂν φαίνονται μεγάλα και δύσκολα, εἶναι εὐπρόσδεκτα και μάλιστα περισσότερο ἐκεῖνα πού παρέχουν περισσότερα ἐχέγγυα λυσιτελείας. Καὶ σ' αὐτὰ ἐντάσσεται και ἡ ταπεινὴ θέση τῶν δούλων και τῶν φτωχῶν και καταφρονημένων και ἐσχάτων, πού ὁμῶς «ἔσονται πρῶτοι».

Ἐδῶ μόνο θὰ πρέπει να προσθέσω κάτι: τὸ κήρυγμα τοῦτο δὲν τὸ κάνει ὁ Βασίλειος σὰν ὑπέρμαχος και ὑπερασπιστὴς τῆς κρατούσας τάξεως και τοῦ κρατοῦντος κοινωνικοῦ συστήματος. Δὲν τὸ κάνει σὰν συνήγορος τοῦ κατεστημένου. Δὲν εἶναι ὅπιο τοῦ λαοῦ πού τὸν ποτίζει για να τὸν ἀποκοιμίσει και να

91. Ὁμιλ. 6.1: PG. 31, 261 A: «καὶ πολλάκις αὐταὶ αἱ εὐθηνίαι τοῦ βίου ἀντὶ πειρατηρίου γίνονται τοῖς πολλοῖς».

92. Ὁμιλ. 6.1: PG. 31, 261 A: α. . . αἱ θλίψεις βασανίζουναι τὰς καρδίας, ὥσπερ χρυσὸν ἐν καμίνῳ, διὰ τῆς ὑπομονῆς τὸ δοκίμιον αὐτῶν ἀπελέγχουσαι». - Πρβλ. Ὁμιλ. 21.11: PG. 31, 561 C. - Ὁμιλ. 8.5: PG. 31, 316 B: α. . . ἔστιν ὅτε και κατὰ πείραν ταῖς ψυχαῖς αἱ τοιαῦται τοῦ βίου δυσκολίαι τοῖς ἀνθρώποις προσάγονται, ἐν τῇ τῆς δυσκολίας ἀπελεγθῶσιν οἱ δόκιμοι».

τὸν κάνει νὰ μὴν καταφέρεται κατὰ τῆς ἀδικίας. "Ὅπως εἴπαμε, ὁ Βασίλειος τὴν ἀδικία καὶ τὴν ἀνισότητά δὲν τις βλέπει σὰν νόμιμη καὶ φυσικὴ τάξη στίς ἀνθρώπινες σχέσεις καὶ δὲν τις καταφάσκει. Τίς ἀνέχεται ὅμως σὰν τρόπο καὶ μέσο ἀθλήσεως. "Ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἀθλητὴς τοῦ ἀνωμάλου δρόμου ποὺ δὲν ὁμαλύνει κι' ἀντιπαρέρχεται μὰ ὑπερπηδᾷ τὰ ἐμπόδια. Εἶναι ὅπως οἱ δρομεῖς στὴν καμπὴ τοῦ στίβου: οἱ ἐσωτερικοὶ ἔχουν νὰ διαβοῦν μικρότερο, οἱ ἐξωτερικοὶ μεγαλύτερο διάστημα. Κύριος σκοπὸς ὅμως ὅλων εἶναι τὸ τέρμα τὸ ποθητό, γιὰ χάρη τοῦ ὁποίου θὰ ὑποστοῦν πρόθυμα τοὺς κόπους καὶ τίς ταλαιπωρίες τοῦ ἀθλήματος⁹³.

"Ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὸ Μ. Βασίλειο προσπαθοῦν νὰ δείξουν πόσο κοντά μας στέκεται ἡ μορφή τοῦ ἀγωνιστῆ, κι' ἂς μᾶς χωρίζουν χίλια ἐξακόσια χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του, καὶ πόση εἶναι ἡ ἀγωνιστικὴ του συμβολὴ στὴν ἀκατάπαυστη, στὴν αἰώνια πάλη γιὰ τὴν ἐξανθρώπιση τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἐξαίρουν τίς διάφορες πλευρὲς τῆς πολυσχιδοῦς δράσεώς του καὶ προβάλλουν ἔτσι τὴ μορφή καὶ τὸ ἔργο του στίς διαστάσεις καὶ τὴν προβληματικὴ τῆς ἐποχῆς μας τονίζοντας ὅσα συμβιβάζονται μὲ τίς σημερινὲς ἀντιλήψεις καὶ δικαιολογώντας ἢ ἐξηγώντας ὅσα δὲν συμβιβάζονται ἀπόλυτα μ' αὐτές⁹⁴.

Συνήθως, ὅμως, ὅλοι λησμονοῦν ὅτι τὸ ἀνθρώπινο δράμα δὲ γεννιέται κυρίως ἀπὸ τὴ μὴ ἀναγνώριση τῶν παραδεδεγμένων ἀξιών καὶ τίς ἀντιδικίες μὲ τὸ περιβάλλον ποὺ ἀπορρέουν ἀπ' αὐτήν, μὰ περισσότερο ἀπὸ τίς καθημερινὲς συγκρούσεις καθηκόντων, στίς ὁποῖες ἀκούσια ἐμπλέκεται ὁ ἄνθρωπος καὶ ποὺ πολλὰς φορὲς, ἰδίως ὅταν θέλει νὰ εἶναι ἀπόλυτος, ἀκαμπτος καὶ ἀνυποχώρητος, καταλήγουν νὰ καταστρέψουν κάθε προσπάθειά του κι ἀκόμη χειρότερο, ν' ἀμφισβητήσουν καὶ αὐτὴν τὴν εἰλικρίνεια καὶ ἀνιδιοτέλεια τῶν ἀρχῶν του.

"Ἄν ὑπάρχει λοιπὸν κάποιο σημεῖο στὴ δράση τοῦ Βασιλείου ποὺ πρέπει ιδιαίτερα νὰ ἐξάρουμε καὶ νὰ τιμήσουμε, τοῦτο εἶναι τὸ κατόρθωμα τοῦ ἐπισκόπου τῆς ἀσημάντης καππαδοκικῆς πόλεως, ποὺ περιφρονώντας πλοῦτο, μόρφωση, οἰκογενειακοὺς δεσμούς, κοινωνικὲς τιμές, ἐγκολπώθηκε ἀρχὲς ποὺ ἴσχυαν ὑπερβατικά, ὅχι γιὰ νὰ ἐμπλακεῖ σὲ ἄγονες θεωρητικὲς συζητήσεις, ὅχι ἀπλῶς γιὰ νὰ κηρύξει τὸ νόμο τῆς ἀγάπης καὶ νὰ καταγγεῖλει καὶ νὰ

93. Ἡ ἰδέα τῆς δοκιμασίας διακρίνεται πάντοτε μὲ ἐνέργεια στὸ ἔργο τοῦ Βασιλείου. Βλ. π.χ. Ὁμιλ. 8.5: PG. 31, 317 C: «Κυβερνήτην μὲν γὰρ ὁ χειμῶν, καὶ τὸν ἀθλητὴν τὸ στάδιον, τὸν στρατηγὸν ἢ παράταξις, τὸν μεγαλόψυχον ἢ συμφορά, τὸν χριστιανὸν δὲ πειρασμὸς δοκιμάζει καὶ βασανίζει».

94. Βλ. *St. Giel*, Les idées σ. 97 κ.έ., 100 κ.έ. γιὰ τὸν πλοῦτο. Αὐτ. σ. 96, σημ. 5 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Αὐτ. 92 κ.έ. γιὰ τὴ δουλεία. - Πρβλ. *L. Vischer*, Basilius d. Gr. σ. 167. - *J. Gribomont*, Les Règles Morales de St Basile et le Nouveau Testament, *Studia patristica* 2 (1957) 417 κ.έ.

στηλιτεύσει ὅ,τι ἀντέκειτο πρὸς αὐτόν, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸν ἐφαρμόσει πρῶτος ὁ ἴδιος καὶ νὰ κάνει συνειδητὸ σὲ ὅλους πῶς «ἀγάπη ὁ Θεὸς» καὶ ὅτι ὅπου ἰσχύει τὸ ἀξίωμα τοῦτο ἡ λύση τῶν προβλημάτων δὲ σχετίζεται οὔτε ἐξαρτᾶται πιά ἀπὸ τῆ θεωρητικῆς τους βέθρωση καὶ ὑποδομῆ, ἀλλὰ προβάλλει μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ βιουμένη ζωῇ, πού τότε καὶ μόνο μπορεῖ νὰ ὀδεύει πρὸς τὴν τελειότητα, ὅταν καὶ ὅσο διακατέχεται καὶ διαποτίζεται ἀπὸ τὴν ἀγάπη⁹⁵.

Ἔτσι καὶ μόνον ἔτσι ἡ προσφορὰ τοῦ Βασιλείου προβάλλει σ' ὅλο της τὸ μέγεθος καὶ σ' ὅλη της τὴν ποιότητα: σὰν προσφορὰ μέτρου καὶ τρόπου ζωῆς πού ἱκανώνουν ὥστε καὶ σήμερα ἀκόμη νὰ δύναται κανεὶς νὰ ζήσει καὶ νὰ ἐπιδράσει εὐεργετικά χωρὶς νὰ ἀπαρνηθεῖ ἢ νὰ φαλακιδεύσει τίς ἀρχές του.

95. Οἱ Ἀσκητικὲς διατάξεις ἀπηχοῦν ἀσφαλῶς ἀντιλήψεις τοῦ Βασιλείου, τόσο πολὺ οἱ ἰδέες τους συμφωνοῦν μὲ τίς ἀρχές τοῦ ἱεράρχη. Βλ. π.χ. τὸ χωρίο ὅπου ἡ μοναχικὴ κοινω-νία ἐπαινεῖται σὰν ζωντανὸ παράδειγμα φιλαδελφείας: Ἀσκητ. διατ. 18.2: PG. 31,1381 D - 1382 A: «Ἀνθρώποι ἐκ διαφόρων γενῶν καὶ χωρῶν κινηθέντες εἰς τοσαύτην ἀκρίβειαν ταυτότητος συνηρμύσθησαν, ὥστε μίαν ψυχὴν ἐν πολλοῖς σώμασι θεωρεῖσθαι, καὶ τὰ πολλὰ σώματα μιᾷ γνώμῃς ὄργανα δεῖκνυσθαι. Ὁ ἀσθενῶν τὸ σῶμα πολλοὺς ἔχει. . . συγκάμνον-τας· ὁ νοσῶν καὶ καταπίπτων τῇ ψυχῇ πολλοὺς ἔχει τοὺς ἰωμένους καὶ συνδιανιστῶντας αὐτόν. Ἀλλήλων ἰσόδουλοι, ἀλλήλων κύριοι, καὶ ἐν τῇ ἀμάχῳ ἐλευθερίᾳ τὴν ἀκριβεστέραν δου-λείαν ἀλλήλοις ἀντεπιδεύονται, ἣν οὐκ ἀνάγκη περιστάσεως πρὸς βίαν ἐπήγαγε, πολλὴν φέρουσα τοῖς ἀλοῦσι τὴν ἀθυμίαν, ἀλλὰ γνώμῃς τὸ αὐθαίρετον μετ' εὐφροσύνης ἐδημιούργη-σεν· ἀγάπης τοὺς ἐλευθέρους ὑποτασσούσης ἀλλήλοις, καὶ τῷ αὐθαιρέτῳ τὸ ἐλεύθερον φυ-λαττούσης». Πρβλ. αὐτ. 1384 C: «Οὐκ ἔστιν ἐν ἀγγέλοις ἔρις, οὐ φιλονεικία, οὐκ ἀμφισβή-τησις· ἕκαστος τὰ πάντων ἔχει, καὶ πάντες ὁλόκληρα παρ' ἑαυτοῖς τὰ καλὰ ταμιεύονται. Οὐ γάρ ἐστιν ὅλη ἐμπερίγραφτος ὁ τῶν ἀγγέλων πλοῦτος, δεομένη τομῆς, ἥνικα ἂν αὐτὴν πλείο-σιν ἐπινέμεσθαι δέη· ἀλλ' ἅυλος ἡ κτῆσις καὶ διανοίας ὁ πλοῦτος». - Πρβλ. αὐτ. 1385 A: «Τοῦτο γάρ τὸ κεφάλαιον τῆς τοῦ Σωτῆρος κατὰ σάρκα οἰκονομίας, ἵνα τὴν ἀνθρωπίνην φύ-σιν πρὸς ἑαυτὴν τε καὶ πρὸς ἑαυτὸν συγγάγῃ, καὶ τὴν πονηρὰν κατατομὴν ἐξελῶν, τὴν ἀρ-χαίαν ἀνακαλέσεται ἔνωσιν». - Πρβλ. τέλος αὐτ. 1385 C: «Ἀγάπη συνδεῖ τὰ ἄνω· ἀγάπη καὶ τούτους πρὸς ἀλλήλους συνήρμοσεν». Πρβλ. Π.Κ. Χρήστου, Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Μ. Βασιλείου, Ἀθήναι 1951, σ. 39.

REMARQUES SUR LA SURVIVANCE
DE LA LANGUE LATINE
DANS LA LITTÉRATURE BYZANTINE
ET EN NÉOGREC

HARALAMBIE MIHAESCU/Bucarest - Roumanie

Pendant plus de sept siècles de coexistence dans l'Empire Romain, les deux grandes langues de culture de l'Antiquité ont exercé une influence réciproque et ont contribué ensemble à la création de la terminologie scientifique, littéraire et artistique. Par l'intermédiaire de l'administration romaine, les productions spirituelles des Grecs ont acquis une nouvelle valence et se sont étendues sur une aire immense, en constituant ainsi les fondements de la culture moderne. A son tour, le grec a emprunté environ trois mille mots d'origine latine dont l'immense majorité a survécu dans la littérature byzantine, tandis que plus de deux cents continuent de vivre en néogrec. La catégorie la plus nombreuse est constituée par la terminologie militaire, suivie par celles employées dans l'administration publique, l'habillement, la religion, le calendrier, les poids et mesures, la flore et la faune, la vie de cour, et d'autres domaines d'activité. Beaucoup parmi ces mots sont ensuite passés des Byzantins aux peuples du Sud-Est européen et sont devenus partie intégrante de leur culture matérielle et spirituelle.

Le processus de l'influence exercée par le latin sur le grec a été long et continu. Un nombre important de mots apparaissent d'abord chez les écrivains grecs qui ont traité de l'histoire romaine (tels, par exemple, Polybe, Denys d'Halicarnasse, Plutarque ou Dion Cassius), mais surtout dans les inscriptions et les papyri des 1er - VIe siècles de notre ère. Ces éléments ont pénétré par la voie de l'écriture ou par la voie orale, c'est-à-dire par l'intermédiaire des militaires, des commerçants, des artisans et des voyageurs. Par conséquent, ils peuvent être répartis en deux compartiments distincts: éléments de culture et éléments populaires. Les premiers ont survécu surtout dans l'administration publique et dans l'activité juridique qui se déroulait dans l'Empire byzantin, tandis que les derniers ont persisté dans le domaine militaire, dans celui des métiers, dans les cercles commerciaux, d'où ils se sont répandus sur une aire étendue.

Le lexique d'origine latine est partie intégrante de l'héritage culturel et vaut bien d'être étudié de plus près afin de mieux connaître la spécificité et l'évolution de la civilisation byzantine, et de voir dans quelle mesure le grec a réagi à son égard, soit qu'il l'ait intégré ou qu'il l'ait repoussé. Il peut encore servir comme critère dans l'appréciation des

styles et des tendances littéraires, de l'origine sociale des écrivains ou du degré d'instruction des lecteurs. «Le vocabulaire latin avait pénétré en masse dans la vie courante» - remarquait Henri Grégoire¹ -, en produisant un approfondissement de la diglossie, ce qui accroît notre intérêt pour sa connaissance plus détaillée.

Les éléments populaires qui ont pénétré dans la langue grecque au cours des six premiers siècles de notre ère nous aident à mieux connaître le latin même et à approfondir notre étude du latin vulgaire dans le Sud-Est de l'Europe, car certains phénomènes linguistiques de cette région sont restés isolés, sans avoir laissé de traces en Occident. Quelques uns ont circulé surtout pendant les IVe - VIe siècles, lorsque les relations avec l'Occident sont devenues précaires, ou ont été partiellement interrompues. On n'a pas encore trouvé une explication satisfaisante à la question suivante. Pourquoi ce n'est qu'en Orient que le mot *conventus* a acquis le sens particulier de «mot, discussion» (cf. alb. *kuvënt*, ngr. κουβέντα, roum. *cuvînt*); - ou bien pourquoi ce n'est que là que *fossatum* est arrivé à signifier «village» (alb. *fshat*, roum. *sat*). Le terme *hospitium*, hospitalité, logement réservé à un hôte, chambre de passage» a survécu seulement en albanais (*shtëpi*, provenant d'un hypothétique *hostipitium*), en néogrec (σπίτι) et en roumain (*ospăţ*). Le mot *zaba* «cuirasse» n'a laissé de traces qu'en roumain (*za*, pl. *zale*) et en grec médiéval (ζάβζα) d'où il est passé ensuite en albanais (*zāvē*). La persistance du mot *Romanus* dans le nom ethnique des Byzantins (Ῥωμαῖος) et des Roumains (*Român*), n'aurait pas été possible sans l'existence de l'Empire romain de l'Orient. Le nom des Slaves s'est généralisé sous la forme latine *sclavus* qui a donné en gr. Σκλάβος, en roum *şchi'au*, en alb. *shqa*, en it. *schiaavo*, en fr. *esclave*, etc. Par l'intermédiaire du grec, quelques mots latins se sont répandus chez presque tous les peuples sud-est européens. Ainsi, par exemple: lat. *epularia*, gr. ἐπικλαρέα, alb. *päläre* «terrine», bulg. scr. *paralija* «petite table ronde», roum. *palarie* «chapeau»²; lat. *cella*, gr. κελλον, bulg. scr. *kilija*, roum. *chilia* etc.

Le latin du Sud-Est de l'Europe était différencié et, par endroit, discontinu; il embrassait cinq aires linguistiques distinctes: 1. la plus ancienne se trouvait en Macédoine de l'Ouest et sur le territoire actuel

1. H. Grégoire, *Utilité et charme du grec moderne*. «Revue Belge de Philologie et d'Histoire», 1938, p. 15.

2. H. Mihaescu, *Zum Begriff «Hut» in den südosteuropäischen Sprachen*. «Serta Slavica in memoriam Aloisii Schmaus. Gedenkschrift für Alois Schmaus». (München 1971), p. 449 - 503.

de l'Albanie, où six cents mots latins ont persisté en albanais; 2. l'aire qui s'étendait sur la côte dalmate et dans les îles de l'Adriatique, où naquit la langue dalmate, vivante encore vers la fin du XIXe siècle; 3. l'aire qui comprenait la presqu'île d'Istrie et la Pannonie, et qui a laissé des traces dans la toponymie croate et slovène; 4. le latin qui est la base du roumain; 5. le glorieux héritage de la littérature byzantine et néo-grecque. Cette dernière, et particulièrement ses éléments populaires, étaient le produit de la langue latine du Sud Est européen. En conséquence, elle vient compléter nos connaissances sur cette langue ou sur le latin vulgaire dans son ensemble, car l'Empire byzantin a mieux conservé certains faits linguistiques que ne l'a fait l'Occident vaincu et divisé. Nous n'allons citer que quelques mots ayant persisté dans la littérature byzantine, tandis qu'ils sont restés complètement étrangers aux sources occidentales. Le terme français *mancelle* qui est expliqué d'habitude comme dérivant d'une forme latine reconstituée **manicella* acquiert un appui ferme par la consultation des tacticiens byzantins (Μανικέλλια) ³. La même chose peut être affirmé sur l'hypothétique *matteuca* (fr. *massue*, roum. *măciucă*, byzantin Ματζούκα) ⁴. Le mot italien *redine* et le français *rêne* pour l'explication desquels les spécialistes ont recouru à la forme reconstituée **retina* (dérivée de *rete* ou *retis* «filet, réseau») ⁵, affermit son étymon si l'on tient compte de l'exemple ῥέτενα offert par l'épopée de Diogènes Akritas ⁶. Le mot italien *secchia* et celui français *seille*, considérés comme descendant d'une forme hypothétique **sicla* (provenant de *situla*, mais non attestée par les sources occidentales) trouvent une confirmation chez Theodoros Anagnostes, au VIe siècle (σίκλα) ⁷. Le vocable roumain *sulă* et celui italien *subbia* ont à leur base **subla*, marqué d'un astérisque mais attesté fréquemment par les sources byzantines (σοῦβλα) ⁸. Le terme roumain *falcă* «machoire» est interprété par une forme latine supposée **falca* (refaite à partir de *falx*, *falcis* «faux»): cette forme

3. *Leonis imperatoris Tactica* ed. R. Vári (Budapest 1917), 6, 25/p. 117, 1426; *Sylloge Tacticorum* ed. A. Dain (Paris 1938), 38, 5.

4. *Leonis Tactica* 7, 67, p. 181, 2138.

5. W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, 3. Aufl. (Heidelberg 1935), n° 7261.

6. *Digenis Akritas*. Synoptische Ausgabe der älteren Versionen von Erich Trapp, (Wien 1971), E 74, 354, 1007.

7. *Patrologia Graeca* 86, 224 A.

8. Theophan. 378, 8 (de Boor): *Ioannis Rhodii*, S. Artemii Passio 49 (PG 96, 1297 A); *Ioann. Tzetzae Hist.* 11, 214 etc.

hypothétique se trouve attestée chez Ioannes Kananos, au XVe siècle⁹. Les exemples de ce genre peuvent être facilement multipliés. Il en résulte donc clairement l'utilité de la littérature byzantine pour la connaissance et l'approfondissement du latin parlé dans le Sud-Est de l'Europe.

Par suite de son adaptation continuelle aux réalités médiévales, la terminologie d'origine latine perdait toujours le terrain, étant remplacée par des mots grecs ou d'autre provenance. En général, après le VIe siècle, les innovations ont revêtu un habit hellénique, et l'héritage du latin s'est estompé graduellement et finalement il a reçu un coup presque mortel par la disparition de l'Empire byzantin. Si cet Empire avait résisté jusqu'à nos jours, le sort de l'héritage linguistique aurait été différent. La poursuite du processus de disparition de la terminologie antique sur la base d'une enquête exhaustive constitue une tâche primordiale de la byzantinologie, parce qu'elle est à même de mettre en lumière de nombreux aspects encore inconnus, et de promouvoir l'amélioration de nos connaissances sur la culture byzantine dans son ensemble.

Le prestige de l'hellénisme, c'est-à-dire des modèles des grands classiques de la littérature antique, a constitué un obstacle dans la voie de la diffusion des latinismes. Il suffit pour illustrer ce fait de donner un seul exemple. Ainsi, la terminologie militaire renfermait bon nombre d'éléments d'origine latine, tel qu'il résulte, entre autres, de la lecture du *Strategicon* de Maurice du début du VIIe siècle¹⁰. Des mots tels que ἀδ-voύμιον «passage en revue», ἀλία «group, rangée», ἀπλῆκεύειν «camper», ἄρμα «arme», βάνδον «étendard, unité militaire», βούκινα «flûte de berger», étaient courants et presque indispensables dans le langage du militaire byzantin. En sa qualité d'ancien conseiller de Vélisarios, l'écrivain Procope de Césarée connaissait très bien cette terminologie par sa propre expérience de presque deux décennies sur les champs de bataille en Perse, en Afrique et en Italie. Malgré cela lorsqu'il s'asseyait à sa table de travail, Procope ne se rappelait presque plus rien du langage contemporain de la vie des camps, mais il imitait soigneusement les modèles littéraires antiques, fournis par Thucydide ou par d'autres historiens célèbres. Plus tard, ont procédé de même d'autres écrivains

9. Ioannes Can. 469, 18; 473, 9; 475, 6.

10. *Mauricii Strategicon* edidit, Dacoromanice vertit, prolegomenis instruxit H. Mihăescu, București 1970 (Scriptores Byzantini, VI).

byzantins, tels Michel Psellos, Anne Comnène, Jean Cantacuzène et Nicéphore Grégoras.

Plusieurs auteurs ecclésiastiques ont fait un effort semblable dans la direction du classicisme antique. Les éléments latins ne manquaient pas dans une oeuvre simple et populaire, tel le *Nouveau Testament*; et les noms propres d'origine latine y étaient plus nombreux que les noms propres orientaux. Il y avait des vocables comme *δηνάριον* «denier», *κολωνία*, «colonie», *πραιτώριον* «prétoire», *ρέδα* «charette, voiture», *σικάριος* «assassin, meurtrier», etc. La hagiographie des premiers siècles comprenait aussi de nombreux emprunts d'origine latine. Le nombre des ces éléments est extrêmement grand dans le *Chronicon Paschale* du VIIe siècle, ainsi que dans la chronique de Théophanes le Confesseur du VIIIe siècle - oeuvres écrites par des gens qui n'avaient pas une culture littéraire étendue. En échange, chez Ioannes Climax, au VIe s., chez Maxime le Confesseur, au VIIe siècle, chez Jean Damascène, au VIIIe siècle, chez Théodore le Studite, au IXe siècle, chez Siméon le Nouveau Théologien du XIe siècle et chez Grégoire Palamas du XIVe siècle, - c'est-à-dire chez les représentants les plus remarquables de la littérature religieuse, on ne trouve qu'un nombre extrêmement réduit d'éléments d'origine latins. Au Xe siècle, Siméon le Métaphraste a stylisé toute la production hagiographique existante jusqu'alors et a remplacé systématiquement les éléments d'origine latine par des vocables littéraires grecs¹¹.

Une question surgit tout naturellement: celle de savoir dans quelle mesure les éléments latins sont devenus populaires. Pour nous en rendre compte il est nécessaire de consulter en premier lieu trois espèces de sources: la littérature populaire, les lexiques byzantins et les survivances dans le néogrec. La lecture des épopées, des romans et de la poésie satirique d'après le XIe siècle met en évidence un grand nombre d'éléments romans (italiens ou français), ainsi qu'une grande quantité de latinismes ignorés par les sources antérieures. Tout cela prouve une continuité interrompue, ignorée des représentants de la classe dominante, mais conservée soigneusement par les masses illétrées. Le lexique est, par conséquent, aussi un problème de style ou de choix personnel, et mérite d'être étudié de plus près afin de mieux comprendre les divers courants d'idées, les tendances artistiques ou l'origine sociale des écrivains. Lorsque les

11. H. Zilliacus, Das lateinische Lehnwort in der griechischen Hagiographie. Ein Beitrag zur Geschichte der klassizistischen Bestrebungen im X. Jahrhundert. «Byzantinische Zeitschrift», XXXVII (1937) 302 - 344.

lexicographes byzantins expliquent certains mots grecs plus rares par des termes d'origine latine, nous avons le droit de croire que ces derniers étaient mieux connus, plus répandus et aussi plus populaires. Ainsi, l'on peut trouver dans l'*Etymologicum Magnum*, qui remonte au Xe siècle un nombre de 60 éléments d'origine latine, auxquels s'ajoutent les mots grecs suivants, plus rares, qui sont expliqués par des correspondances d'origine latine: ἀναξυρίδες - τουβία «pantalons larges», ἀρειή, φορβειά - καπίστριον «bride», δίκρος - φουρκίον «fourchu», ἔτνος - φάβα «purée de légumes», θώραξ - λουρίκιον «cuirasse», ἰμάς - λῶρον «courroie», κέλῃς - ἵππος σελλάριος «cheval de selle», μύκης - κερβώνια «excroissance fongueuse», πιττεύειν - ταβλίζειν «jouer aux dés», πνιγύς - φοῦρνος «four», ταινία - φασκία «bandelette»¹². Le Lexicon de Ioannes Zonaras, daté du XIIe siècle, comprend 131 mots d'origine latine dont un grand nombre ont survécu en néogrec¹³. La popularité de certain latinismes résulte, enfin, de leur persistance en néogrec et tout particulièrement dans les dialectes périphériques — tel qu'il ressort de l'excellente monographie de N. P. Andriotis, publiée par l'Académie des Sciences de Vienne¹⁴.

Ces remarques ont pour but d'attirer l'attention sur la nécessité de poursuivre et de compléter le travail de savants tels que Gustave Meyer, L. Hahn, G. Rohlfs, F. Viscidi et H. Zilliacus¹⁵, en vue d'élaborer une étude ample et exhaustive des éléments latins de la littérature byzantine et néogrecque. Ce sera une oeuvre qui, sans nul doute, contribuera à une meilleure connaissance de l'histoire de la langue grecque et de l'évolution de la culture byzantine.

12. *Etymologicum Magnum seu verious Lexicon... recensuit et notis variorum instruxit Thomas Gaisford*, Oxford 1848.

13. *Ioannis Zonarae*, *Lexicon* ed. A. H. Tittmann, Leipzig 1808.

14. *Nikolaos Andriotis*, *Lexicon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Wien 1974 (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung, 22).

15. *G. Meyer*, *Neugriechische Studien*, Teil 1 - 4., *Sitzungsberichte der Wiener Akademie Wissenschaften*, 128 (1893), 130 (1895), 132 (1895); *L. Hahn*, *Zum Sprachenkampf im römischen Reich bis auf die Zeit Justinians*. «*Philologus - Supplementband*» X (1907) 675-718; *G. Rohlfs*, *Lexicon Graecanicum Italiae Inferioris*. *Ety-mologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität*. 2. Aufl., Tübingen 1964; *H. Zilliacus*, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Amsterdam 1965.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ Α΄ ΡΑΓΚΑΒΕ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ/Θεσσαλονίκη

Ἡ ἥττα καὶ ἡ συντριβὴ τῶν στρατευμάτων τοῦ Νικηφόρου τὸ καλοκαίρι τοῦ 811, δημιούργησε μιὰ νέα κατάσταση στὸ χῶρο τῆς Βαλκανικῆς¹. Τὰ στίφη τοῦ Κρούμου μποροῦσαν νὰ περιέχονται τὶς βόρειες βυζαντινὲς ἐπαρχίες λεηλατώντας καὶ καταστρέφοντας, δίχως νὰ συναντοῦν καμία ἀντίσταση. Οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀντιδράσουν, γιατί οὔτε ἀξιόλογες δυνάμεις διέθεταν πλέον στὴν περιοχὴ ἐκεῖνη, ἀλλὰ κυρίως γιατί ἡ ἡγεσία τους ἦταν ἀπασχολημένη μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἐκλογῆς νέου αὐτοκράτορα, ποῦ θὰ διαδεχόταν τὸν ἐτοιμοθάνατο Σταυράκιον².

Τὸ εὐτύχημα γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς εἶναι ὅτι ὁ Κροῦμος δὲν ἀξιοποίησε τὴ στρατιωτικὴ του ὑπεροχὴ ἐκστρατεύοντας ἀμέσως ἐναντίον τους³, γεγονός ποῦ τοὺς ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τακτοποιήσουν τὰ ἐσωτερικά τους προβλήματα. Πράγματι, ἡ κρίση στὸ ζήτημα τῆς ἐκλογῆς τοῦ νέου αὐτοκράτορα ξεπεράστηκε γρήγορα καὶ τὴ 2α Ὀκτωβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους (811), ἀνέβηκε στὸ βυζαντινὸ θρόνον ὁ Μιχαὴλ Α΄ Ραγκαβὲς, σύζυγος τῆς κόρης τοῦ Νικηφόρου Προκοπίας⁴.

1. Τὴν ἀνοδό του στὸ θρόνον, ποῦ πραγματοποιήθηκε παρὰ τὶς ἀρχικὲς ἀντιρρήσεις ὀρισμένων κύκλων⁵, ὀφείλει ὁ κουροπαλάτης Μιχαὴλ περισσότερο

1. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἥττα τῶν Βυζαντινῶν γεγονότα ἀφηγεῖται ὁ Θεοφάνης (ἐκδ. C. de Boor), 490.29 κ.έ., ὁ ὁποῖος ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὅτι: «... πᾶσα ἡ τῶν Χριστιανῶν καλλονὴ διεφθάρη...». - Βλ. ἐπίσης «Περὶ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως...», ἐκδ. I. Dujčev *La chronique byzantine de l'an 811*, Travaux et Mémoires 1 (1968) 205 - 254. - Πρβλ. Ἰ. Καραγιαννόπουλος, Ἱστορία βυζαντινοῦ κράτους², τ. 2, Θεσ/νίκη 1981, σ. 198 κ.έ. - Δ. Ζακυθινός, Βυζαντινὴ Ἱστορία (324 - 1071), Ἀθήναι 1972, σ. 179 κ.έ. - Τὸ πρόβλημα τῆς τοποθεσίας στὴν ὁποία ἐγίνε ἡ μάχη ἐξετάζει ὁ St. T. Nedev, *Razgromut a Nikifor I Genik prez 811g*, εἰς *Voennno - istoričeski sbornik* 46¹ (1977) 115 - 127. - Γιὰ τὶς συνέπειες τῆς συντριβῆς ἐκείνης τῶν Βυζαντινῶν, ὁ G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*³, München 1963, σ. 164, γράφει: «Unabsehbar waren die Folgen dieser unerwarteten Katastrophe. Schwerer noch als der militärische Zusammenbruch war der Schlag, den das byzantinische Ansehen erlitten hatte».

2. Βλ. Θεοφ. Χρον. 492.8 κ.έ.

3. Βλ. J.B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I* (802 - 867), London 1912, σ. 345 - 46, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τὴν ἀδράνεια τῶν Βουλγάρων στὴ μεγάλη τους ἱκανοποίησι γιὰ τὴν ἀνέλπιστη ἐκεῖνη νίκη. - St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, σ. 58. - Πρβλ. K. Παπαρρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους⁵, τ. III.2, Ἀθήναι 1925, σ. 184.

4. Βλ. Θεοφ. Χρον. 493.20 κ.έ.

5. Στὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀνόδου τοῦ Μιχαὴλ στὸ θρόνον ἀντέδρασαν ἀρχικὰ ὁ δομέστικος

στό γεγονός ὅτι οὐσιαστικά ἦταν ὁ μόνος νόμιμος διάδοχος τοῦ θρόνου καὶ λιγότερο στό κύρος ἢ τίς ἱκανότητές του ⁶. Ἐχοντας ἐπίγνωση τῆς καταστάσεως πού ἀντιμετώπιζε, ὁ Μιχαήλ φρόντισε νά ἐδραιώσει τὸ θρόνο του ἐξαγοράζοντας μὲ κάθε τρόπο τὴ δημοτικότητα πού τοῦ ἔλειπε ⁷.

Τὰ χρηματικά δῶρα πού μοίραζε ἀφειδῶς ὁ αὐτοκράτορας ⁸ καὶ ἡ διαλλακτικὴ διάθεση πού ἐπέδειξε πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις ⁹, συνέβαλαν στὴ δημιουργία εὐνοϊκοῦ κλίματος καὶ ἀφόπλισαν, γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστον, ὅλους ἐκείνους πού εἶχαν ἀντιταχθεῖ στὴν ἐκλογή του, μὲ ἀποτέλεσμα νά ἐπικρατήσῃ στὴν πολιτικὴ σκηνή μιὰ σχετικὴ ἡρεμία, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἐπρόκειτο νά διαρκέσει γιὰ πολὺ.

τῶν σχολῶν πατρίκιος Στέφανος καὶ ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, ἐνῶ ὁ μάγιστρος Θεόκτιστος ὑποστήριξε τὸν κουροπαλάτη. Ἀργότερα ὅμως, ἡ ἐπιδείνωση τῆς υἱείας τοῦ Σταυράκιου καὶ ἡ ἐπαπειλούμενη ἀνοδος τῆς αὐγούστας Θεοφανῶς στὸ θρόνο, συντέλεσαν στὴν ἀλλαγὴ τῶν διαθέσεων καὶ, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Θεοφάνης, «ἐκ πολλῆς ἐχθρας εἰς φιλίαν ἀλλήλοις καὶ Μιχαὴλ Κουροπαλάτης ἦλθον» (Θεοφ. Χρον. 492.29 - 30). - Βλ. *J.B. Bury, Eastern Empire*, σ. 16 κ.έ. - *G. Ostrogorsky, Geschichte*, σ. 164 - 65.

6. Βλ. *J.B. Bury, Eastern Empire*, σ. 19 κ.έ. - *P.J. Alexander, The Patriarch Nicephorus of Constantinople*, Oxford 1958, σ. 75. - Ὁ *G. Ostrogorsky, Geschichte*, σ. 164, παρατηρεῖ: «Als nächster Verwandter des kinderlosen Kaisers war sein Schwager, der Kuropalat Michael Rangabe, der natürliche Thronkandidat. .».

7. Σὲ ὑποχωρήσεις, ἄλλωστε, εἶχε ἤδη προβεῖ ὁ Μιχαήλ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοδὸς του στὸ θρόνο, προκειμένου νά ἐξασφαλίσει τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τὸ χρονογράφο Θεοφάνη ἱκανοποίησε τίς ἀπαιτήσεις τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου διαβεβαιώνοντάς τον ἐγγράφως «περὶ τῆς ὁρθῆς πίστεως καὶ τοῦ ἀναιμάκτους φυλάξαι τὰς χεῖρας ἀπὸ χριστιανῶν καὶ περὶ ἱερατικῶν ἀνθρώπων ἢ μοναχῶν καὶ ὅλων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καταλόγου τοῦ μὴ τύπτεσθαι παρ' αὐτοῦ» (493.10 - 14). - Βλ. *J.B. Bury, Eastern Empire*, σ. 39 κ.έ. - Πρβλ. *Θ. Κορρές*, *Οἱ διώξεις τῶν Παυλικιανῶν ἐπὶ Μιχαὴλ Α'*, Βυζαντινὰ 10 (1980) 205.

8. Τὴ σπατάλη τῶν δημοσίων χρημάτων ἀπὸ τὸ Μιχαήλ περιγράφει ὁ Θεοφάνης (494.8 - 11), ὡς ἐξῆς: «πάντας δὲ τοὺς πατρικίους καὶ συγκλητικούς, ἀρχιερεῖς τε καὶ ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς, στρατευομένους τε καὶ πτωχοὺς, τοὺς τε κατὰ τὴν βασιλίδα πόλιν καὶ ἐν τοῖς θέμασι κατεπλούτισεν». - Βλ. *Ἱ. Καραγιαννόπουλος*, *Ἱστορία*, τ. 2, σ. 202. - Πρβλ. *Κ. Παπαρογόπουλος*, *Ἱστορία*, τ. III, 2, σ. 131.

9. Τοὺς πρώτους μῆνες τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ διέκρινε μιὰ διάθεση συνδιαλλαγῆς πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις, πού ὑπαγορευόταν προφανῶς ἀπὸ τὴν ἀνασφάλεια τὴν ὁποία αἰσθάνονταν ὁ αὐτοκράτωρ. Στὰ πλαίσια τοῦ κλίματος τῆς διαλλακτικότητος αὐτῆς, ἐντάσσεται καὶ ἡ ἀνάκληση πολλῶν ἀπὸ ἐκείνους πού εἶχαν ἐξοριθεῖ στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Α'. Μεταξὺ αὐτῶν ἦταν καὶ ὁ Λέων ὁ Ἀρμένιος, στὸν ὁποῖο μάλιστα ὁ Μιχαήλ ἀνάθεσε τὴ διοίκηση τοῦ θέματος τῶν Ἀρμενιανῶν. - Βλ. *Scriptor incertus de Leone Armenio* (ἐκδ. CB. μετὰ τὸ Λέοντα Γραμματικὸ) σ. 336.5 κ.έ. - Συνεχιστὴς Θεοφάνους (ἐκδ. I. Bekker), 12.5 κ.έ. - Πρβλ. *J.B. Bury, Eastern Empire*, σ. 24. Ἀνεκλήθησαν ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐξορία οἱ μοναχοὶ Θεόδωρος Στουδίτης καὶ Πλάτων, οἱ ὁποῖοι καὶ διαδραμάτισαν σοβαρὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς κρατικῆς πολιτικῆς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βραχυχρόνης βασιλείας τοῦ Μιχαήλ Α'. Βλ. Θεοφ. Χρον. 494.12 - 20. - Πρβλ. *Θ. Κορρές*, *Οἱ διώξεις τῶν Παυλικιανῶν*, σ. 206 - 207 καὶ σημ. 5.

2. Ἡ ἀναστολή τῶν ἐπιχειρήσεων στὸ μέτωπο τῆς Βαλκανικῆς διῆρκεσε ὅσο και ὁ χειμῶνας. Τὴν ἐπόμενη ἀνοιξη (812), ὁ Κροῦμος ἀνασυνέταξε τὶς δυνάμεις του καὶ προήλασε πρὸς τὶς ἀκτὲς τῆς Μαύρης θάλασσας, ὅπου πολιορκήσε τὴν πόλη Δεβελτό. Σὲ βοήθεια τῆς Δεβελτοῦ ἔσπευσε, καθυστερημένα ὅμως, στὶς 7 Ἰουνίου ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, ἐπικεφαλῆς δυνάμεως ἡ ὁποία περιελάμβανε καὶ στρατεύματα ποὺ ἔφθασαν ἀπὸ τὰ θέματα τοῦ Ὀψικίου καὶ τῶν Θρακησίων¹⁰. Ἡ ἀδυναμία τῶν Βυζαντινῶν νὰ ἀντιδράσουν ἐγκαίρως, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν κατάληψη τῆς Δεβελτοῦ, τῆς ὁποίας τοὺς κατοίκους μετώκισε σὲ ἄλλη περιοχή ὁ Βούλγαρος ἡγεμόνας¹¹.

Ἡ εἰδηση τῆς πτώσεως τῆς Δεβελτοῦ μεταδόθηκε γρήγορα στὸ βυζαντινὸ στρατόπεδο καὶ ἡ εὐθύνη τῆς ἀποτυχίας ἀποδόθηκε στὸν αὐτοκράτορα ἐναντίον τοῦ ὁποίου μάλιστα τὰ στρατεύματα ἐκδήλωσαν καὶ στασιαστικὰς διαθέσεις. Ὁ Μιχαήλ κατόρθωσε βέβαια νὰ κατευνάσει τελικὰ τὴν ἀναταραχὴ ποὺ προκλήθηκε, μοιράζοντας ἀφειδῶς χρήματα στοὺς δυσαρεστημένους στρατιῶτες του¹², οἱ Βούλγαροι ὅμως, «τὰ τῆς στάσεως μαθόντες τῶν στρατευμάτων. . . πλέον κατίσχυσαν Θράκης καὶ Μακεδονίας», γεγονὸς ποὺ ἀνάγκασε τοὺς ἀποθαρρημένους Βυζαντινοὺς νὰ ὀπισθοχωρήσουν σὲ μιὰ δεύτερη γραμμὴ ἀμύνης ἐγκαταλείποντας τὴν Ἀγχίαλο, τὴ θρακικὴ Βέρεια, τὴ Φιλιππούπολη καὶ ἄλλες ὀχυρὲς θέσεις¹³.

Ἡ νευρικότητα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ μέτωπο δὲν ἄργησε νὰ μεταδοθεῖ καὶ στὴ Βασιλεύουσα, ὅπου οἱ εἰκονομάχοι καὶ ἄλλοι δυσαρεστημένοι ἀπὸ τὸ νέο καθεστῶς ἄρχισαν νὰ κινοῦνται κατὰ τοῦ Μιχαήλ¹⁴. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐλέγχει ἐπαρκῶς τὴν κατάσταση καὶ ἐπέστρεψε, ἐγκαταλείποντας τὰ στρατεύματά του¹⁵, στὴν Κων/πολη, ὅπου δὲν δυσκο-

10. Θεοφ. Χρον. 495.20 κ.έ. — Πρβλ. Ἱ. Καραγιαννόπουλος, Ἱστορία, τ. 2, σ. 203.

11. Θεοφ. Χρον. 495.22 - 24.

12. Θεοφ. Χρον. 495.24 - 27.

13. Θεοφ. Χρον. 495.27 - 496.5. — Παρὰ τὴν ὑποχώρησίν τους, οἱ Βυζαντινοὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ κατέχουν τὶς ὀχυρὲς πόλεις Μεσημβρία καὶ Ἀδριανούπολη, οἱ φρουρὲς τῶν ὁποίων ἀποτελοῦσαν μόνιμη ἀπειλὴ στὰ νῶτα κάθε βουλγαρικῆς δυνάμεως ποὺ θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ εἰσβάλει στὴ Θράκη. — Βλ. Ἱ. Καραγιαννόπουλος, Χάρται μέσης βυζαντινῆς περιόδου (565 - 1081), Θεσ/νίκη 1976, ἀριθ. 11.

14. Θεοφ. Χρον. 496.8 κ.έ. — Βλ. Θ. Καραζὲς, Οἱ διώξεις τῶν Παυλικιανῶν, σ. 212.

15. Τὴν ἐσπευσμένη καὶ ἄκαιρη ἀποχώρησιν τοῦ αὐτοκράτορα ἀπὸ τὸ πεδίο τῶν ἐπιχειρήσεων ἐπέβαλε ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τῆς παρουσίας του στὴ Βασιλεύουσα, ὅπου εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ ἡ συνωμοσία ποὺ ἀναφέρει ὁ Θεοφάνης (496.16 κ.έ.). — Βλ. J.B. Bury, Eastern Empire, σ. 346. Σὲ διαφορετικοὺς λόγους ἀποδίδει τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Μιχαήλ ὁ St. Runciman, First Bulg. Empire, σ. 58, ὅπου γράφει τὰ ἑξῆς: «In June the new Emperor Michael set out to meet the Bulgars; but the news that he was too late to save the city, together with a slight mutiny in his army, made him turn back while he was still in Thrace».

λεύτηκε νά καταστείλει τήν ἀνοργάνωτη, ὅπως φαίνεται, ἀπόπειρα καί νά τιμωρήσει τοὺς πρωταίτιους ¹⁶.

3. Τῇ ζοφερῇ ἀτμόσφαιρα ποὺ δημιουργήσαν οἱ ἀποτυχίες στὸ μέτωπο τῆς Βαλκανικῆς καί οἱ συνωμοσίες στὴ Βασιλεύουσα, ἤλθε ἐπιτέλους νά φωτίσει μιὰ νίκη τῶν βυζαντινῶν ὅπλων. Τὸν Αὐγουστο τοῦ 812 ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν Λέων κατόρθωσε νά συντρίψει τοὺς Ἀραβες ποὺ εἰσέβαλαν μὲ ἀρχηγὸ τὸν Θεβίθ στὴ Μ. Ἀσία καί νά συλλάβει πολλοὺς αἰχμαλώτους ¹⁷. Ἡ μεγάλη αὐτὴ νίκη τοῦ Λέοντα σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα γεγονότα ποὺ θὰ ἐξεταστοῦν ἀργότερα ¹⁸, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν προσωρινὴ παύση τῶν ἐχθροπραξιῶν στὸ ἀραβοβυζαντινὸ μέτωπο τῆς Ἀνατολῆς· ἔπειτα μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀνάκληση τοῦ διατάγματος τοῦ διωγμοῦ τῶν Παυλικιανῶν ποὺ κατοικοῦσαν στίς εὐαίσθητες ἐκεῖνες παραμεθόριες περιοχές ¹⁹, οἱ Βυζαντινοὶ μπορούσαν πλέον νά στρέψουν τὴν προσοχή τους καί στὰ προβλήματα τοῦ βαλκανικοῦ μετώπου.

4. Καί ἦταν πράγματι καιρὸς, γιατί μετὰ τὴν ἀνεπιτυχὴ ἐκστρατεία καί ὑποχώρηση τῶν αὐτοκρατορικῶν δυνάμεων, οἱ Βούλγαροι λυμαίνονταν ἐντελῶς ἀνενόητοι τῇ Μακεδονίᾳ καί Θράκῃ, ἔχοντας ἤδη στὴν κατοχή τους τὰ περισσότερα φρούρια τῆς περιοχῆς ²⁰. Ὅμως, ἐνῶ ὅλα ἔδειχναν ὅτι ὁ Κροῦμος θὰ συνέχιζε τὴν ἐπιθετικὴ του τακτικὴ, ἐκεῖνος πρότεινε ξαφνικά, τὸ φθινόπωρο τοῦ 812, εἰρήνη στοὺς Βυζαντινοὺς ²¹.

Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Κροῦμος πρότεινε εἰρήνη στοὺς ἄσπονδους ἐχθροὺς του καί μάλιστα τῇ στιγμῇ ποὺ ὅλα φαίνονταν εὐνοϊκὰ γιὰ τὴν παράταξή του, δὲν εἶναι εὐκόλο νά προσδιορισθοῦν. Οἱ πηγὲς σιωποῦν στὸ σημεῖο αὐτὸ καί ἔτσι μόνο ὑποθέσεις μπορούν νά διατυπωθοῦν.

16. Θεοφ. Χρον. 496,21 κ.ἐ. Μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς συνωμοσίας, ὁ Μιχαὴλ ἐγκατέλειψε τὴν πολιτικὴ τῆς οὐδετερότητος στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα, συγκιόεσε σιλέντιο στὰ ἀνάκτορα τῆς Μαγναύρας καί τάχθηκε ἀπροκάλυπτα ὑπὲρ τῶν εἰκόνων (Θεοφ. Χρον. 497. 3 - 4). - Βλ. Ἰ. Καραγιαννόπουλος, Ἱστορία, τ. 2, σ. 204.

17. Θεοφ. Χρον. 497,6 - 9.

18. Βλ. κατωτ. σ. 152.

19. Θεοφ. Χρον. 494,33 κ.ἐ. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τοῦ διωγμοῦ τῶν Παυλικιανῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μιχαὴλ Α', βλ. Θ. Κορρές, Οἱ διώξεις τῶν Παυλικιανῶν, σ. 205 κ.ἐ., ὅπου καί ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

20. Θεοφ. Χρον. 496,2 κ.ἐ. - Βλ. ἀνωτ. σ. 145.

21. Θεοφ. Χρον. 497,16 - 18. «Τούτῳ τῷ ἔτει Κροῦμος, ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός, διὰ Δαργαμηροῦ τὰ περὶ τῆς εἰρήνης αἵθις πρὸς Μιχαὴλ τὸν βασιλέα ἐπρεσβεύσατο». - Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κροῦμου γιὰ τὴ συνάψη εἰρήνης μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς ἀποδίδει στὴν «ἐπικίνδυνον ἀΐξιν τῆς φραγκικῆς δυνάμεως», ἡ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινὴ Ἱστορία, τ. Β'1 (610 - 867), σ. 181, Ἀθῆναι 1981, δὶχως ὁμως νά παραθέτει τις ἀντίστοιχες πηγές.

‘Η Α. Gardner, στη μονογραφία της για τη ζωή και την εποχή του Θεοδώρου Στουδίτη, αναφέρεται στην πρόταση ειρήνης του Κρούμου και παρατηρεί: «Για να κερδίσει ίσως χρόνο, ή λόγω προσωρινών δυσκολιών, ο Βούλγαρος βασιλιάς έστειλε μια αντιπροσωπεία με προτάσεις ειρήνης στη βυζαντινή αύλη»²².

‘Ο St. Runciman, στη μελέτη του *A History of the First Bulgarian Empire*, μετά από την περιγραφή της βουλγαρικής εξάπλωσης στη Μακεδονία και Θράκη, που ακολούθησε την έσπευσμένη αναχώρηση του Μιχαήλ, καταλήγει: «Όμως ο Κρούμος δεν θέλησε να έπωφεληθεί από την κατάσταση αυτή. Με επιφυλακτικότητα και υπομονή που σπάνια συναντάμε σε ένα βάρβαρο κατακτητή, πρότεινε, αντίθετα, ειρήνη· φαίνεται ότι επιθυμούσε να κατοχυρώσει αυτά που ήδη κατείχε»²³.

Διαφορετική είναι η άποψη που εκφράζει η G. Cankova - Petkova σχετικά με τους λόγους που υπαγόρευσαν στον Κρούμο τη φιλειρηνική πολιτική του: «‘Ο Βούλγαρος ηγέτης», γράφει, «σκέφτηκε ότι μπορούσε να κλείσει ειρήνη με προϋποθέσεις τέτοιες που να εξασφαλίζουν τη σταθεροποίηση του βουλγαρικού κράτους και την πολιτική του αναγνώριση στο έξωτερικό... ‘Η ειρήνη με τη χριστιανική βυζαντινή αυτοκρατορία όφειλε να εξασφαλίσει στην ειδωλολατρική Βουλγαρία την αναγνώριση της κυριαρχίας της και το δικαίωμα να έχει μια θέση ισότιμη με εκείνη του Βυζαντίου και της αυτοκρατορίας των Φράγκων, σαν ανεξάρτητο κράτος που ήταν. Το 812 βυζαντινοί απεσταλμένοι πήγαν στο Αίχ για να απονείμουν τιμές στον Καρλομάγνο. Τον ‘Οκτώβριο του ίδιου έτους (812), ο Κρούμος δίνει τη δυνατότητα στο Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβέ να υπογράψει ένα σύμφωνο ειρήνης»²⁴.

Οι απόψεις της G. Cankova - Petkova, η οποία στην ίδια μελέτη προσπαθεί να παρουσιάσει τον Κρούμο ως φιλειρηνικό ήγεμόνα²⁵ και τους πολέμους του κατά των Βυζαντινών ως «αναγκαιότητα προκειμένου να ενώσει τις κατοικούμενες από Σλάβους περιοχές», έρχονται σε αντίθεση με όσα οι σύγχρονες πηγές αναφέρουν για τα γεγονότα που σχετίζονται με την πολεμική δραστηριότητα του Κρούμου²⁶.

22. A. Gardner, *Theodore of Studium: His Life and Times*, London 1905, σ. 135.

23. St. Runciman, *First Bulg. Empire*, σ. 59.

24. G. Cankova - Petkova, *Deux contributions à l'histoire des rapports bulgares - byzantins au IXe siècle*, *Byzantinoslavica* 37 (1976) 37.

25. Βλ. G. Cankova - Petkova, *Deux contributions*, σ. 36 κ.έ.

26. Τις «φιλειρηνικές» δραστηριότητες του Κρούμου, αλλά και την άγριότητα με την οποία διεξήγαγε ο πόλεμος μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων, περιγράφει ο Θεοφάνης, η σημαντικότερη πηγή της εποχής εκείνης: «τῷ δ' αὐτῷ ἔτει (809), πρὸ τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα

Στην υπόθεση της Α. Gardner ότι ο Κρούμος πρότεινε ειρήνη «για να κερδίσει ίσως χρόνο ή λόγω προσωρινών δυσκολιών»²⁷, πρέπει να παρατηρηθεί ότι ο χρόνος έγραζόταν σέ βάρος των Βουλγάρων, γεγονός άναμφισβήτητο σέ συγκρούσεις μεταξύ άνισοδυνάμων αντιπάλων. 'Η άποψη, αντίθετα, του St. Runciman, ότι ο Κρούμος «έπιθυμούσε να κατοχυρώσει αυτά που ήδη κατείχε»²⁸, φαίνεται να πλησιάζει περισσότερο στήν πραγματικότητα. Θά μπορούσε μάλιστα στό σημείο αυτό να προστεθεί ότι οι ειρηνευτικές προτάσεις του Κρούμου υπαγορεύθηκαν σέ μεγάλο βαθμό από τή γενικότερη αντίληψη πώς τó Βυζάντιο δέν ήταν αντίπαλος που μπορούσε εύκολα να καταβληθεί²⁹ και ότι, παρά τή συντριβή του Νικηφόρου και τίς άποτυχίες του Μιχαήλ, οι Βυζαντινοί μπορούσαν να παρατάξουν και πάλι νέες στρατιές. Τους άρχικούς ένδοιασμούς του Κρούμου έπέτεινε σίγουρα και τó γεγονός της λαμπρής νίκης του Λέοντα στό μέτωπο της Άνατολής, που όπως άναφέρθηκε ήδη³⁰, θά έπέτρεπε ίσως στους Βυζαντινούς να στρέψουν τήν προσοχή και μέρος των δυνάμεών τους στό μέτωπο της Βαλκανικής.

5. 'Η Βουλγαρική πρεσβεία με τίς ειρηνευτικές προτάσεις του Κρούμου έφθασε στή Βασιλεύουσα στίς άρχές του φθινοπώρου του ίδιου έτους (812)³¹ και ζήτησε από τó Μιχαήλ τήν άνανέωση της συνθήκης που είχε συνομολογηθεί παλαιότερα μεταξύ του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Γ' (715 - 717) και του Βούλγαρου ήγεμόνα Τέρβελι (702 - 718)³². Σύμφωνα με τούς όρους της συν-

Κρούμος, ó των Βουλγάρων άρχηγός, παραταξάμενος κατά Σερδικής ταύτην παρέλαβε δόλφ και λόγω, στρατεύματα 'Ρωμαϊκά κατασφάξας χιλιάδας 5' χωρίς ιδιωτικού πλήθους». (Θεοφ. Χρον. 485.4 - 7). 'Αγρίότητες διέπραξαν, σύμφωνα με πληροφορίες της διηγήσεως «Περí Νικηφόρου του βασιλέως», σ. 210 κ.έ., και τά στρατεύματα του Νικηφόρου. Τέλος, χαρακτηριστικό δείγμα των «φιλειρηνικών» διαθέσεων του Κρούμου, άποτελεί ó τρόπος με τόν όποιο κακοποιήθηκε τó σωμα του νεκρού αυτοκράτορα, μετά τήν πανωλεθρία και σφαγή των Βυζαντινών τó 811. (Θεοφ. Χρον. 491. 17 - 22).

27. Α. Gardner, Theodore of Studium, σ. 135.

28. St. Runciman, First Bulg. Empire, σ. 59.

29. Οι Βυζαντινοί είχαν κάθε λόγο να καλλιεργούν στους αντιπάλους τους τήν αντίληψη ότι ή αυτοκρατορία ήταν ακατάβλητη. Τους τρόπους με τούς όποιους τó έπεδίωκαν και τó έπιτύγχαναν εκθέτει ó 'Ι. Καραγιαννόπουλος, 'Ιστορία βυζαντινού κράτους, τ. 1, Θεσ/νίκη 1978, σ. 63 κ.έ., στό κεφάλαιο που άναφέρεται στίς διεθνείς σχέσεις της αυτοκρατορίας. - Πρβλ. R. Browning, Byzantium and Bulgaria, Berkeley - Los Angeles, 1975, σ. 50, όπου ó συγγραφέας σημειώνει: «Krum, anxious not to overstretch his resources, proposed peace».

30. Βλ. άνωτ. σ. 146.

31. Θεοφ. Χρον. 497.16 - 18. «Τούτω τῷ έτει Κρούμος, ó των Βουλγάρων άρχηγός, διά Δαργαμηρού τά περí της ειρήνης αῖθης πρὸς Μιχαήλ τόν βασιλέα έπρεσβεύσατο».

32. Θεοφ. Χρον. 497.20 κ.έ. - Τό πρόβλημα της χρονικής τοποθετήσεως της συνθήκης αυτής εξετάζει διεξοδικά ó 'Ι. Καραγιαννόπουλος, 'Ιστορία τ. 2, σ. 204 κ.έ., ó όποιος

θήκης εκείνης, τὰ σύνορα Βυζαντίου - Βουλγαρίας θὰ ἔπρεπε νὰ περνοῦν ἀπὸ τὰ ὑψώματα τῶν Μηλεώνων (Bakadzhik) νότια τοῦ Αἷμου καὶ οἱ Βυζαντινοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ δίνουν κάθε χρόνο στοὺς Βουλγάρους ἐσθῆτες καὶ κόκκινα δέρματα ἄξιας τριάντα λίτρων χρυσοῦ ³³. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ἀνανέωση τῆς συνθήκης αὐτῆς, φαίνεται ὅτι ὁ Κροῦμος προέβαλε καὶ νέους ὅρους ³⁴. Ἀπαίτησε τὴν ἀμοιβαία ἐπιστροφή ὅλων τῶν λιποτακτῶν καὶ αὐτομόλων καὶ περιόρισε τὸ δικαίωμα τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν μόνο σὲ ὅσους θὰ ἦταν ἐφοδιασμένοι μὲ ἐπίσημες ἄδειες ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ ἢ τῆ βουλγαρικῆ κυβέρνησης ἀντίστοιχα ³⁵. Τέλος, τίς προτάσεις εἰρήνης συνόδεψε ἡ ἀπειλὴ τοῦ Κροῦμου, πὼς ἂν δὲν γίνονταν δεκτές, θὰ ἐπετίθετο ἐναντίον τῆς Μεσημβρίας ³⁶.

Κατὰ τὸ χρονογράφο Θεοφάνη, «οἱ προτάσεις αὐτὲς ἐφθασαν στὸν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀκολουθώντας τίς εἰσηγήσεις τῶν κακῶν του συμβούλων δὲν ἀποδέχθηκε τὴν εἰρήνην. Γιατὶ οἱ σύμβουλοί του ἀπὸ ψεύτικη εὐσέβεια ἢ μᾶλλον ἀπὸ ἀμάθεια, ἔλεγαν, γιὰ τὸ κακὸ ὅλων μας, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐπιστρέφονται ὅσοι καταφεύγουν σ' ἐμᾶς, χρησιμοποιοῦντας μάλιστα ὡς ἐπιχείρημα τὸ εὐαγγελικὸ ρητὸ «τὸν ἐρχόμενον πρὸς με οὐ μὴ ἐκβάλω ἔξω» ³⁷.

Ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Θεοφάνη φαίνεται ὅτι τὸ αὐτοκρατορικὸ συμβούλιο πού συγκλήθηκε, συζήτησε τίς προτάσεις τοῦ Κροῦμου καὶ θεωρώντας ἀπα-

καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι συνομολογήθηκε τὴν ἐποχὴ τοῦ Θεοδοσίου Γ' (715 - 717).

33. Θεοφ. Χρον. 497.20 - 22. - Πρβλ. Κ. Παπαρηγόπουλος, Ἱστορία, τ. III.2, σ. 186 - 87.

34. Θεοφ. Χρον. 497.22 - 26 «καὶ ἐπὶ τούτοις τοὺς πρόσφυγας ἐκατέρων ἀποστρέφει πρὸς ἑκάτερον, κἂν τύχωσιν ἐπιβουλευόντες ταῖς ἀρχαῖς, τοὺς δὲ ἐμπορευομένους εἰς ἑκατέρως χώρας διὰ σιγυλίων καὶ σφραγίδων συνίστασθαι, <τοῖς δὲ σφραγίδας μὴ ἔχουσιν ἀφαιρεῖσθαι> τὰ προσόντα αὐτοῖς καὶ εἰσκομίζεσθαι τοῖς δημοσίοις λόγοις». Τὸ «καὶ ἐπὶ τούτοις» τοῦ Θεοφάνη, ἀλλὰ καὶ ἡ κατηγορηματικὴ μαρτυρία τοῦ Συνεχιστῆ ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι «καὶ προστιθέντος ὡς καὶ τοὺς πρόσφυγας Βουλγάρων, πρὸς δὲ καὶ Ρωμαίων εἰς τοὐπίσω ἐκδίδοσθαι τῷ ἑαυτῶν ἔθνει» (Συνεχ. Θεοφ. 12.20 - 22), ἐπιτρέπουν νομίζω τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀπόψεως ὅτι οἱ δύο τελευταῖοι ὅροι δὲν ἀποτελοῦσαν τμῆμα τῆς παλαιᾶς συνθήκης, ἀλλὰ ἦταν νέοι ὅροι πὺν προέβαλε ὁ Κροῦμος. - Βλ. G. Finlay, History of the Byzantine Empire, (ἀναστ., ἐκδ. New York - London, 1913) σ. 103. - Κ. Παπαρηγόπουλος, Ἱστορία, τ. III.2, σ. 186 - 87. - Πρβλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζ. Ἱστορία, τ. Β, σ. 181 - 82.

35. Θεοφ. Χρον. 497.22 κ.ε. - Συνεχ. Θεοφ. 12.20 κ.ε.

36. Θεοφ. Χρον. 497.26 - 28. «ἔγραψε δὲ καὶ κατακρίσεις πρὸς τὸν βασιλέα ὅτι· 'εἰ μὴ σπεύσῃ πρὸς τὴν εἰρήνην τῷ κρίματι σου παρατάσσομαι κατὰ Μεσημβρίας'».

37. Θεοφ. Χρον. 497.28 κ.ε. «ταῦτα δεξάμενος ὁ βασιλεὺς ταῖς τῶν καχοσυμβούλων εἰσηγήσεσιν οὐ προσήκατο τὴν εἰρήνην. εὐσεβείας γὰρ δῆθεν ψευδοῦς, μᾶλλον δὲ ἀμαθίας καὶ περὶ τὸ κοινὸν ἀπωλείας οἱ παρασυμβουλευταὶ ἔφασκον ὅτι οὐ δεῖ τοὺς προσφεύγοντας ἀποδίδοσθαι, ἐπιφθηγόμενοι εἰς μαρτυρίαν καὶ τὸ εὐαγγελικὸν τοῦ Κυρίου λόγιον, ὅτι 'τὸν ἐρχόμενον πρὸς με οὐ μὴ ἐκβάλω ἔξω'».

ράδεκτο τὸν ὄρο περὶ ἐπιστροφῆς τῶν λιποτακτῶν καὶ αὐτομόλων εἰσηγήθηκε τὴν ἀπόρριψη τῶν προτάσεων, ἡ δὲ εἰσήγησή του ἐγίνε δεκτὴ ἀπὸ τὸ Μιχαήλ.

6. Ἡ ἄρνηση τῶν Βυζαντινῶν νὰ δεχθοῦν τὴν εἰρήνη πού τοὺς πρότεινε ὁ Κροῦμος, ἀπασχόλησε παλαιότερα, ἀλλὰ καὶ πρόσφατα, τοὺς ἐρευνητές, οἱ ὅποιοι ἀκολουθώντας στὸ σημεῖο αὐτὸ τίς πληροφορίες τοῦ Θεοφάνη, δέχονται στὴν πλειονότητά τους ὅτι ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς ἀρνητικῆς ἀπαντήσεως τοῦ αὐτοκράτορα διεδραμάτισε ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, πού γιὰ θρησκευτικούς καὶ ἠθικούς λόγους ἀντιτάχθηκε μαζί μὲ ἄλλους «κακοὺς συμβούλους», στὸν περὶ ἐπιστροφῆς αἰχμαλώτων καὶ αὐτομόλων ὄρο τῆς συνθήκης καὶ ἔπεισε τελικὰ τὸ Μιχαήλ νὰ τὴν ἀπορρίψει. Τὴν ἀποψη αὐτὴ υποστήριξαν παλαιότερα μεταξὺ ἄλλων, ἡ A. Gardner³⁸, ὁ G. Finlay³⁹, ὁ J.B. Bury⁴⁰, ὁ K. Ἀμαντος⁴¹, ὁ G. Ostrogorsky⁴², καὶ πρὶ πρόσφατα οἱ P.J. Alexander⁴³ καὶ M.V. Anastos⁴⁴.

Μιὰ δευτέρη ὁμάδα ἐρευνητῶν πού δὲν ἀρκέστηκαν στὶς πληροφορίες τοῦ Θεοφάνη σύμφωνα μὲ τίς ὁποῖες θρησκευτικοὶ καὶ ἠθικοὶ μόνον λόγοι διαμόρφωσαν τὴν πολιτικὴ τῶν Βυζαντινῶν ἀπέναντι στὸν Κροῦμο, ἀναζήτησαν βαθύτερα τὰ αἷτια τῆς ἀρνήσεως στὶς προτάσεις εἰρήνης. Ὁ K. Παπαρρηγόπουλος γράφει σχετικῶς τὰ ἑξῆς: «Εἶναι πρόδηλον ὅτι τὴν εἰρήνην ἐπεζῆτει ἐκ παντὸς τρόπου ἰδίως ἡ κληρικὴ μερὶς ἥτις μικρόν, ὡς πάντοτε, φροντίζουσα περὶ τῆς τιμῆς τοῦ κράτους καὶ τοῦ ἀληθοῦς χριστιανικοῦ καθήκοντος, ἤθελε ν' ἀποφύγῃ τὸν πόλεμον, ἵνα μὴ τυχὸν νικήσαντος τοῦ στρατοῦ, ὑπερισχύσῃ αὐθις δι' αὐτοῦ τὸ πνεῦμα τῆς μεταρρυθμίσεως»⁴⁵.

Ὁ A.P. Dobroklonsky πού ἐπίσης περιγράφει τὰ γεγονότα τοῦ 812, ἐνῶ ἀρχικὰ ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀπόρριψη τῶν προτάσεων τοῦ Κρούμου στηρίχθηκε στὰ θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ ἐπιχειρήματα τῆς φιλοπόλεμης ὁμάδας⁴⁶, ἀργότερα παρατηρεῖ: «Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ σπουδαιότερο ρόλο ἐπαιζαν ὁ Θεόκτιστος καὶ ὁ Θεόδωρος. Ὁ πρῶτος γιὰ πολιτικούς λόγους καὶ ὁ δεῦτερος γιὰ θρησκευτικούς καὶ ἠθικούς»⁴⁷.

38. A. Gardner, Theodore of Studium, σ. 136.

39. G. Finlay, Byz. Empire, σ. 103.

40. J.B. Bury, Eastern Empire, σ. 348 - 49.

41. K. Ἀμαντος, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους², τ. 1, Ἀθῆναι 1963, σ. 396.

42. G. Ostrogorsky, Geschichte, σ. 167.

43. P.J. Alexander, Patr. Nicephorus, σ. 99 κ.ε.

44. M.V. Anastos, Iconoclasm and Imperial Rule (717 - 842), εἰς C.M.H., τ. IV.1, Cambridge 1966, σ. 97 - 98.

45. K. Παπαρρηγόπουλος, Ἱστορία, τ. III. 2, σ. 187.

46. A.P. Dobroklonsky, Prepodobnyi Feodor, ispovednik i igumen Studiiskij, τ. 1, Odessa 1913 - 14, σ. 717 - 18.

47. A. P. Dobroklonsky, Feodor, σ. 719.

Σε πολιτικούς λόγους αποδίδει και ο V.N. Zlatarski την άρνηση των Βυζαντινών να δεχθούν την ειρήνη. «Δέν είναι δύσκολο», γράφει, «να μαντέψει κανείς για ποιο λόγο ή βυζαντινή κυβέρνηση παρέβλεψε τους άλλους όρους τής συνθήκης και στάθηκε σ' εκείνον που άφορούσε στην έπιστροφή των αυτομόλων. 'Ο πολιτικός χαρακτήρας του όρου αυτού είναι φανερός και ή σημασία του πολύ μεγάλη... Φαίνεται ότι οι σύμβουλοι του αυτοκράτορα δέν ήθελαν να δεσμευθούν με τόν όρο αυτό, για να μπορούν να έπεμβαίνουν άνενοχλήτα στις έσωτερικές υποθέσεις τής Βουλγαρίας»⁴⁸. Σε πολιτικούς επίσης λόγους αποδίδει την άρνηση του αυτοκράτορα να δεχθεί τους όρους του Κρούμου και ο St. Runciman ό οποίος γράφει: «Έπειτα από διαβουλεύσεις ό αυτοκράτορας άπέριψε τις ειρηνευτικές προτάσεις δέν μπορούσε να δεχθεί την έπιστροφή των Βουλγάρων αυτομόλων. "Άλλωστε, ή προσέλκυση και υποστήριξη ξένων πολιτικών προσφύγων υπήρξε πάντοτε ό κύριος πόλος τής βυζαντινής διπλωματίας» και ό Μιχαήλ ήλπιζε ίσως ότι θα μπορούσε να επιτύχει να άποσυρθεί ό όρος αυτός»⁴⁹.

Παρόμοιες άπόψεις άπηχεί τέλος και ή G. Cankova - Petkova ή όποία πιστεύει ότι, πέρα από τους θρησκευτικούς λόγους, οι Βυζαντινοί άρνήθηκαν την έπιστροφή των αυτομόλων και για πολιτικούς λόγους: «Έπιπλέον», γράφει, «ή βυζαντινή αυτοκρατορία, για πολιτικούς λόγους, δέν είχε κανένα συμφέρον να έπιστρέψει στους Βουλγάρους τους πρόσφυγες που είχαν βρεί άσυλο στην Κωνσταντινούπολη»⁵⁰.

7. Από όσα έχουν ήδη αναφερθεί⁵¹, και σύμφωνα πάντοτε με τις άπόψεις των έρευνητών, οι λόγοι που υπάγόρευσαν στους Βυζαντινούς την άρνηση των προτάσεων του Κρούμου, μπορούν να συνοψιστούν: α) σε θρησκευτικούς - ήθικούς και β) σε πολιτικούς.

Οι θρησκευτικοί - ήθικοί λόγοι εκτίθενται λεπτομερώς από τὸ Θεοφάνη⁵², ενώ για ότι άφορά στο πολιτικό σκέλος, οι έρευνητές υποθέτουν πώς ή έπιστροφή των αυτομόλων δέν ήταν επιθυμητή, γιατί θα περιόριζε σημαντικά τη δυνατότητα μελλοντικών συνεννοήσεων με τις διάφορες ομάδες πολιτικά άντιφρονούντων που θα ήταν διατεθειμένοι να καταφύγουν στην προστασία των Βυζαντινών⁵³.

Στις άπόψεις αυτές των έρευνητών μπορούμε να παρατηρήσουμε τὰ εξής:

48. V.N. Zlatarski, *Istorija na Bulgarskata duržava prez srednite vekove*, τ. I.1, Sofia 1918, σ. 343 - 44.

49. St. Runciman, *First Bulg. Empire*, σ. 59 - 60.

50. G. Cankova - Petkova, *Deux contributions*, σ. 40.

51. Βλ. άνωτ. σ. 150 κ.έ.

52. Θεοφ. Χρον. 497.28 κ.έ.

53. Βλ. St. Runciman, *First Bulg. Empire*, σ. 59 - 60.

είναι βέβαια αναμφίβολο ότι και θρησκευτικοί λόγοι συνέβαλαν στη διαμόρφωση τῆς ἀρνητικῆς ἀπαντήσεως τοῦ Μιχαήλ, ὅπως ἐπίσης εἶναι βέβαιο ὅτι καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση λήφθηκε ὑπόψη ἡ γραμμὴ τῆς ὑποστηρίξεως τῶν «φίλων» τοῦ Βυζαντίου, πού ἀκολουθοῦσε μὲ σχετικὴ συνέπεια ἡ αὐτοκρατορία στὴν ἐξωτερικὴ τῆς πολιτικῆς⁵⁴. Πρέπει ὅμως νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὅτι μιὰ πολιτικὴ ἀπόφαση, πού μάλιστα ἀφοροῦσε στὴ σύναψη εἰρήνης ἢ στὴ συνέχιση τοῦ πολέμου, θὰ μπορούσε νὰ ληφθεῖ μὲ βάση μόνο τὶς ἀπόψεις καὶ τὰ ἐπιχειρήματα μιᾶς μερίδος τοῦ κλήρου⁵⁵ ἢ ἀκόμη μόνο τοὺς μακροχρόνιους στόχους τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Γιατὶ ἡ πολιτικὴ ἐνὸς κράτους πού βρίσκεται σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση καὶ μάλιστα πολεμᾷ στὸ ἔδαφός του, προσδιορίζεται πρωτίστως ἀπὸ παράγοντες πού ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸν ἀγῶνα πού διεξάγει. Τέτοιοι λοιπὸν εἶναι οἱ παράγοντες πού πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση, ἀντρέχοντας καὶ πάλι στὶς πηγὲς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

8. Ἀπάντηση στὸ ἐρώτημά μας δίνει, νομίζω, ὁ χρονογράφος Θεοφάνης, ὁ ὁποῖος ἀμέσως μετὰ τὰ γεγονότα τῆς νίκης τοῦ Λέοντα (Αὐγουστός 812), ἀναφέρει, τὰ ἐξῆς: «Μουάμεδ δὲ ὁ πρῶτος υἱὸς Ἀαρών, κρατῶν τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔθνους, συμβαλὼν τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ Ἀβδελᾶ, κατὰ τὴν ἐνδοτέραν Περσικὴν ἡγήθη» καὶ καταφυγὼν εἰς τὸ Βάγδα τοῦτο ἐκράτησεν τὴν δὲ Δαμασκὸν ἄλλος κατέσχε τύραννος, καὶ τὴν Αἴγυπτον καὶ Ἀφρικὴν δύο κατεμερίσαντο, καὶ τὴν Παλαιστίνην ἕτερος ληστρικῶς κατενέμετο»⁵⁶.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτό, μετὰ τὴν ἥττα τοῦ 812 ξέσπασε μετὰ τῶν Ἀράβων ἓνας ἐμφύλιος πόλεμος πού σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ὁδήγησε τὸ κράτος τους στὸ χάος καὶ τὴν ἀναρχία⁵⁷, γεγονὸς ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ τὸ Βυζάντιο, τὸ ὁποῖο ἀπαλλάσσεται πλέον τελείως ἀπὸ τὸν ἀραβικὸ περισπασμὸ γιὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια.

Ἡ ἀπροσδόκητὴ αὐτὴ τροπὴ πού ἔλαβαν τὰ πράγματα στὴν Ἀνατολὴν μπορεῖ ὄντως νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ καθοριστικὸς ἐκεῖνος παράγων πού ἐπηρέασε ἀποφασιστικὰ τὴ στρατηγικὴ τῶν Βυζαντινῶν στὸ μέτωπο τῆς Βαλκανικῆς. Ἀντίθετα μὲ τοὺς Βουλγάρους, πού εἶχαν πλέον κάθε λόγο νὰ ἐπιδιώκουν τὴ σύναψη εἰρήνης, οἱ Βυζαντινοί, ἔχοντας ἤδη ὀπισθοχωρήσει σὲ μιὰ δευτέρη γραμμὴ ἀμύνης⁵⁸, μπορούσαν νὰ περιμένουν τὴν ἐπόμενη ἀνοιξὴ πού θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ μεταφέρουν ἐνισχύσεις ἀπὸ τὸ ἀδρανὲς πλέον μέτωπο τῆς Ἀνατολῆς. Πρέπει δὲ νὰ τονισθεῖ ἰδιαίτερα ὅτι, παρὰ τὴ βιαστικὴ ὑπο-

54. Πρβλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζ. Ἱστορία, τ. Β, σ. 181, σημ. 1.

55. Θεοφ. Χρον. 498.14 κ.ἐ.

56. Θεοφ. Χρον. 497.6 κ.ἐ.

57. Βλ. ἀνωτ. σ. 146.

58. Βλ. ἀνωτ. σ. 145 σημ. 13.

χώρησή τους, τὰ στρατεύματα τοῦ Μιχαήλ ἦταν σὲ θέση, ἂν ὄχι νὰ ἀναλάβουν ἐπιχειρήσεις εὐρείας κλίμακας, νὰ ἀναχαιτίσουν τουλάχιστο τὸν ἐχθρὸ ἂν ἐκεῖνος ἀποπειρᾶτο νὰ εἰσχωρήσει ἐντὸς τῶν ὁρίων πού καθόριζε ἡ νέα γραμμὴ ἀμύνης, πρᾶγμα πού ἄλλωστε ἔγινε λίγο ἀργότερα, ὅταν τὸ Φεβρουάριο τοῦ 813 ὁ Κροῦμος θέλησε νὰ εἰσβάλει στὴ Θράκη⁵⁹.

Ἔτσι, ὅταν τὸ φθινόπωρο τοῦ 812 οἱ πρέσβεις τοῦ Κρούμου ἔφθασαν στὴ Βασιλεύουσα προτείνοντας εἰρήνην, ὁ Μιχαήλ θεώρησε ὅτι ἡ κατάστασις τῶν πραγμάτων τοῦ ἐπέτρεπε νὰ συζητήσῃ, νὰ διαπραγματευθεῖ καὶ νὰ ἀπορρίψει ἀκόμη τοὺς ὅρους τῶν Βουλγάρων. Ἄλλωστε καὶ ἡ διαδικασία πού ἀκολουθήθηκε, οἱ ἀτελείωτες θεολογικὲς συζητήσεις καὶ τέλος ἡ ἄρνησις τοῦ Μιχαήλ νὰ δεχθεῖ νὰ παραδώσῃ τοὺς αὐτομόλους, δείχνουν, σὲ ἱκανοποιητικὸ νομίζω βαθμό, ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἐπείγοντο νὰ συνάψουν εἰρήνην⁶⁰. Γιατὶ ἂν πράγματι ἐπείγοντο, ἀμφιβάλλω ὅτι τὰ θεολογικὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Θεόδωρου Στουδίτη θὰ ἦταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἐπηρεάσουν τὴν ἀπόφασιν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συμβουλίου⁶¹.

Παρὰ τὴν ἀρνητικὴ ἀπάντησιν στὶς προτάσεις τοῦ Κρούμου, φαίνεται ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἀπέκλεισαν τελείως τίς διαπραγματεύσεις καὶ συνέχισαν νὰ βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Βουλγάρους, γεγονὸς πού ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ σύγκλησιν ἀργότερα καὶ δευτέρου συμβουλίου, γιὰ νὰ ἐξετάσει τὸ ἴδιον θέμα⁶².

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπειλὴν τοῦ Κρούμου ὅτι θὰ στρεφόταν ἐναντίον τῆς Μεσημβρίας ἂν οἱ ὅροι τοῦ δὲν γίνονταν ἀποδεκτοί, θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ πὼς ὁ Μιχαήλ καὶ οἱ ἐπιτελεῖς τοῦ τῆ θεώρησαν ὑπερβολικὴ καὶ ἀπραγματοποίητη. Καὶ τοῦτο γιατί ἡ Μεσημβρία ἦταν κτισμένη σὲ ὀχυρὴ θέσις⁶³, διέθετε δὲ ἀκόμη, σύμφωνα μὲ τίς πληροφορίες τοῦ Θεοφάνη, μεγάλες προμήθειες σὲ τροφίμα καὶ πολεμοφόδια πού θὰ ἐπέτρεπαν στοὺς ὑπερασπιστὰς τῆς νὰ ἀντέξουν καὶ σὲ μακρόχρονη ἀκόμη πολιορκίαν⁶⁴. Ἄλλωστε, οἱ Βούλγαροι δὲν διέθεταν μέχρι τότε, ὅσο τουλάχιστον μᾶς ἐπιτρέπουν οἱ πηγὲς νὰ γνωρίζουμε, οὔτε τὴν πεί-

59. Θεοφ. Χρον. 500.4 - 7. «τῷ δὲ Φεβρουαρίῳ μηνὶ δύο Χριστιανῶν ἐκ Βουλγαρίας φυγόντων, ἐμήνυσαν τῷ βασιλεῖ Κροῦμον λοχῆσαι σπεύδοντα τοὺς ἐν τῇ Θράκῃ ἄθρῳας. καὶ τῇ ιε' τοῦ μηνὸς ἐξῆλθεν ὁ βασιλεὺς τῆς πόλεως, καὶ θεοῦ προνοίᾳ ἀπρακτος ἀνέστρεψε Κροῦμος οὐκ ὀλίγους ἀποβαλὼν. ὁ δὲ βασιλεὺς τὴν Ἀδριανούπολιν καταλαβὼν καὶ διευθετήσας τὰ κατ' αὐτὴν ἀνέστρεψε μετὰ χαρᾶς».

60. Θεοφ. Χρον. 497.28 κ.έ. - Βλ. *Κ. Παπαρηγόπουλος*, Ἱστορία, τ. III.2, σ. 187-88.

61. Τὸ πιθανότερον εἶναι ὅτι οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ Θεόδωρου Στουδίτη συνεζήτοῦντο ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἐξυψηρετοῦσαν τὴν πολιτικὴν γραμμὴν τοῦ αὐτοκράτορα.

62. Θεοφ. Χρον. 498.14 κ.έ.

63. Γιὰ τὴν ὀχυρὴν θέσιν τῆς Μεσημβρίας, βλ. *J.B. Bury*, *Eastern Roman*, σ. 348. - *Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου*, Βυζ. Ἱστορία, τ. Β, σ. 182, σημ. 2. - Πρὸβλ. *St. Runciman*, *First Bulg. Empire*, σ. 60.

64. Ὁ Θεοφάνης ἀναφέρει πὼς ὅταν οἱ Βούλγαροι κατέλαβαν τὴ Μεσημβρία, τὴ βρῆ-

ρα, ούτε τις πολιορκητικές μηχανές που ήταν απαραίτητες για την ανάληψη τέτοιου έργειρήματος⁶⁵.

Ευθύς μόλις έλαβε την άρνητική απάντηση των Βυζαντινών, ο Κροῦμος έσπευσε να πραγματοποιήσει την απειλή, παρά το ότι ο 'Οκτώβριος βρισκόταν ήδη στα μέσα του⁶⁶. 'Η σπουδή των Βουλγάρων να έπιχειρήσουν την πολιορκία της όχυρης Μεσημβρίας, δείχνει νομίζω σαφώς, ότι έπειγοντο ή να εκβιάσουν τη σύναψη ειρήνης το ταχύτερο, ή τουλάχιστο να βελτιώσουν στρατιωτικά τις θέσεις τους, πριν οι Βυζαντινοί μπορέσουν να αντίδράσουν αποτελεσματικά.

Πράγματι, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Θεοφάνη, «μεσοῦντος τοῦ 'Οκτωβρίου μηνός παρετάξατο ο Κροῦμος κατά Μεσημβρίας» με το στρατό του και τις πολιορκητικές μηχανές, που για πρώτη φορά αναφέρεται ότι χρησιμοποιούσαν οι Βούλγαροι⁶⁷. Την κατασκευή και χρήση των μηχανών αυτών, διδάξε στους Βουλγάρους 'Αραβας μηχανικός, που αυτομόλησε παλαιότερα από το στρατό του Νικηφόρου Α' ⁶⁸.

'Η είδηση της πολιορκίας της Μεσημβρίας θα εξέπληξε ασφαλώς τους Βυζαντινούς, που ίσως δεν περίμεναν ότι ο Κροῦμος θα πραγματοποιούσε τόσο γρήγορα την απειλή του και μάλιστα «μεσοῦντος τοῦ 'Οκτωβρίου». Δεν φαίνεται όμως να άνησύχησε ιδιαίτερα το Μιχαήλ και τους στρατιωτικούς του συμβούλους, γιατί δεν αναφέρεται από τις πηγές καμία προσπάθεια αποστολής ενισχύσεων στην πολιορκημένη πόλη, την οποία προφανώς οι Βυζαντινοί θεωρούσαν απώρητη⁶⁹. 'Ο αυτοκράτορας περιορίστηκε απλώς στο να συγκαλέσει δεύτερο συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν ο πατριάρχης Νικηφόρος, οι μητροπολίτες Νικαίας και Κυζίκου, καθώς επίσης ο Θεόδωρος Στουδίτης και άλλοι, τους οποίους ο Θεοφάνης αναφέρει ως «παρασυμβούλους»⁷⁰. Οι διάδοχοι του Θεοδώρου και των «παρασυμβούλων» υπερίσχυσαν και για δεύτερη φορά, παρά το ότι ο αυτοκράτορας, ο πατριάρχης και οι μητροπολίτες που προαναφέρθηκαν, υποστήριξαν την άποδοχή των ειρηνευτικών προτάσεων του Κροῦμου. Το γεγονός ότι ή απόφαση που πάρθηκε, δεν ήταν σύμφωνη με όσα

σαν απειλησμένην πάντων τῶν οφειλόντων πρὸς κατοίκησιν ἀνθρώπων». (Θεοφ. Χρον. 499-11 κ.έ.).

65. 'Η μνεία αυτή του Θεοφάνη (Θεοφ. Χρον. 498. 5 κ.έ.), αναφέρει ότι οι Βούλγαροι χρησιμοποίησαν πολιορκητικές μηχανές για πρώτη φορά.

66. Θεοφ. Χρον. 498.4 - 6. «μεσοῦντος δὲ τοῦ 'Οκτωβρίου μηνός παρετάξατο ο Κροῦμος κατά Μεσημβρίας ἐν μηχανήμασι μαγγανικῶν καὶ ἐλεπόλεων».

67. Θεοφ. Χρον. 498.4 - 7.

68. Θεοφ. Χρον. 498.7 - 13.

69. 'Αντίθετα, πρβλ. τις απόψεις του St. Runciman, First Bulg. Empire, σ. 60.

70. Θεοφ. Χρον. 498.14 κ.έ.

υποστήριξε άρχικά στο συνέδριο ο αυτοκράτορας, δεν πρέπει να μάς εκπλήσσει, γιατί σύμφωνα με πληροφορία που σώζει ο Συνεχιστής, μεταξύ των «παρασυμβούλων» ήταν ο μάγιστρος Θεόκτιστος και πολλοί άλλοι άξιωματοῦχοι, με των όποιων τη βαρύνουσα γνώμη φαίνεται ότι συμφώνησε τελικά και ο Μιχαήλ⁷¹. Χαρακτηριστικό της παρελκυστικής πολιτικής με την οποία αντιμετώπιστηκε το έλο ζήτημα από τους Βυζαντινούς, αποτελεί το γεγονός ότι η σύγκληση του δεύτερου συμβουλίου δεν πραγματοποιήθηκε άμέσως μόλις έγινε γνωστή η πολιορκία της Μεσημβρίας, αλλά μόνο την πρώτη Νοεμβρίου, ημέρα που, όπως θα δούμε, υπήρξε μοιραία για την τύχη της Μεσημβρίας.

Η κακή έκτίμηση της καταστάσεως από τους Βυζαντινούς και η μη αποστολή ενισχύσεων στάθηκε μοιραία για τη Μεσημβρία. Οι Βούλγαροι με τη βοήθεια των πολιορκητικών μηχανών κατάφεραν μετά από σφοδρές επιθέσεις να καταλάβουν την πόλη, που όπως τονίζει ο Θεοφάνης, δεν έλαβε καμία βοήθεια⁷². Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η όχυρωμένη Μεσημβρία κατελήφθη την 1η Νοεμβρίου, σε διάστημα δηλαδή δύο περιόδου εβδομάδων, καθώς επίσης ότι περιήλθε στα χέρια των Βουλγάρων σημαντική ποσότητα ύγρου πυρός⁷³.

Η είδηση της πτώσεως της Μεσημβρίας έφθασε στη Βασιλεύουσα στις 5 Νοεμβρίου «πάντας προοῦσα», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Θεοφάνης⁷⁴ και έδειξε καθαρά πλέον στο Μιχαήλ, ότι είχε υποτιμήσει τις δυνατότητες του Κρούμου και των Βουλγάρων του. Σταματᾷ λοιπόν ο αυτοκράτορας τις διαβουλεύσεις και τις διαπραγματεύσεις που συνεχιζόταν και διατάζει την άμεση επιστράτευση των στρατιωτικών δυνάμεων των άσιατικών θεμάτων, των όποιων μάλιστα η διαπεραιώση στη Θράκη έπρεπε να πραγματοποιηθεί πριν από την άνοιξη⁷⁵. Η απόφαση του Μιχαήλ να μεταφέρει στρατεύματα στη Θράκη

71. Συνεχ. Θεοφ. 13.3 - 6. «άλλ' εκράτησεν η βουλή Θεόκτιστον μάγιστρον επικυρῶντα και συντιθέμενον έχουσα τη δόξη, και διελύθησανάλιν εις έργα πολέμου, τους λόγους καταλιπόντες γυμνούς». - Θεοφ. Χρον. 499.31 - 500.2. - Βλ. J.B. Bury, *Eastern Empire*, σ. 348.—Πρβλ. Si. Runciman, *First Bulg. Empire*, σ. 60 - 61.

72. Θεοφ. Χρον. 498.13 - 14. «έν τούτοις παραστησάμενος (Κρούμος), μηδενός αντιταξαμένου διά πολλήν σκαιότητα δι' όλου του μηνός, παρέλαβεν αυτήν (Μεσημβρία)».

73. Θεοφ. Χρον. 499.10 - 15. «ευρόντες γάρ αυτήν οι έχθροι πεπλησμένην πάντων των όφειλόντων προς κατοίκησιν ανθρώπων παρῆναι πραγμάτων, ταύτην εκράτησαν συν τη Δεβελτῶ, έν οίς και σίφωναs χαλκοῦς εύρον λς', και του δι' αυτών εκπεμπομένου ύγρου πυρός ουκ όλιγον, χρυσοῦ τε και άργύρου πληθος».

74. Θεοφ. Χρον. 499.8 - 10. «και τη επαύριον η περι της άλώσεως Μεσημβρίας ηλθεν ημιν έλεεινη φάσις πάντας προοῦσα διά μειζόνων κακῶν άπεκδοχήν».

75. Θεοφ. Χρον. 500.10 - 14. «μετά δε την άλωσιν Μεσημβρίας άπειπών ο βασιλεὺς τα προς ειρήνην Κρούμου, εκ πάντων των θεμάτων στρατολογήσας προς του έαρος εις την Θράκην περαιούσθαι εκέλευσεν' ώστε πάντας δυσχεραίνειν, μάλιστα τους Καππαδόκας και Αρμενιάκους». - Βλ. επίσης Scriptor incertus, 336.15 - 21, όπου σημειώνονται τα εξής: «... ταῦτα γνούς Μιχαήλ βουλήν ποιησάμενος συνήγαγε πάντα τα θέματα, στρατεύσας και

πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοιξή, παρὰ τὶς γνωστὲς δυσκολίες ποὺ παρουσίαζε ἓνα τέτοιο ἐγχείρημα ⁷⁶, δηλώνει νομίζω σαφῶς, ὅτι ἡ κατάσταση ἀνάγκαζε πλέον τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν παρελκυστική τους πολιτική καὶ νὰ ἐτοιμαστοῦν τὸ ταχύτερο γιὰ μιὰ δυναμικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸν ἐχθρό, τοῦ ὁποῖου οἱ προφυλακὲς εἶχαν ἀρχίσει νὰ πλησιάζουν ἐπικίνδυνα τὴν περιοχὴ τῆς Βασιλεύουσας.

ἄλλους πολλοὺς ἀντὶ τῶν ἀπολειφθέντων ἐν τῷ πολέμῳ, καὶ τοὺς φυλάσσοντας τὰς κλεισούρας τῆς Συρίας συναθροίσας, Λυκάονας καὶ Κίλικας καὶ Ἰσαύρους καὶ Καππαδόκας καὶ Γαλάτας». Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Μιχαὴλ μετακαλεῖ στὸ μέτωπο τῆς Βαλκανικῆς ἀκόμη καὶ τοὺς «φυλάσσοντας τὰς κλεισούρας» δηλώνει σαφῶς ὅτι ὁ ἀραβικὸς κίνδυνος εἶχε ἤδη μειωθεῖ στὸ ἐλάχιστο.

76. Ἡ ἐπιστράτευση καὶ μετακίνηση στρατευμάτων πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοιξή ἦταν ἰδιαίτερα δυσχερὲς καὶ προκαλέσε τίς ἔντονες ἀντιδράσεις τῶν στρατιωτῶν οἱ ὅποιοι στὴν πρώτη τους συνάντησιν μὲ τὸν αὐτοκράτορα τὸν ἀποδοκίμασαν. «τὰ δὲ πλήθη ἐπὶ τούτῳ δυσχεραίνοντα εἰς δυσφημίαν καὶ λοιδορίαν ἐτρέπησαν κατὰ Μιχαήλ». (Θεοφ. Χρον. 500.16 - 18).

Η ΣΕΡΒΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟΝ ΙΔ΄ ΑΙΩΝΑ

Λ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ / Αθήναι

Θεωρώ χρήσιμο νὰ παρουσιάσω μερικές σύντομες παρατηρήσεις, εισαγωγικές σὲ μία μελέτη τῆς σερβικῆς κοινωνίας στὸ ΙΔ' αἰώνα, σὲ δύο ἔγγραφα, ἓνα σερβικὸ, ποὺ ἔχει ἦδη ἐκδοθεῖ καὶ ἓνα ἑλληνικὸ, ἀκόμη ἀνέκδοτο: ὁ κράλης τῆς Σερβίας Στέφανος Οὐρεσης Β' Μιλούτιν καὶ ὁ δεσπότης Θωμᾶς Πρελιούμποβιτς ἀπολύουν δωρητήρια ἔγγραφα πρὸς τὴ μονὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Γοργοῦ στὰ Σκόπια καὶ τὴ μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας στὸ Ἅγιον Ὅρος ἀντίστοιχα. Ἡ ἀνάγνωση τῶν δύο αὐτῶν ἐγγράφων ἐπιτρέπει νὰ πλησιάσουμε σημαντικὰ μία κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ πραγματικότητα, ἥ ὁποία παραμένει ἀκόμη γιὰ τὸν ἱστορικὸ ἀντικείμενο διαφορετικῶν ἐκτιμήσεων.

Ι ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΚΡΑΛΗ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΟΥΡΕΣΗ Β' ΜΙΛΟΥΤΙΝ (1299/1300)¹

Λίγο μετὰ τὴν κατάληψη τῆς βόρειας Μακεδονίας ἀπὸ τοὺς Σέρβους καὶ μὲ εὐκαιρίᾳ προφανῶς τοὺς γάμους τοῦ Μιλούτιν μὲ τὴν κόρη τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1299)², ὁ κράλης ἐκχωρεῖ στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸ Γοργὸ γαῖες καὶ προνόμια. Οἱ δωρεές αὐτὲς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χωρισθοῦν σὲ τρεῖς κατηγορίες:

α) κτήσεις τίς ὁποῖες ὁ κράλης ἀγόρασε ἀπὸ τοὺς προηγούμενους κατόχους τους,

β) κτήσεις γιὰ τὴ διάθεση τῶν ὁποίων στὴ μονὴ ὁ κράλης ἔκαμε χρῆση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας,

γ) παραχώρηση οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων ὀφειλομένων στὸν κράλη (στὸ κράτος) ἀπὸ κτηματίες οἱ ὁποῖοι διατηροῦν τὰ δικαιώματά τους.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται γιὰ παραχώρηση στὴ μονὴ εἰσοδημάτων ἀπὸ ὀλόκληρες ἀγροτικὲς κοινότητες. Ἔπονται ἀγορὲς ἢ ἀφιερώσεις οἰκημάτων στὴν πόλη, εὐαγῶν οἰκων, ὅπως π.χ. ἓνα νοσοκομεῖο (bolnica), ποὺ τὸ ὄνομά του θυμίζει τὴν προέλευσή του, bistijaritica, δηλαδὴ τῆς βεστιάριτισης³. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ὑπάρχουν τρεῖς περιπτώσεις

1. Έκδ. R. Grujić, Tri hilendarske povelje. Zbornik za Istoriju Južne Srbije i Susjednih Oblasti, I. Skopje, 1936, σελ. 5 - 24. Σημαντικὲς παρατηρήσεις βλ. G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles, 1954, σελ. 187 κ. ἐξ. Γιὰ τὴν περίοδο βλ. L. Mavromatis, La prise de Skopje par les Serbes: date et signification, Travaux et Mémoires, 5, Paris, σελ. 329-334.

2. L. Mavromatis, La prise de Skopje, αὐτόθι.

3. R. Grujić, Tri hilendarske povelje, σελ. 17.

προνομιακῆς μεταχειρίσεως τῆς μονῆς εἰς βάρος τοπικῶν εὐγενῶν ⁴. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐφαρμογὴν, ὅπως θὰ δοῦμε, εὐρύτερης βασιλικῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία ἀποβλέπει στὴν ἀνακατάταξη τῶν δεσμῶν ἐξαρτήσεως. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῶν δεσμῶν αὐτῶν ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς καὶ τὴ μονή, ὅπως καὶ ἀνάμεσα στὴ μονή καὶ τὸν κράλη, ἐπιτρέπει νὰ συλλάβει ὁ ἱστορικὸς μία ὀψὲς τῆς σερβικῆς κοινωνίας, ταλαντευομένης πάντοτε ἀνάμεσα σὲ λύσεις προσφερόμενες ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Δύση.

Μὲ τὸ ἔγγραφό του ὁ Μιλούτιν διασφαλίζει τὴν παρουσία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου σὲ δύο ἀγροτικὲς κοινότητες καὶ καθορίζει ὅτι στὸ μέλλον κανεὶς δὲν θὰ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει δικαιώματα πάνω στὰ χωριά εἴτε ὑπὸ τὴ μορφὴ προνοίας (ὑπὸ ὅρους πρόσδοτος) εἴτε σὰν ἀνεξάρτητη, ἐλεύθερη περιουσία (baština) ⁵. Ἡ διάταξη αὕτη ἡ ὁποία δὲν θίγει οὔτε τὸ θεσμὸ τῆς προνοίας οὔτε βέβαια τὴν ἐλεύθερη ἰδιοκτησία, ἀποκλείει μὲ ἄλλα λόγια τὴν ἐμφάνιση στίς κοινότητες αὐτὲς νέου μεγάλου γαιοκτημονα. Ἔχομε δηλαδὴ τὴ σχέση κράλης - μονῆ - ἀγροτικὴ κοινότης. Σὲ ἓνα χωριὸ ὅμως, τὰ πράγματα δὲν ἦσαν τόσο ἀπλᾶ καὶ ὁ Μιλούτιν ἔπρεπε νὰ πάρει θέση στὸ πρόβλημα τῆς παρουσίας δύο ἀκόμη γαιοκτημόνων (μικρότερων ἀπὸ τὴ μονὴ ἴσως) ⁶. Ἦταν καὶ αὐτοὶ στὸ χωριὸ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο καὶ θὰ ἦταν ἀναμφίβολα σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μονή. Μὲ τὴν πολιτικὴ ἀλλαγὴ, ἡ μονὴ ζήτησε ἀπὸ τὸ νέο κύριο, τὸν κράλη, νὰ κατοχυρώσει τὰ δικαιώματά της καὶ θὰ ἐπωφελήθηκε γιὰ νὰ διεκδικήσει τὶς δύο αὐτὲς περιουσίες.

Ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ πιὸ πάνω σχέση τροποποιεῖται ὡς ἑξῆς: κράλης - μονῆ - μικροὶ εὐγενεῖς - ἀγροτικὴ κοινότης.

Πρόκειται γιὰ δύο ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις· ἡ πρώτη περιῆλθε στὸν κάτοχό της σὰν προία, ἀλλ' ὁ πεθερός του τὴν εἶχε λάβει σὰν πρόνοια ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ διοίκηση. Ἡ δεύτερη ἦταν baština, δηλαδὴ ἀνεξάρτητη περιουσία. Ὁ Μιλούτιν ὅρισε ὅτι οἱ κάτοχοι αὐτῶν τῶν ἐγκαταστάσεων, ἂν ἐπιθυμοῦσαν νὰ διατηρήσουν τὰ δικαιώματά τους καὶ τὴ δυνατότητα νὰ τὰ διαθέσουν στοὺς ἀπογόνους τους, ὀφείλαν νὰ παρέχουν στρατιωτικὴ ὑπηρεσία στὸν Ἅγιο Γεώργιο καὶ τὰ ἄλογά τους θὰ ἦταν ἀπαλλαγμένα ἀπὸ κάθε ἄλλη ὑποχρέωση. Ἀναφέρεται ἀκόμη ὅτι ὁ κάτοχος τῆς πρώην βυζαντινῆς προνοίας εἶχε προσφερθεῖ νὰ ἐκτελεῖ αὕτη τὴν «ὑπηρεσία», λύση ποὺ εἶχε ἐπιλέξει, σύμφωνα μὲ τὸ ἔγ-

4. R. Crujić, Tri hilendarske povelje, σελ. 15. Βλ. G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, σελ. 188 - 197.

5. R. Grujić, Tri hilendarske povelje, σελ. 15. Βλ. G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, σελ. 187 κ. ἐξ.

6. R. Grujić, Tri hilendarske povelje, σελ. 15. Βλ. G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, σελ. 187. κ. ἐξ.

γραφο, ἓνας τρίτος μικρὸς εὐγενὴς ἀπὸ ἄλλη ἀγροτικὴ κοινότητα γιὰ τὴν προικῶα (μία ἀκόμη βυζαντινὴ πρόνοια;) περιουσία του ⁷.

Τὰ ἱστορικὰ πλαίσια τοῦ ἐγγράφου ἐπιτρέπουν νὰ κατανοήσουμε ἀρκετὰ τὴν κατάσταση. Ὁ Μιλούτιν εὐνοεῖ τὴ συγκέντρωση τῶν οἰκονομικῶν εὐθυνῶν σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ φορέων, πολιτικὴ ἢ ὁποῖα ὑποχρεωτικὰ συμβάλλει στὴν αὐξηση τῆς μεγάλης περιουσίας, ἀπαγορεύοντας τὴν εἴσοδο στὶς ἀγροτικὲς κοινότητες νέων γαιοκτημόνων. Τὸ μέλλον εἶναι ἔτσι ἀσφαλισμένο γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ἀλλὰ παραμένει τὸ πρόβλημα τῶν ἡ δ ἡ ἐγκαταστημένων δύο γαιοκτημόνων. Πρόκειται γιὰ μικροὺς εὐγενεῖς, κοινωνικὸ στρῶμα στὸ ὁποῖο στηρίζεται σημαντικὰ ὁ Σέρβος κράλης· μὴ θέλοντας, βραχυπρόθεσμα τουλάχιστον, νὰ τοὺς δυσαρεστήσει περισσότερο ἀπ' ὅσο μὲ τὴ γενικὴ ρήτρα, ποὺ ἀφορᾷ στὸ μέλλον τῆς κοινότητος, ὑποχρεώνει τὴ μονὴ σ' ἓνα συμβιβασμὸ μὲ τοὺς ἀντιπάλους της: οἱ δύο μικροὶ εὐγενεῖς βρίσκονται ὑποχρεωμένοι νὰ θεθοῦν στὴν ὑπηρεσία τῆς μονῆς καταβάλλοντας ἓναν φόρο ἀναφερόμενο στὸ ἔγγραφο σὰν «στρατιωτικὴ ὑπηρεσία» ⁸, τὴν οἰκονομικὴ δηλαδὴ ὑποχρέωσή τους ἔναντι τῶν κράλη - κράτος, ἡ ὁποῖα μεταφέρεται στὴ μονὴ ποὺ μὲ τὴ σειρά της ἀναλαμβάνει τὴ φορολογικὴ εὐθύνῃ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ ὑποχρεώσεις ἀνεξαρτήτου ἰδιοκτητῆ (δηλαδὴ κατόχου *baština*) καὶ προνοιαρίου δὲν διαφέρουν. Σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα τοῦ Δουσάν ὁ κάτοχος *baština* ἀπαλλάσσεται ἀπὸ κάθε ἐπιβάρυνση (ἐννοεῖται ἔκτακτη) ἐφόσον ἐκπληρώνει τὶς στρατιωτικὲς (δηλαδὴ φορολογικὲς) ὑποχρεώσεις του ⁹.

Μὲ ἀφορμὴ τὶς τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις διατυπώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι στὴ Σερβία τοῦ ΙΔ' αἰώνα δημιουργήθηκε, παράλληλα μὲ τὴ βυζαντινὴ πρόνοια, ἓνας νέος θεσμός, ἡ ἐκκλησιαστικὴ πρόνοια ¹⁰. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ οἱ τρεῖς μικροὶ εὐγενεῖς τοῦ ἐγγράφου τοῦ Μιλούτιν ἐξελίχθηκαν σὲ προνοιαρίους τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Τὸ ἔγγραφο δὲν ἐπιτρέπει μιὰ τέτοια ἀνάγνωση ἀφ' ἑνὸς, καὶ ἀφ' ἑτέρου εἶναι δύσκολο νὰ δεχθοῦμε ἓνα συλλογισμὸ ὁ ὁποῖος θὰ μᾶς ὑποχρέωνε νὰ δεχθοῦμε ἐπίσης τὴ διανομὴ τῆς ἐξουσίας ἀνάμεσα στὸν κράλη καὶ στὴν Ἐκκλησία, ὄργανο ἀφοσιωμένο στὴ δυναστεία - κράτος ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ σερβικοῦ βασιλείου. Ἐὰν ὑποκαταστήσουμε τὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ποὺ θεωρῶ σταθερὸ, μὲ τὸ οἰκονομικὸ, οἱ σχέσεις τοῦ κράλη μὲ τὸν προνομιούχο γαιοκτήμονα ποὺ ἀποτελεῖ ἡ Ἐκκλησία, κατόπιν ἐπιλογῆς τοῦ ἰδίου τοῦ κράλη, μπορούμε νὰ δοῦμε στὸ ἔγγραφο τοῦ 1300 - 1301 τὴ θέληση τῆς

7. R. Grujić, *Tri hilendarske povelje*, σελ. 21.

8. R. Grujić, *Tri hilendarske povelje*, σελ. 21.

9. N. Radojičić, *Dušanov Zakonik*, Novi Sad, 1950, ἀρθρο 42. Βλ. τέλος *Zakonikara Stefana Dušana*. Srpska Akademijia Nauka, Βελιγράδι, 1975, ἀρθρο 42, σελ. 174 - 5, 230.

10. G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, σελ. 195.

βασιλικῆς ἐξουσίας νὰ προωθήσῃ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξιν τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως μαρτυροῦν καὶ οἱ Σέρβοι χρονογράφοι καὶ ἡ τέχνη¹¹. Ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς αὐτῆς εἶναι ἡ ἐπιτάχυνση τῆς συγκεντρώσεως τῶν οἰκονομικῶν εὐθυνῶν στὰ χέρια τῶν μεγάλων ιδιοκτητῶν χωρὶς νὰ θίγονται, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὰ δικαιώματα τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. Καὶ σίγουρα δὲν θὰ ἦταν μόνο τὰ μεγάλα μοναστικὰ κέντρα ἢ οἱ ἐπισκοπὲς ποὺ ὠφελήθηκαν ἀπὸ τὴ μεταβολὴ αὐτῇ στη διαχείριση τῶν εἰσοδημάτων, ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλοι, ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦν οἱ πηγές, εὐγενεῖς, οἱ ὁποῖοι μαζὶ μὲ τοὺς ἡγούμενους τῶν σημαντικότερων μονῶν καὶ τοὺς ἐπισκόπους ἀποτελοῦσαν τὸ βασιλικὸ συμβούλιο (sabor)¹².

ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΗ ΘΩΜΑ ΠΡΕΛΙΟΥΜΠΟΒΙΤΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΖΥΓΟΥ ΤΟΥ (1375)¹³

Τὸ δεῦτερο ἔγγραφο ἐπιτρέπει νὰ προσεγγίσουμε μία ἀκόμη ὀψιν τῆς σερβικῆς νοοτροπίας στὰ τέλη τοῦ ΙΔ' αἰώνα. Προέρχεται ἀπὸ τὸ Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς (Πρεάλυμπο) καὶ τὴ σύζυγόν του τὴ βασίλισσα Μαρία Ἀγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα, πρωτεύουσα τοῦ δεσποτάτου, ἀπολύουν δωρητῆριον ἔγγραφο πρὸς τὴ μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας στὸ Ἅγιον Ὄρος. Τὸ κείμενον εἶναι στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἀκολουθεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ τὸ πρότυπο τῶν βυζαντινῶν ιδιωτικῶν ἐγγράφων, ἥτοι:

—Πρόταξις αὐτόγραφη (;) τῶν δωρητῶν (ἐρυθρὰ μελάνη, ἀντὶ τοῦ «σίγνου», σταυρὸς πρὶν ἀπὸ τὸ ὄνομα).

—Ἐπὶ κλήση τῆς Ἀγίας Τριάδας, μνεῖα τῶν δωρητῶν, κίνητρα τῆς δωρεᾶς.

—Κατάλογος τῶν ἀφιερουμένων ἀγαθῶν.

—Κυρώσεις, μνεῖα τοῦ γραφέα, χρονολογία.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχουν ὑπογραφές καὶ ὅτι δὲν ἀναφέρονται μάρτυρες.

Τὸ πρᾶγμα γίνεταί ἐνδιαφέρον, ἂν παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Θωμᾶς, ἀντὶ νὰ συντάξῃ ἓνα δημόσιον ἔγγραφο, ἐπιλέγει τὸν τύπον τῆς ιδιωτικῆς πράξεως. Ἀπὸ

11. Π. χ. Danilo, Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, ἐκδ. Daničić, Zagreb, 1866, σελ. 134 - 138.

12. Danilo, Životi, σελ. 134-188.

13. Ὑπὸ ἐκδοσὴν στὴ σειρά Archives de l'Athos (Παρίσι). Ἡ φωτογραφία βρίσκεται στὸ Collège de France. Οἱ ἐκδότες (A. Guillou, P. Lemerle, Denise Papachryssanthou, N. Svoronos) εἶχαν τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ ἐπιτρέψουν νὰ ἐργασθῶ στὸ ἔγγραφο αὐτό· τοὺς εὐχαριστῶ θερμὰ. Γιὰ τὸν Πρελιούμποβιτς καὶ τὴν Ἡπειρὸ βλ. L.J. Maximović, Geneza i karakter apanaža u Vizantiji. Zbornik Radova Vizantološkog Instituta 14/15, Beograd, σελ. 149. Α. Βρανούσης, Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, Ἀθήναι, 1968, σελ. 49 κ.ἐξ. Τοῦ ἰδίου. Τὸ χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημῶδη ἐπιτομὴν. Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήναι, 12, 1965, σελ. 78 - 80.

τὸ ὑψηλὸ τοῦ ἀξίωμα διατηρεῖ τὴν ἐρυθρὰ μελάνη, τοὺς τίτλους δεσπότης - βασιλίσσα καὶ τὴν καθιερωμένη ἔκφραση ἡ βασιλεία ἡμῶν. Ἀρκετὲς ἐνδείξεις μέσα στὸ κείμενο ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι γιὰ τὸ Θωμᾶ δὲν ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ, νοοτροπία πλησιέστερη στὴ σερβικὴ παράδοση παρά στὴ βυζαντινὴ.

Ὁ Θωμᾶς καὶ ἡ Μαρία δωρίζουν στὴ Λαύρα κτήσεις στὰ Βοδενά, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὴν κληρονομία τοῦ «προπάππου» τῶν δωρητῶν Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, ἀπὸ δωρεὰ πρὸς αὐτοὺς ἐκμέρους ἐνὸς εὐγενῆ τῆς περιοχῆς καὶ τέλος γαῖες γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἀναφέρεται ἡ μορφὴ ἰδιοκτησίας. Δωρίζουν ἀκόμη ἓνα χωριὸ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σερβικοῦ κράτους, προερχόμενο καὶ αὐτὸ ἀπὸ κληρονομία (τοῦ καίσαρος Πρελούμπου πιθανότατα).

Δύο σημαντικὰ δεδομένα πρέπει νὰ προσεχθοῦν. Ὁ δεσπότης ἀναφερόμενος στὴν ἐξουσία του στὰ Βοδενά γράφει «αὐθεντεούντων ἡμῶν τὴν τοπαρχίαν πᾶσαν καὶ τοῦ θεοφρουρήτου κάστρου τῶν Βοδενῶν». Ἀναφερόμενος στὴν ἐξουσία του στὰ Ἰωάννινα γράφει «καταλαβόντων ἡμῶν εἰς τὴν ἡμετέραν κληρονομίαν τοῦ δεσποτάτου». Ἄν ἀνατρέξουμε στὰ ἔγγραφα τοῦ κράλη Μιλούτιν στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΔ' αἰῶνα, θὰ δοῦμε ὅτι ὁλόκληρη ἡ βόρεια Μακεδονία χαρακτηρίζεται σὰν προίκα ποὺ ἔλαβε ὁ κράλης ἀπὸ τὸν πεθερό του Ἀνδρόνικο Β' ¹⁴. Αὐτὸ σημαίνει πὼς γιὰ τὸ Μιλούτιν δὲν ὑπάρχει ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν κράλη καὶ στὸ κράτος, ἡ τόσο οἰκεία στοὺς Βυζαντινοὺς. ἀκόμη καὶ στὸν αἰῶνα ὅποτε ὁλοκληρώνεται, ὅπως ἔχει ἤδη λεχθεῖ, ἡ διαδικασία τῆς φεουδαρχοποιήσεως ¹⁵. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ δεσπότη Θωμᾶ στὰ τέλη τοῦ ΙΔ' αἰῶνα. Δὲν εἶναι μόνο ἡ ἱστορικὴ ἰδιαιτερότητα τῆς Ἡπείρου, ἡ ὁποία ἔχοντας ἀποβάλλει τὴν ἀκαμψία τῆς βυζαντινῆς παράδοσης ἐπιτρέπει στὸ Θωμᾶ τὴ φαινομενικὴ σύγχυση δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ ¹⁶, ἀλλὰ κύρια ἡ σερβικὴ παράδοση φορέας τῆς ὁποίας εἶναι ὁ δεσπότης καὶ ἡ ὁποία βρίσκει στὰ Ἰωάννινα τὸν κατάλληλο χῶρο γιὰ τὴν ἐλεύθερη ἔκφρασή της.

Ὁ Θωμᾶς παρ' ὅτι ἐκλεγμένος ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς τῆς Ἡπείρου κατόπιν

14. Βλ. Actes de Chilandar, actes slaves, ἐκδ. B. Korablev, Βυζαντινὰ Χρονικά, 19, 1912, ἀρ. 16.

15. D. Zakythinos, Processus de féodalisation en Byzance, État, Société, Économie. Variorum Reprints, London, 1973, ἀριθ. XIII, σελ. 1 - 16.

16. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀπουσία ὑπογραφῶν καὶ μαρτύρων. Ὁ Θωμᾶς ἀπολύει ἐπίσημο ἔγγραφο ταυτισμένος μὲ τὴν ἐξουσία του. Πβ. L. Heuzey, Acte synodal du César Alexis Ange et de son épouse Radoslava Angelina. Rêvue des Études Grecques, 32, 1919, σελ. 302 - 319. Ἀκόμη πβ. Actes de Pantocrator, Βυζαντινὰ Χρονικά, Ι', 1908, σελ. 8 - 15 (δωρητήριο ἔγγραφο τοῦ μεγάλου πριμικηρίου Ἰωάννη καὶ τῆς συζύγου του Ἀννας Ἀσάννας Κοντοστεφανίνας). Τέλος βλ. L. Mavromatis, Les actes des princes serbes en langue grecque. La paléographie grecque et byzantine, Παρίσι, 1977, σ. 470.

υποδείξεως τοῦ αὐτοκράτορος. Συμεὼν Οὐρσεθ Παλαιολόγου, προτιμᾷ νὰ ἀνατρέξει στὸ γενεαλογικὸ δένδρο τῆς συζύγου του (ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖται Κομνηνὸς Πρεάλυμπος) ὅχι μόνον γιὰ νὰ προσδώσει περισσότερη αἰγλη στὸ ὄνομά του, ἀλλὰ κυρίως γιὰ νὰ δώσει μεγαλύτερο κύρος καὶ νομιμότητα στὴν ἐξουσία του. Γιὰ τὸ Θωμᾶ τὸ κληρονομικὸ δικαίωμα εἶναι ἰσχυρότερο ἀπὸ ἓναν ὑψηλὸ αὐλικὸ τίτλο καὶ ἀπὸ τὴν ἐκλογή τῶν τοπικῶν ἀρχόντων.

Ἄν στὸ ἔγγραφο μνημονεύονται ὁ Δουσάν καὶ ὁ Οὐρσεθ, αὐτὸ δὲν ἔχει ἄλλη σκοπιμότητα ἀπὸ τὴν ἀποδείξη τῆς νομιμότητος τῆς κατοχῆς ἀπὸ τοὺς δωρητὲς, μιᾶς περιοχῆς ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ δεσποτάτο. Δὲν γίνεται μνεῖα οὔτε τοῦ Συμεὼν Οὐρσεθ οὔτε τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Ἐντούτοις γίνεται μνεῖα τοῦ πρωτοβεστιάριου Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου. Ἀκόμη, ὁ Θωμᾶς ἀποκαλεῖ τὰ Βοδενᾶ «τοπαρχία» χρησιμοποιώντας ἓναν ὄρο πεπαλαιωμένο¹⁷. Λίγα χρόνια πρὶν, ὁ Συμεὼν θεωρεῖ ὅτι τὰ Ἰωάννινα ἀποτελοῦν θέμα τῆς αὐτοκρατορίας του¹⁸. Ὁ Θωμᾶς, ἀντίθετα, δανεῖζεται μὲ τὴ βοήθεια τῶν κληρικῶν τῆς μητροπόλεως τῶν Ἰωαννίνων, οἱ ὅποιοι συντάσσουν τὸ ἔγγραφο, τὸν ὄρο τοπαρχία γιὰ νὰ ἀποφύγει, νομίζω, τὴν χρησιμοποίησιν ἑνὸς σύγχρονου διοικητικοῦ ὄρου ὁ ὁποῖος ἐξυπακούει τὴν ἐνταξὴ τῶν Βοδενῶν σὲ ἓνα εὐρύτερο πολιτικὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐξάρτησιν τοῦ δεσπότη ἀπὸ κάποια ἀρχή.

Τὸ εἶδος τοῦ ἐγγράφου καὶ τὸ λεξιλόγιον ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ νοοτροπία τοῦ Θωμᾶ παραμένει σερβικὴ παρὰ τοὺς βυζαντινοὺς τίτλους καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ὁ Θωμᾶς καὶ ὁ Μιλουτίν ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια παράδοση, ἔχουν τὴν ἴδια θεώρησιν. Ὁ πρῶτος εἶναι δεσπότης στὸ δεσποτάτο, ὅπως ὁ δεῦτερος κράλης στὸ Kraljevstvo.

Στὰ Βαλκάνια τοῦ τέλους τοῦ ΙΔ' αἰῶνα τὰ ὑβρίδια καὶ προσωρινὰ πολιτικὰ σχήματα στεροῦνται τόσο τῆς ἑννοίας τοῦ κράτους ὅσο καὶ τῶν δομῶν ἐκείνων ποὺ θὰ εὐνοοῦσαν τὴν ἐξέλιξιν τῶν δεσμῶν ἐξάρτησης σύμφωνα μὲ τὰ δυτικὰ πρότυπα¹⁹.

17. Ἰωάννης Μαλάας, Bonn, τόμ. 1, σελ. 98. Πβ. τὴ χρῆσιν τοῦ ὄρου τοπαρχία ἀπὸ τὸν Οὐγγροβλαχίας Χαρίτωναν τὸ 1370, ἐν P. Lemerle, Actes de Cutlunus, Archives de l' Athos, Παρίσι, 1945, σελ. 113.

18. A. Soloviev, V. Mošin, Grečke povelje srpskih vladara, Beograd, 1936 ἀριθ. 234.

19. Τὸ ἄρθρον αὐτὸ σὲ μιὰ πρώτη μορφή ἀποτελέσσε μέρος τῆς κοινῆς εἰσηγήσεως (F. Burgarella, A. Guillou, J. Gascou καὶ ὁ γράφων) στὸ βυζαντινὸν συμπόσιον τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Μπέρμινχαμ (1974) μὲ θέμα «Οἱ δεσμοὶ ἐξάρτησεως στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία». Βλ. ἐπίσης L. Mavromatis, L'État médiéval serbe, Taranto, 1977 (ὅπὸ ἐκτύπωσιν).

**ΝΕΩΤΕΡΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΣΤΗΝ ΚΤΙΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΤΡΟΥΛΛΟΥ
ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ /Θεσσαλονίκη

Ἐξίσου πολυσυζητημένη μετὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ συναφῆς πρὸς τὸ πρόβλημα αὐτό, εἶναι ἡ ψηφιδωτὴ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ τρούλλου, τῆς ὁποίας τὰ δύο μέρη καταλαμβάνουν τμήματα τῆς πλατιᾶς ταινίας μετὰ τὸν ψηφιδωτὸ ἀνθικὸ διάκοσμο, ποὺ περιτρέχει τὸν ἡμισφαιρικὸ θόλο κάτω ἀπὸ τὴν ψηφιδωτὴν παράστασιν τῆς Ἀναλήψεως. Τὸ πρὸς νότον μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφέρεται στὸν ἀρχιεπίσκοπο Παῦλο (φωτ. 1) καὶ τὸ πρὸς βορρᾶν μέρος στὴ χρονολογία ἀπὸ κτίσεως κόσμου (φωτ. 2), ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μόνον ὁ πρῶτος ἀριθμὸς τῶν χιλιάδων S (6000). Ἡ προσπάθεια ἀποκαταστάσεως τῆς χρονολογίας ἔδωκε ἀφορμὴ νὰ ἐκφρασθοῦν πολλὰς ἀπόψεις.

Σκοπὸς τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ δὲν εἶναι ἡ ἀνασκόπησις ὅλων αὐτῶν τῶν πολλῶν γνωστῶν ἐξάλλου ἀπόψεων, ἀλλὰ ἡ παρουσίασις προσωπικῶν παρατηρήσεων, ποὺ ἐγίναν κατὰ τίς συχρὲς καὶ πολλὰς ἀνόδους στὸν τρούλλο τῆς ἐκκλησίας. Τίς παρατηρήσεις αὐτὲς εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐλέγξω καὶ νὰ συμπληρώσω πρὶν ἀπὸ τοὺς πρόσφατους σεισμούς, χάρις στοὺς συναδέλφους Εὐτυχία Νικολαΐδου καὶ Θεοχάρη Παζαρά, ποὺ κατασκεύασαν στὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τρούλλου καὶ μπροστὰ στὰ δύο τμήματα τῆς ἐπιγραφῆς κρεμαστὴ σκαλωσιά, ἡ ὁποία ἐπέτρεψε ὅχι μόνον τὴν ἀνετη παρατήρησίν τους, ἀλλὰ καὶ τὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσίν τους ἀπὸ τὸν Ἀργύρη Κούντουρα.

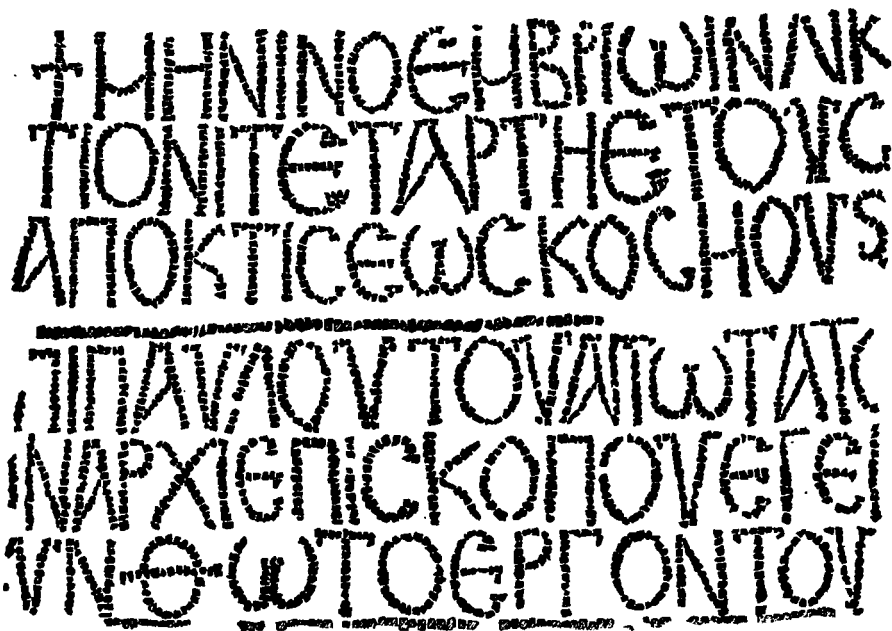
Α' μέρος (σχ. 1)
 + Μηνὶ Νοεμβρίῳ ἰν<δ>ικ
 τιόνι τετάρτῃ ἔτους
 ἀπὸ κτίσεως κόσμου S[-]

Σωζ. μῆκος 1.18 μ., πλ. 0.37 μ., ὕψος γραμμάτων 10 - 12 ἐκατ.
 α' στίχος INAIK ἀντὶ INAIK ἀπὸ παραδρομὴ τοῦ ψηφωτῆ.

Β' μέρος (σχ. 2)
 [+ 'Ε]πὶ Παύλου τοῦ ἀγιοτάτο[υ ἡ]
 [μῶ]ν ἀρχιεπισκόπου ἐγέν[ετ]
 [ο σ]ὺν Θ(ε)ῷ τὸ ἔργον τοῦ[το]

Σωζ. μῆκος 1.17 μ., πλ. 0.40 μ., ὕψος γραμμάτων 10 - 12 ἐκατ.

Πολὺ λίγοι ἀπὸ ὅσους μελέτησαν τὴν ἐπιγραφὴν αὐτὴν εἶχαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ κάνουν τίς παρατηρήσεις τους ἀπὸ κοντά. Ἡ μελέτη, ὅταν ἦταν ἐπιτόπια,

Σχ. 1-2 'Η έπιγραφή. "Ανω: α' μέρος. Κάτω: β' μέρος.

γινόταν από το άπέναντι παράθυρο του τρούλλου¹ και ή απόσταση δέν επέτρεπε τόν έλεγχο τών λεπτομερειών. 'Η έκ του σύνεγγυς λοιπόν μελέτη τών ψηφιδωτών, στο σημεϊο όπου είχε στηθεϊ ή κρεμαστή σκαλωσιά, επέτρεψε νά γίνουν όρισμένες κατασκευαστικές και τεχνικές παρατηρήσεις, που απέδωσαν χρήσιμους συσχετισμούς και διαφοροποιήσεις άνάμεσα στην έπιγραφή, στην παράσταση της 'Αναλήψεως και στην ταινία με τόν άνθιχο διάκοσμο.

* * *

"Ας δοϋμε πρώτα τις σχέσεις τών δύο μερών της έπιγραφής με την παράσταση της 'Αναλήψεως:

1. Οι ψηφίδες τών γραμμάτων και στα δύο μέρη της έπιγραφής είναι πέτρινες (μαρμάρινες) λευκές, ένω του άάμπου των πέτρινες μαϋρες, μεγίστου μεγέθους 1,5 έκ.ατ. Ψηφίδες λευκές ίδιου μεγέθους ή ψηφίδες μαϋρες δέν χρησιμοποιούνται στην παράσταση της 'Αναλήψεως, όπου οι πολύχρωμες, από υαλόμαζα κυρίως, ψηφίδες είναι μικρότερες και έχουν μέγεθος έως 1 έκ.ατ.

1. Το άναφέρουν ρητώς I. Smirnov, O vremeni mozaik Sfiatoi Sofii Solunskoi, Viz. Vrem. 5 (1898) 366 και E. Redin, Mozaika kupola Sf. Sofii Solunskoi. K voprosu

2. Οι μαῦρες ψηφίδες τοῦ κάμπου τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι ἄτακτα τοποθετημένες. Ἀντίθετα οἱ ψηφίδες στήν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως εἶναι τοποθετημένες μέ σχολαστική τάξη. Αὐτό διαφοροποιεῖ τίς δύο ἐπιφάνειες στήν ἀφή· ἀνώμαλη τῶν ἐπιγραφῶν καί λεία τῆς Ἀναλήψεως.

Ἀπό τίς πρῶτες αὐτές κατασκευαστικές παρατηρήσεις φαίνεται ὅτι τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Ἀναλήψεως δὲν εἶναι σύγχρονο μέ τὴν ἐπιγραφή. Ποιὸ εἶναι ὁμως ἀρχαιότερο;

3. Εὐθεία γραμμὴ, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σειρὲς ψηφίδων κόκκινου χρώματος ἀπὸ ὑαλόμαζα, μεγέθους 1 ἐκατ., διαχωρίζει τὴν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως ἀπὸ τὴν ταινία μέ τὸν ἀνθικὸ διάκοσμο καί ἀπὸ τὸ α' μέρος τῆς ἐπιγραφῆς (φωτ. 3). Παρόμοιες ψηφίδες κόκκινου χρώματος χρησιμοποιοῦνται στὰ περιγράμματα τῶν χειρῶν καί τῶν ποδιῶν τῶν Ἀποστόλων.

4. Ἡ γραμμὴ αὐτὴ σχεδὸν ἐφάπτεται στὶς κορυφές τῶν γραμμάτων τοῦ α' στίχου τοῦ α' μέρους τῆς ἐπιγραφῆς. Οἱ ψηφίδες μάλιστα ἐπάνω ἀπὸ τὴ δεξιὰ κάθετη κεραία τοῦ Ν(μηνι) ἔχουν ὑποχωρήσει ἀπὸ τὴ σειρά τους γιὰ νὰ μὴν κολλήσουν στὸ γράμμα, χωρὶς ἡ ὑποχώρηση αὐτὴ νὰ σημαίνει καταστροφὴ ἢ καί ἀναστάτωση στήν τοποθέτηση τῶν ψηφίδων στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς Ἀναλήψεως. Ἐπίσης, ἐπάνω ἀπὸ τὸ Ω (Νοεμβρίῳ) ἀντὶ γιὰ κόκκινη ψηφίδα τοποθετήθηκε, στὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ, πράσινη ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Ἀναλήψεως.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δείχνουν ὅτι ἡ διαχωριστικὴ κόκκινη γραμμὴ κατασκευάστηκε μετὰ τὸ α' μέρος τῆς ἐπιγραφῆς καί ὅτι εἶναι σύγχρονη μέ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Ἀναλήψεως.

5. Ἡ ἀντίστοιχη διαχωριστικὴ γραμμὴ στὸ β' μέρος τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἀποτελεῖται, ὅπως στήν προηγούμενη περίπτωση, ἀπὸ διπλὴ σειρά κόκκινων ψηφίδων, ἀλλὰ ἀπὸ μονὴ σειρά μεγαλύτερων καί ἀνοιχτότερου κόκκινου τόνου ψηφίδων, ἰδίου σχήματος καί μεγέθους μέ τίς ὑπόλοιπες ψηφίδες τῆς ἐπιγραφῆς (σχ. 2). Δεύτερη γραμμὴ ὁμοίων ψηφίδων πλαισιώνει τὴν ἐπιγραφή καί ἀπὸ τὴν κάτω πλευρά. Παρόμοιες ψηφίδες δὲν χρησιμοποιοῦνται στὸ ψηφιδω-

o vremeni eia, Viz. Vrem. 6 (1899) 373, σημ. 2. Ἐδῶ ἀξίζει νὰ μνημονεύσουμε ὅσους κατὰ καιροὺς ἀνέβηκαν στὸν τροῦλλο τῆς Ἀγίας Σοφίας γιὰ νὰ ἀντιγράψουν ἀπὸ κοντὰ ἢ νὰ συντηρήσουν τὰ ψηφιδωτά: Ἀμέσως μετὰ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1890, ποὺ κατέστρεψε ἕνα τμήμα τῆς πεδινῆς Θεσσαλονίκης καί ἐν μέρει τὴν Ἀγία Σοφία πρῶτα ὁ Ρῶσος ζωγράφος Β. Μπομπρόφ μαζί μέ τὸν Π. Παπαγεωργίου καί ὕστερα οἱ R. Schultz καί S. Barnsley. Ὁ J. Kurth μαζί μέ τὸν J. Mordtman τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1897 καί πιθανὸν ὁ A. Mordtman. Τὸ θέρος τοῦ 1907 ὁ M. Le Tourneau. Στὰ νεώτερα χρόνια καθαρισμὸς τῶν ψηφιδωτῶν ἔγινε ἀπὸ τὸν Στυλ. Πελεκανίδη (1960 - 61). Οἱ παρατηρήσεις καί τὰ συμπεράσματα ποὺ ἐκτίθενται στὸ ἄρθρο αὐτὸ, παρουσιάστηκαν ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα στὶς 8 Μαΐου 1980 στὴ σειρά τῶν ἀνακοινώσεων τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

τὸ τῆς Ἀναλήψεως καὶ ἀποτελοῦν, νομίζω, τὸ ἀρχικὸ πλαίσιο τῆς ἐπιγραφῆς. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς κόκκινες ψηφίδες καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ Υ (τοῦ) τοῦ α' στίχου διακρίνεται μικρότερη κόκκινη ψηφίδα ἀπὸ υαλόμαζα, πού τοποθετήθηκε στὴν κενὴ θέση ἄλλης παλαιότερης, ὅταν κατασκευαζόταν τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Ἀναλήψεως.

6. Κατὰ μῆκος τοῦ β' μέρους τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπου σώζεται τὸ ἀρχικὸ ἄνω πλαίσιο τῆς, διακόπτεται ἡ προηγούμενη διπλὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ. Οἱ ψηφίδες ἐπίσης ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως κατέρχονται ὁμαλὰ ἕως αὐτὸ τὸ ἀρχικὸ πλαίσιο. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὅταν κατασκευάστηκε τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Ἀναλήψεως καὶ ἡ διπλὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ στὴ βάση του, ὑπῆρχε ἤδη τὸ β' μέρος τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὸ ἀρχικὸ τῆς πλαίσιο.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δείχνουν, νομίζω, ἐπαρκῶς, ὅτι τὰ δύο μέρη τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἀρχαιότερα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως καὶ τὴ διπλὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ στὴ βάση τῆς. Οἱ ψηφωτές τοὺς βρῆκαν καὶ διατήρησαν στὴ θέση τῆς τὴν ἐπιγραφή.

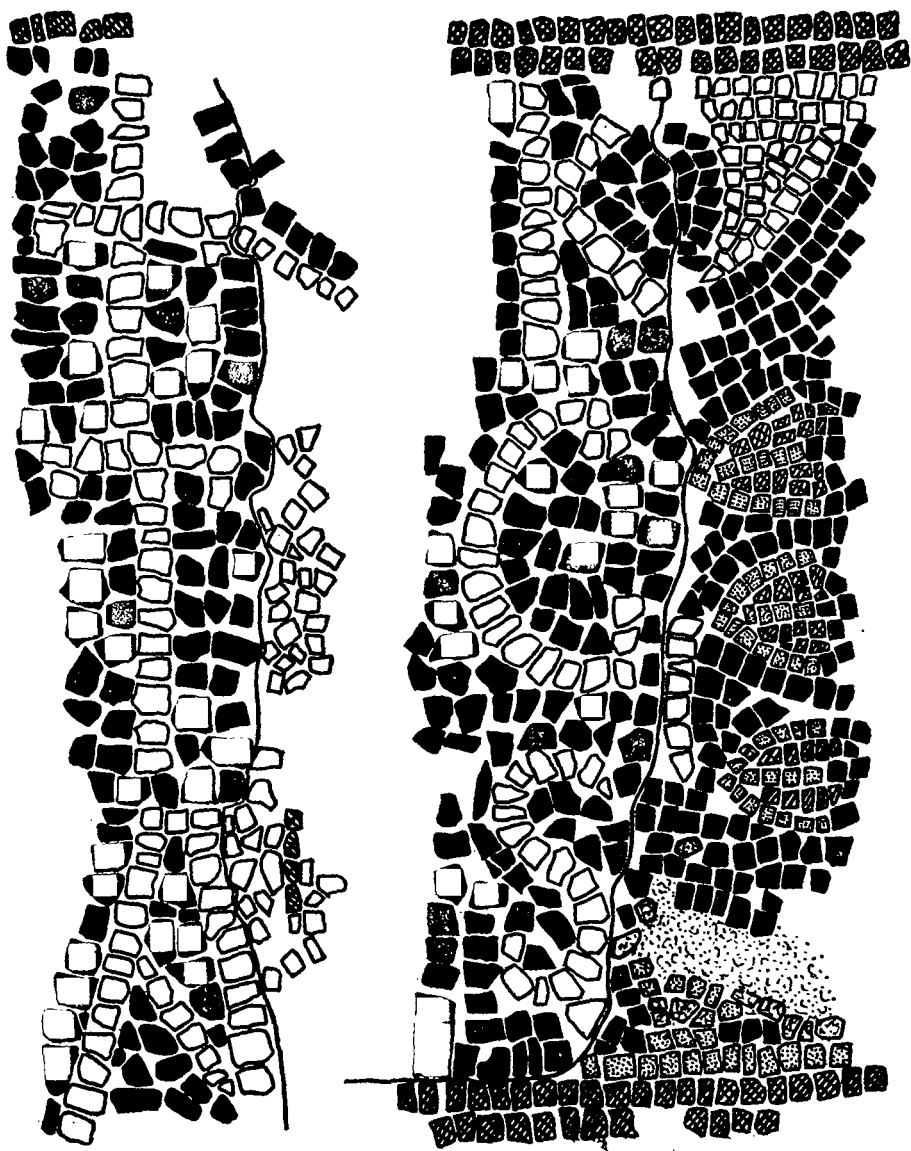
Ἄς δοῦμε τώρα ποιὲς εἶναι οἱ σχέσεις τῶν δύο μερῶν τῆς ἐπιγραφῆς μετὰ τὴν ταινία τοῦ ἀνθικοῦ διακόσμου:

7. Διαχωρισμὸς σαφὴς ἀνάμεσα στὴν ἀρχὴ τοῦ α' μέρους τῆς ἐπιγραφῆς καὶ στὸν ἀνθικὸ διάκοσμο δὲν ὑπάρχει, διότι στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν σώζεται πλαίσιο (φωτ. 5, σχ. 3). Διακρίνονται ὅμως καθαρὰ οἱ μεγάλες μαῦρες ψηφίδες τοῦ κάμπου τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὶς μικρότερες μελανιῆς τοῦ ἀνθικοῦ διακόσμου, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ διαφορετικὴ σύσταση τῶν δύο κονιαμάτων.

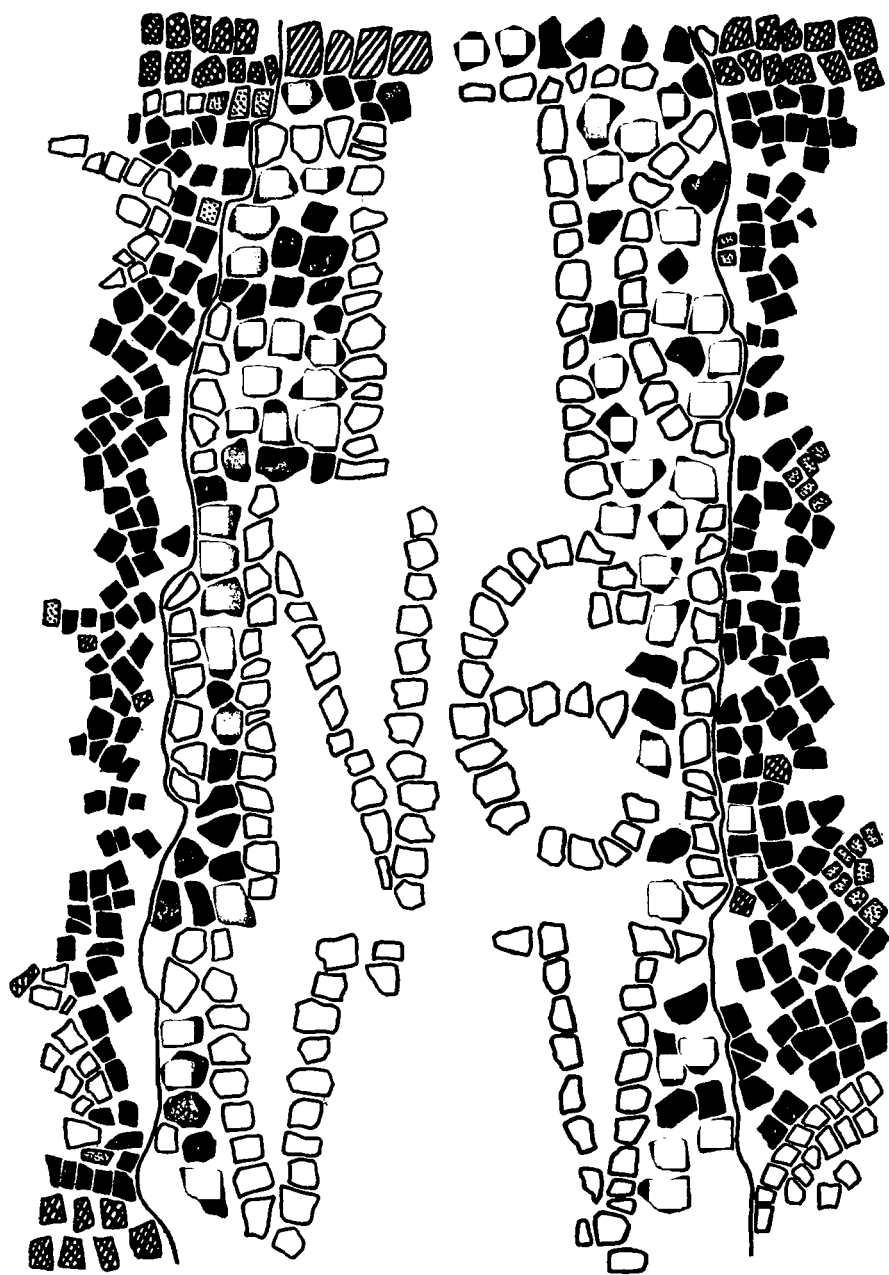
8. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ διακρίνεται πιὸ καθαρὰ στὴν κάτω πλευρὰ τοῦ α' μέρους τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπου τὸ κονίαμα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι περισσότερο σκληρὸ, ἐνῶ τὸ κονίαμα ἔξω ἀπὸ αὐτὴν περιέχει περισσότερο ἀσβέστη. Διακρίνεται καὶ ρωγμὴ κάτω ἀπὸ τὸ CMOY (φωτ. 4). Ἡ ρωγμὴ αὐτὴ περνᾷ δίπλα ἀπὸ τὸ Σ καὶ ἀνεβαίνει πρὸς τὰ πάνω (φωτ. 6).

9. Τὸ τέλος τῶν στίχων τοῦ α' μέρους τῆς ἐπιγραφῆς δὲν εἶναι κολοβό, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ γ' στίχου, ὅπου βρίσκεται καὶ ἡ χρονολογία (σχ. 4). Ἐὰν φέρομε λοιπὸν μιὰ νοητὴ κάθετη γραμμὴ πλαισίου στὰ σημεῖα πού τελειώνουν οἱ ψηφίδες τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἀρχίζουν οἱ ψηφίδες τοῦ ἀνθικοῦ διακόσμου, ἀκολουθώντας τὴ σχηματισμένη ρωγμὴ καὶ σὲ ἀπόσταση 2 ἐκατ. ἀπὸ τὸ τελευταῖο γράμμα τῶν στίχων, τότε μόνον ἓνα γράμμα κι αὐτὸ με δυσκολία, χωρὶς στὸ τέλος τοῦ γ' στίχου μετὰ τὸ Σ.

10. Ἡ ἀρχὴ τοῦ β' μέρους τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι κατεστραμμένη. Ἀπὸ τὸ Π τοῦ α' στίχου λείπει ἡ ἀριστερὴ γωνία καὶ ἀπὸ τὸ Ω τοῦ β' στίχου διακρίνεται μία κατακόρυφη καμπύλη. Ἀπὸ τὸ C τοῦ γ' στίχου σώζεται μία μόνον ψηφίδα (φωτ. 7, σχ. 5).

Σχ. 3-4. Ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ α' μέρους τῆς ἐπιγραφῆς.

Σχ. 5-6. 'Η ἀρχή και τὸ τέλος τοῦ β' μέρους τῆς ἐπιγραφῆς.

11. 'Ανάλογες παρατηρήσεις κάνει κανείς και στο τέλος του β' μέρους τῆς ἐπιγραφῆς (φωτ. 8, σχ. 6). 'Από τὸ Ο τοῦ α' στίχου σώζεται μόνον τὸ μισό C. Τὸ ἄλλο μισό ἔχει ζωγραφιστεῖ με παχὺ λευκὸ χρῶμα ἐπάνω στὶς ψηφίδες τοῦ ἀνθικοῦ διακόσμου. 'Από τὸ Ν τοῦ β' στίχου σώζεται ἡ ἀριστερὴ κἀ-θετὴ κεραία καὶ ἀνάμεσα στὶς γαλάζιες ἀπὸ ὑαλόμαζα ψηφίδες τοῦ ἀνθικοῦ διακόσμου διακρίνονται καὶ δύο λευκὲς ἀπὸ τὴν πλάγια κεραία τοῦ Ν.

Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ταινία μετὸν ἀνθικὸν διάκοσμο εἶναι μεταγενέστερη ὅχι μόνον ἀπὸ τὸ α' μέρος τῆς ἐπιγραφῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ β' μέρος, ἀφοῦ μάλιστα καταλαμβάνει τὸ χῶρο ποὺ καταλάμβανε ἀρχικὰ ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ β' μέρους τῆς ἐπιγραφῆς.

Συμπερασματικὰ λοιπὸν μποροῦμε νὰ καταλήξουμε ὅτι τὰ δύο μέρη τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἀρχαιότερα καὶ ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς 'Αναλήψεως καὶ ἀπὸ τὴν ταινία μετὸν ἀνθικὸν διάκοσμο.

Καὶ τώρα τίθεται τὸ ἐρώτημα: ποιὲς οἱ σχέσεις ψηφιδωτοῦ 'Αναλήψεως καὶ ἀνθικοῦ διακόσμου;

Τὶς τέσσερις κόκκινες ἀπὸ ὑαλόμαζα ψηφίδες, τὶς τοποθετημένες κατακόρυφα, δίπλα στὸ Α τοῦ γ' στίχου τοῦ α' μέρους τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἀνάμεσα στὶς ψηφίδες τοῦ ἀνθικοῦ διακόσμου (σχ.3), θεώρησα ἀρχικὰ ὡς τμῆμα κάθετου ἀριστεροῦ πλαισίου τῆς ἐπιγραφῆς ὅχι ἀρχικοῦ, ἀλλὰ σύγχρονου πρὸς τὸ ἄνω διπλὸ πλαίσιο—καὶ πρὸς τὴν παράσταση τῆς 'Αναλήψεως συνεπῶς— ποὺ κα-ταστράφηκε ἀπὸ τὸν κατ' ἀνάγκη μεταγενέστερο ἀνθικὸν διάκοσμο. 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριὰ πρόσεξα ὅτι οἱ ψηφίδες στὰ δύο πρὸς σύγκριση σύνολα δὲν φαί-νεται νὰ παρουσιάζουν διαφορὰς μεταξύ τους ὡς πρὸς τὸ χρωματισμό, τὸ μέ-γεθος καὶ τὴν ποιότητα. Διέκρινα μάλιστα σὲ ὀρισμένα σημεῖα τῆς στεφάνης τοῦ τρούλλου τὴ διπλὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ νὰ περιορίζεται σὲ ἀπλὴ μονὴ ἀπὸ μικρὰς κόκκινες ψηφίδες ὑαλόμαζας, παρατήρηση ποὺ ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι τὰ δύο σύνολα εἶναι σύγχρονα. Ἔτσι κατέληξα στὴ γνώμη ὅτι ἡ πρώτη πα-ρατήρηση δὲν εἶναι ἐπαρκὴς ἀπόδειξη γιὰ μιὰ χρονικὴ διαφοροποίηση 'Ανα-λήψεως καὶ ταινίας ἀνθικοῦ διακόσμου, κάτι ποὺ λόγω στυλιστικῶν διαφορῶν ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ². Πιθανὸν οἱ 4 αὐτὲς κόκκινες ψηφίδες νὰ τοποθετήθηκαν σὺν ἀρχῇ κάθετου πλαισίου, ποὺ τελικὰ δὲν ὀλοκληρώθηκε. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς στυλιστικὰς διαφορὰς ἀνάμεσα στὰ δύο σύνολα καὶ κυρίως τὴ διαφορὰ στὸ χρωματικὸ contrast, ποὺ ὀφείλεται στὴν τοποθέτηση καὶ σύνθεση τῶν ψη-φιδῶν, μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὀφείλονται στὸν τρόπο μετὸν ὁποῖο ὁ

2. R. Cormack, Ninth century monumental painting and mosaic in Thessa- loniki, 1968 (διδαστορικὴ διατριβή), σ. 134, δέχεται ὅτι ἡ ταινία μετὸν ἀνθικὸν διάκοσμο εἶναι μεταγενέστερη τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς 'Αναλήψεως.

ψηφωτής τοῦ ἀνθικοῦ διακόσμου ἐπανέλαβε ἢ μιμήθηκε ἢ καὶ συμπλήρωσε ἀκόμα, παλαιότερο παρόμοιο διακοσμητικὸ θέμα στὴν ἴδια θέση.

Τὸ πρόβλημα ὥστόσο αὐτὸ μένει ἀνοιχτὸ σὲ νέες ἐρευνες ὁλόκληρου τοῦ τρούλλου καὶ κυρίως τοῦ ὑποστρώματος τῶν ψηφιδωτῶν, ποὺ θὰ δώσουν νεώτερα στοιχεῖα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ψηφιδωτῶν.

Ἀφοῦ διαπιστώσαμε ὅτι τὰ δύο μέρη τῆς ψηφιδωτῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἀρχαιότερα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως, δημιουργεῖ εὐλογα ἐρωτηματικά ἡ συμμετρικὴ τοποθέτησή τους ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τῆς δεόμενης Παναγίας. Θεωρῶ πιθανὸ λοιπὸν ὅτι ἡ ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς Ἀναλήψεως στὸν τρούλλο τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐπαναλαμβάνει ἀρχαιότερη παράσταση—καὶ γιὰ τὴν ὅχι Ἀναλήψεως—σύγχρονη μὲ τὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ποὺ θὰ εἶχε καὶ αὐτὴ κάποια ἀνάλογη ἀξονικὴ διάρθρωση πρὸς Α³. Ἐδῶ ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Β. Μπομπρόφ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν του στὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου διαπίστωσε κάτω ἀπὸ τὸ στῶμα τῶν ψηφίδων χρώματα⁴. Ἀνῆκαν σὲ παλαιότερη φάση τοιχογραφήσεως ἢ ἦταν ἀπλῶς ὁδηγὸς τῆς ψηφιδωτῆς παραστάσεως;

* * *

Ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ τρούλλου τῆς Ἀγίας Σοφίας εἶναι ἀρχαιότερη ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Ἀναλήψεως, δὲν εἶναι πρωτότυπη. Ἐχει ἤδη διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸ Μ. Le Tourneau, ποὺ εἶχε κι αὐτὸς τὴν εὐκαιρίαν νὰ μελετήσει ἀπὸ κοντὰ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου⁵. Ἡ ἀποψή του ὥστόσο δὲν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους. Γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ μάλιστα ἡ χρονολόγηση τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Ἀναλήψεως στὸν 9ο αἰ. ταυτίστηκε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Παῦλος τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς μὲ γνωστὸ ἀπὸ τοὺς ἐπισκοπικούς καταλόγους, ὁμώνυμό του μητροπολίτη, ποὺ κατεῖχε τὸ θρόνο τῆς Θεσσαλο-

3. Ἡ Μ. Παναγιωτίδης, Ἡ παράσταση τῆς Ἀναλήψεως στὸν τρούλλο τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. Εἰκονογραφικὰ προβλήματα, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς. Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων, ΣΤ-2 (1974) 69 - 85, θίγει τὸ πρόβλημα τῶν προεικονομαχικῶν καὶ μεταεικονομαχικῶν παραστάσεων τῆς Ἀναλήψεως.

4. Smirnov, δ.π., σ. 386.

5. Ch. Diehl et M. Le Tourneau, Les mosaïques de Sainte Sophie de Salonique, Monuments et Mémoires (Piot) 16 (1909) 48 καὶ Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, σ. 143 - 4. Δέχονται πὺς ἡ ἐπιγραφή εἶναι τοῦ 7ου αἰ. καὶ πὺς ὁ Παῦλος μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ὁμώνυμο μητροπολίτη Θεσσαλονίκης τοῦ 649 (πρβλ. J. Laurent, Sur la date des églises St. Démétrius et Ste Sophie à Thessalonique, BZ 4 (1895) 432). Στὴ φάση τοῦ 7ου αἰ. ἀποδίδουν καὶ τὸ Χριστὸ τῆς Ἀναλήψεως. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀπέρριψε ὁ R. Cormack (ABSA 64, 1969, 18, σημ. 9).

νίκης κατά τὸ β' μισὸ τοῦ 9ου αἰ. (885) ⁶. 'Ο συσχετισμὸς αὐτὸς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ πράγματα λανθασμένος. 'Η χρονολόγησις τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς 'Αναλήψεως καὶ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή πρέπει νὰ ἀποσυνδεθοῦν καὶ νὰ ἀκολουθήσουν ἀνεξάρτητο δρόμο.

Τὸ δεύτερο στοιχεῖο ποὺ ἔδωσε ἡ μελέτη τῆς ἐπιγραφῆς, εἶναι ὅτι μετὰ τὸ 5 τῆς χρονολογίας μόνον ἓνα γράμμα χωρεῖ. Ποῖος εἶναι λοιπὸν ὁ διψήφιος ἀριθμὸς ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν 4η ἰνδικτιώνα;

Κι αὐτὴ ἡ σκέψις δὲν εἶναι πρωτότυπη. Τὴν ἔκανε καὶ ὁ πρῶτος ἀνακαλύψας καὶ δημοσιεύσας τὴν ἐπιγραφή Π. Παπαγεωργίου ⁷. Δεσμευμένος ὁμως ἀπὸ τὴ γνώμη τῆς ἐποχῆς του (τοῦ Ch. Bayet συγχεκριμένα) ὅτι ἡ 'Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης ἦταν μνημεῖο παλαιοχριστιανικὸ, δέχθηκε ὅτι τὸ ἓνα ψηφίο ποὺ λείπει ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ, ἀνήκει σὲ μονάδες ἢ τὸ πολὺ σὲ δεκάδες. 'Ετσι δὲν ἀνέβαζε τὴ χρονολόγησις τοῦ μνημείου πέραν τοῦ 6ου αἰ. Μετὰ μάλιστα ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Σπ. Λάμπρου δέχθηκε ὡς μόνη δυνατὴ χρονολόγησις τὸ ἔτος 495 ⁸.

Σήμερα ὁμως, ποὺ γνωρίζουμε ὅτι ἡ 'Αγία Σοφία δὲν εἶναι μνημεῖο τοῦ 6ου αἰ. οὔτε καὶ τοῦ 5ου αἰ., μπορούμε νὰ προεκτείνουμε τὴ σκέψις τοῦ Π. Παπαγεωργίου καὶ νὰ συμπληρώσουμε τὸ 5 μὲ ἓναν ἀριθμὸ ἑκατοντάδων. 'Ο μόνος διψήφιος ἀριθμὸς, ποὺ μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν 4η ἰνδικτιώνα, πρὶν ἀπὸ τὸν 9ο αἰ., εἶναι ὁ 5C = 6200.

'Ο Νοέμβριος τοῦ ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6200 ἀντιστοιχεῖ στὸ ἔτος 691 καὶ ἔχει ἰνδικτιώνα 5η. Γιὰ νὰ μειωθεῖ κατὰ ἓνα ἔτος ἡ ἰνδικτιώνα χωρὶς νὰ ἀλλάξει ὁ διψήφιος ἀριθμὸς τοῦ ἔτους 6200 θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε, κι αὐτὸ δὲν εἶναι διόλου ἀπίθανο γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὅτι ἡ χρονολογία ἀπὸ κτίσεως κόσμου τῆς 'Αγίας Σοφίας δὲν εἶναι ἡ συνήθης βυζαντινὴ, ἀλλὰ μία ἄλλη χρονολογία, ποὺ ὀνομάσθηκε ἀπὸ τὸν V. Grumel «πρωτοβυζαντινὴ» ⁹. 'Η χρονολογία αὐτὴ προηγεῖται τῆς βυζαντινῆς κατὰ ἓνα ἔτος καὶ ἐπειδὴ τὸ ἔτος τῆς ἄρχιζε στίς 21 Μαρτίου, τὸ 6200 (690 ἐδῶ) ἀπὸ 21 Μαρτίου ἕως Σεπτέμβριο εἶχε 4η ἰνδικτιώνα, καὶ ἀπὸ Σεπτέμβριο ἕως 20 Μαρτίου 5η ἰνδικτιώνα. Βλέπουμε δηλ. ὅτι ἡ δυσκολία ποὺ προκύπτει κατὰ τὰ διδάγματα τοῦ V.

6. Βλ. συγκ. J. - M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, Travaux et Mémoires 5 (1973) 160, ὅπου καὶ οἱ σχετ. ἀπόψεις.

7. Π.Ν. Παπαγεωργίου, Τῆς 'Αγίας Σοφίας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ τρεῖς ἀνέκδοτοι ψηφιδωταὶ ἐπιγραφαί, Εἰκονογραφημένη 'Εστία 1893/2, σ. 218 - 9.

8. Σπ. Π. Λάμπρου, Χρονολογικὸν ἐπανόρθωμα, Εἰκονογραφημένη 'Εστία 1893/2, σ. 239. Π.Ν. Παπαγεωργίου, Συμπληρωματικὰ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῆς 'Αγίας Σοφίας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ, δ.π., σ. 317 - 8.

9. V. Grumel, La chronologie byzantine, σ. 73 - 84, 115 - 6, 202.

Grumel, δὲν εἶναι ὁ συσχετισμὸς τοῦ ἔτους, ἀλλὰ τοῦ μήνα Νοεμβρίου μὲ τὴν 4ῃ ἰνδικτιώνα. Βεβαίως ἡ περίπτωσις αὕτη δὲν εἶναι μοναδική. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη πρωτοβυζαντινὴ χρονολογία, ὅπου ἡ ἰνδικτιώνα εἶναι μειωμένη κατὰ ἓνα ἔτος στοὺς τελευταίους μῆνες, 20 Δεκεμβρίου 6454 (= 945/6) ἰνδικτιώνα 3ῃ καὶ ὄχι 4ῃ, ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸν Γεώργιο Μοναχὸ καὶ τὸν Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνους, χαρακτηρίσθηκε ὁμως ἀπὸ τὸν V. Grumel λανθασμένη¹⁰. Εἶναι πιθανὸν ὥστόσο καὶ ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις νὰ ὑποκρύπτονται σὲ πρωτοβυζαντινὲς χρονολογίες, ποὺ ἐπειδὴ ἀκριβῶς δὲν ἀναφέρουν τὸ μήνα τοῦ ἔτους, θεωροῦνται βυζαντινές¹¹.

Ἔτσι καὶ αὕτῃ ἡ ἀποκατάστασις τῆς χρονολογίας, μολονότι συνάγεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα, κρίνεται μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα μερικῶς ἀνεπαρκής. Νέες ἔρευνες ἐπάνω στὸ ἀκανθῶδες πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς χρονολογίας, ἴσως βοηθήσουσι αὕτῃ τὴν ἐκ τῶν πραγμάτων ἐρμηνεία.

Μιὰ χρονολόγησις τῆς Ἀγίας Σοφίας στὰ 690 δὲν φαίνεται ἀσυνεπῆς μολονότι μητροπολίτης Θεσσαλονίκης κατὰ τὸ 690 φέρεται, σύμφωνα μὲ τοὺς καταλόγους τοῦ L. Petit, ὁ Σέργιος καὶ ὄχι ὁ Παῦλος¹². Ἀς δοῦμε ὁμως ἀπὸ κοντὰ τὰ ἐπιχειρήματά του: Ὁ Σέργιος ὑπῆρξε μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ ἡγουμένου Δημητρίου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ βίβλιον τοῦ ὁσίου Δαβίδ Θεσσαλονίκης, ἔζησε 150 χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν ὁσιο Δαβίδ. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ ὁσιος Δαβίδ ἀπέθανε μεταξὺ 527 - 535, ὁ L. Petit ὑπολόγισε ὅτι ἡ παρουσία τοῦ Σεργίου στὸ θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ περὶ τὸ 690. Ὁ συλλογι-

10. Ὁ.π., σ. 126. Ἀνάλογη προβληματικὴ χρονολογία «5 Δεκεμβρίου, ἔτους 6024 (ἀλεξ.), 10ῃ ἰνδικτιώνα (καὶ ὄχι 11ῃ)» ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Fr. Dölger, EO 34 (1935), σ. 326, σημ. 2. Πρὸς ἐπίσης τίς δυσκολίες χρονολόγησις μὲ βάση τὴν ἰνδικτιώνα στὰ μολυβδόβουλλα τοῦ Κωνσταντίνου Β' (641 - 654)—ἡ ἰνδικτιώνα παρουσιάζεται αὐξημένη κατὰ μίαν μονάδα σὲ σχέση μὲ τὰ ἔτη βασιλείας—ὡς καὶ τὴν ἔλλειψιν χρονολόγησις μὲ ἰνδικτιώνα στὰ μολυβδόβουλλα τῶν ἐτῶν 654 - 668 (G. Zacos and A. Vegler, Byzantine lead seals, Βασιλεία 1972, σ. 132 - 3). Ὑπάρχει ἐπίσης ὁμάδα μολυβδοβούλλων τῶν κομμερκιαρίων, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 687/9 καὶ 713/5 (δ.π., ἀριθ. 163 - 219), ὅπου ἀναγράφονται δύο ἰνδικτιῶνες. Ὁ G. Millet, Sur les sceaux des commerciaires byzantins, Mélanges G. Schlumberger, II, σ. 310, ἐρμήνευσε τὸ φαινόμενον ὡς περιπτώσεις παρατάσεως τοῦ διορισμοῦ τῶν κομμερκιαρίων γιὰ δεῦτερον ἔτος. Ἡ περίπτωσις τῆς χρονολογίας στὴν Ἀγία Σοφία δὲν μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μὲ τίς «ἐναντιοφανείας» τοῦ Θεοφάνη, ποὺ γιὰ τὴν περίοδο 609/10 - 713/4 καὶ 726/7 - 772/3 ἡ χρονολόγησις τῶν γεγονότων κατὰ ἔτη ὑπολείπεται κατὰ μίαν μονάδα τῶν ἀντιστοιχῶν ἰνδικτιῶνων (βλ. γεν. Ostrogorsky, Histoire, σ. 118). Στὴν Ἀγία Σοφία, ἀντίθετα, μολονότι τὸ θέμα νομίζω πὼς τίθεται ἀνάμεσα στὸ μήνα καὶ στὴν ἰνδικτιώνα, ἡ ἰνδικτιώνα τελικὰ ὑπολείπεται κατὰ μίαν μονάδα ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο βυζαντινὸ ἢ πρωτοβυζαντινὸ ἔτος.

11. Grumel, ὁ.π., σ. 128.

12. L. Petit, Les évêques de Thessalonique, EO 4 (1900 - 1) 214.

σμός, όπως βλέπουμε, παρουσιάζει αρκετή ελαστικότητα στα χρονικά πλαίσια. Γι' αυτό και δεν είναι άπίθανο ο Σέργιος να υπήρξε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης πριν ή και μετά το 690, έτος το οποίο δύναται να καταλάβει ο Παῦλος παίρνοντας θέση μετά το μητροπολίτη Πέτρο (688). Το γνωστό μολυβδόβουλλο «+ Παύλου ἀρχιεπισκόπου / Θεσσαλονίκης», που χρονολογήθηκε από τον G. Schlumberger στον 7ο - 8ο αἰ.¹³, ἀνήκει πιθανότατα σ' αυτόν τον μνημονευόμενο από την επιγραφή τῆς 'Αγίας Σοφίας ιεράρχη.

'Αναρωτιέμαι όμως μήπως ο μνημονευόμενος στην επιγραφή «ἀγιώτατος ἀρχιεπίσκοπος Παῦλος» δεν είναι μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ ο γνωστός πατριάρχης Παῦλος Γ' ο «ἀπὸ λαϊκῶν ἀσκηρήτης», που κατεῖχε το θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν 'Ιανουάριο τοῦ 688 ἕως τὸν Αὐγούστο / Σεπτέμβριο τοῦ 694. 'Η σκέψη αὕτη προσκρούει στὸ γεγονός ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη τὴν ἐποχὴ αὕτη ὑπαγόταν στὸν πάπα τῆς Ρώμης καὶ μόνον τὸ 732/3, κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς Εἰκονομαχίας, με ἀπόφαση τοῦ Λέοντος Γ' 'Ισαύρου ὑπῆχθη ἐπίσημα μαζί με τὶς παπικὲς ἐπισκοπὲς τῆς Καλαβρίας, τῆς Σικελίας καὶ τοῦ 'Ανατολικοῦ 'Ιλλυρικοῦ στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. 'Η Εἰκονομαχία βεβαίως ὑπῆρξε ἀπλῶς ἡ ἐξωτερικὴ αἰτία γιὰ τὸ διάταγμα αὐτὸ τοῦ Λέοντος Γ' 'Ισαύρου, που κατάρρησε ὀριστικὰ τὴν ἐποπτεία τῆς Ρώμης ἐπὶ τοῦ 'Ανατολικοῦ 'Ιλλυρικοῦ ἡ ὁποία ὅμως εἶχε ἤδη κατὰ καιροὺς ἀμφισβητηθεῖ¹⁴. 'Αρα τυχὸν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως στὴν κτ.τορικὴ ἐπιγραφή τῆς 'Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης μπορεῖ, με ἐπιφύλαξη βέβαια, νὰ ἐνταχθεῖ στὴ σειρὰ τῶν «ἐπεμβάσεων» τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τοῦ 'Ανατολικοῦ 'Ιλλυρικοῦ, πρὶν τὸ 732/3. Κατὰ τὴν κρίση μάλιστα, που ἔξεπασε ἀνάμεσα στὰ δύο μεγάλα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα, με τὴν ἄρνηση τοῦ πάπα Σεργίου νὰ ἐγκρίνει τὰ πρακτικὰ τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης Συνόδου (692) τῆς ὁποίας προήδρευσε ὁ Παῦλος Γ', ἡ θέση τοῦ αὐτοκράτορα 'Ιουστινιανοῦ Β' ἦταν ὑπὲρ τοῦ πατριαρ-

13. Sigillographie byzantine, σ. 105. Τὸ ἴδιο μολυβδόβουλλο χρονολόγησε ὁ V. Laurent (CSB V,1, ἀριθ. 450) στὸν 9ο αἰ., διότι ταύτισε τὸν ἀναφερόμενο σ' αὐτὸ ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Παῦλο με τὸ γνωστὸ κατὰ τὸ 855 μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, που θεωρεῖ ὅτι εἶναι καὶ ὁ μνημονευόμενος στὴν επιγραφή τῆς 'Αγίας Σοφίας. Τὸ ἐπόμενο ἀριθ. 451 μολυβδόβουλλο ἐπίσης «+ Παύλου / ἀρχιεπισκό / που Θεσσα / λονίκης» τὸ ἀποδίδει στὸν δεύτερο γνωστὸ στὸ β' μιστὸ τοῦ 9 αἰ. μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Παῦλο (880, 883 ἢ 885). Οἱ χρονολογήσεις τοῦ V. Laurent στηρίζονται σὲ ὑποθετικὲς ταυτίσεις προσώπων καὶ δύνανται νὰ ἀμφισβητηθοῦν.

14. Γιὰ τὸ 'Ανατολικὸ 'Ιλλυρικὸ καὶ τὰ συναφὴ προβλήματα βλ. τελευτ. D.I. Pallas, L' Illyricum Oriental, Θεολογία 51 (1980), σ. 62 - 76 καὶ Α. Γερομιχαλοῦ, 'Εκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς 'Ελλάδος, Α', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 52.

χείου Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖο μὲ τὸν 360 κανόνα τῆς Συνόδου αὐτῆς θεσπίστηκε «τῶν ἴσων ἀπολαύειν πρεσβείων τοῦ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης θρόνου»¹⁵.

Μιά χρονολόγηση τῆς Ἀγίας Σοφίας στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. καθιστᾷ τὸ μνημεῖο αὐτὸ μαζὶ μὲ τὴν Κοίμηση τῆς Νικαίας τὰ πρῶτα χρονολογικὰ μνημεῖα μιᾶς σειρᾶς μεταϊουστινιανίων μὲ τροῦλλο ἐκκλησιῶν ποὺ ἔλκουν τὴν καταγωγή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς των σὲ κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα¹⁶. Θὰ ἦταν μάλιστα ἰδιαίτερα ἐλκυστικὴ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ Ἀγία Σοφία εἶναι κτίσμα αὐτοκρατορικό, ποὺ θεμελιώθηκε ὡς μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ Β' εἰς δόξαν Θεοῦ καὶ εἰς ἀνάμνησιν τῆς σταθεροποιήσεως τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στὴ Βαλκανικὴ, ὅταν τὸ 688 εἰσῆλθε θριαμβευτὴς στὴ Θεσσαλονίκη μετὰ ἀπὸ νικηφόρα ἐκστρατεία κατὰ τῶν Σλάβων τῆς Μακεδονίας¹⁷.

Μιά τέτοια ἐρμηνεία καὶ χρονολόγηση τῆς Ἀγίας Σοφίας στὰ 688 - 690¹⁸ μόνον ὡς ὑπόθεση μπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ ὑποστηριχθεῖ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ προσφορά τοῦ παρόντος ἄρθρου εἶναι ἡ περιγραφή τῆς ψηφιδωτῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ τροῦλλου καὶ ἡ ἀποτύπωσή της στὴν κατάσταση πρὶν τὸ λαμπρὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα χτυπηθεῖ ἀπὸ τὸ σεισμὸ τῆς νύχτας τῆς 20ῆς Ἰουνίου 1978.

15. Κ. Ἀμαντου, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, Α' (1953), σ. 323. Πάλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, Β', 301.

16. Γιὰ τὴν ὁμάδα αὐτὴ τῶν ἐκκλησιῶν βλ. συγκεντ. R. Krautheimer, *Early christian and byzantine architecture* (1965), σ. 206, ποὺ δέχεται καὶ τὴν πρωιμότερη μέχρι τώρα χρονολόγηση τοῦ μνημείου στὸ α' τέταρτο τοῦ 8ου αἰ.

17. Βλ. τελευτ. ὅπου καὶ ἡ σχετ. βιβλιογραφία, Γ. Θεοχαρίδης, Ἡ Ἀγία Ἐκκλησία ἡ ἐν τῷ Σταδίῳ (:), Μελετήματα στὴ μνήμη Βασιλείου Λαοῦρδα, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 203 - 239. Πρβλ. ἐπίσης τὴν ἐρμηνεία τοῦ C. Mango, *Byzantine architecture* (1974), σ. 161, γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ μνημείου στὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ., ὡς καὶ R. Cormack εἰς *Iconoclasm* (1977), σ. 35. Ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος, Σύντομη ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης (316 π.Χ. - 1980), εἰς Μακεδονία - Θεσσαλονίκη. Ἀφιέρωμα τεσσαρακονταετηρίδος Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 49, συσχετίζει τὴν ἀνέγερση τῆς Ἀγίας Σοφίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰ. μὲ τὴν νίκη τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' κατὰ τῶν Σλάβων τοῦ Στρυμόνα.

18. Ἡ Ἀγία Σοφία, βαριὰ στατικὴ οἰκοδομὴ χωρὶς ἐπεξεργασμένη λεπτομέρεια, κτίστηκε στὴ θέση μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ 5ου αἰ., ποὺ καταστράφηκε ἀπὸ σεισμὸ κατὰ τὸ 620 - 630 (Ἀρχαία Μακεδονία II (1977), σ. 266). Μῆρος μόνον τοῦ βορείου κλίτους της κατέλαβε κατὰ τὸν 7ο αἰ. μονόκλιτη ἐκκλησία (ΑΔ 17, 1961/62, Χρονικά, σ. 256). Κατὰ τὴν ἀνέγερσή της χρησιμοποιήθηκε παλαιότερο οἰκοδομικὸ ὕλικό, π.χ. μάρμαρα, ἀλλὰ καὶ πλίνθοι (ABSA 68, 1973, σελ. 291). Νεώτερες ἐρευνες πρέπει νὰ δείξουν ἂν καὶ κατὰ πόσο ἐνσωματώθηκαν στὸ κτίριο τμήματα ἀρχαιοτέρων τοίχων.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Τὸ χειρόγραφο τοῦ κειμένου εἶχε δοθεῖ γιὰ ἐκτύπωση, ὅταν κυκλοφόρησε τὸ ἄρθρο τῆς ἀρχιτέκτονος Κ. Θεοχαρίδου, «Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου στὴν Ἀγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Φάσεις καὶ προβλήματα χρονολόγησης», Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 31, 1976 (1980), σελ. 265 - 273, ὅπου παρουσιάζονται τεχνικὲς καὶ κατασκευαστικὲς παρατηρήσεις, ποὺ ἔγιναν στὰ δύο τμήματα τῆς ἐπιγραφῆς, ἀλλὰ καὶ στὰ ὑπόλοιπα ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου, μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ Ἰουνίου 1978. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἐπιβεβαιώνουν σὲ γενικὲς γραμμὲς τοὺς συσχετισμοὺς ἀνάμεσα στὰ δύο τμήματα τῆς ἐπιγραφῆς, στὴν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως καὶ στὴν ταινία μὲ τὸν ἀνθικὸ διάκοσμο, ποὺ εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὴν ἐπιτόπια ἔρευνά μας πρὶν ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς, τὸ Νοέμβριο 1977, ὅταν στήθηκε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἡ μικρὴ κρεμαστὴ σκαλωσιὰ μπροστὰ στὶς δύο ἐπιγραφές· εἶναι γνωστὸ ἐξάλλου ὅτι ἀνάλογοι συσχετισμοὶ διατυπώθηκαν καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἵωνα μας ἀπὸ τὸ Μ. Le Tourneau, ποὺ κι αὐτὸς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσῃ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀπὸ κοντά. Τὸ πατάρι ποὺ ἀργότερα στήθηκε σ' ὅλο τὸ πλάτος τοῦ τρούλλου γιὰ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴ συντήρηση τῶν χτυπημένων ἀπὸ τὸ σεισμὸ ψηφιδωτῶν, ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ γίνουν ὀρισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ τρούλλου καὶ νὰ ἐντοπισθοῦν δύο τμήματα τῆς ταινίας μὲ τὸν ἀνθικὸ διάκοσμο, ἀντιδιαμετρικὰ ἀντίστοιχα πρὸς τίς δύο ἐπιγραφές, ποὺ προσδιορίζουν θέσεις δύο ἄλλων κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τμημάτων τοῦ ἰδίου ἐπιγραφικοῦ κτιτορικοῦ συνόλου, ποὺ στὴν περίπτωσι αὐτὴ νομίζω πιθανὸν ὅτι διαιρεῖτο σὲ δύο ὁμάδες, ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζονται μόνον τὰ δύο πρὸς Α. τμήματά τους. Βεβαίως ἡ ὑπαρξὴ στὰ δύο αὐτὰ σημεῖα τοῦ ἀρχικοῦ κόκκινου πλαισίου καὶ ἄλλων στοιχείων, νομίζω ὅτι ἐμβάλλει τὴν ὑπόψιν μήπως τὰ δύο αὐτὰ τμήματα τῆς ταινίας μὲ τὸν ἀνθικὸ διάκοσμο μαζί μὲ ἄλλα δὲν εἶναι ἐπισκευές, ἀλλὰ διασωθέντα τμήματα ἀρχαιότερης ταινίας μὲ τὸν ἴδιο διάκοσμο, ποὺ ἤδη ἐπισημάνθηκε στὸ κείμενό μας. Ἐν πάσῃ περιπτώσει πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι συρραφές καὶ ρωγμές ποὺ παρατηρήθηκαν μετὰ τὸ σεισμὸ καὶ τονίζονται μὲ μαύρη γραμμὴ, ἐνίοτε σχηματικὰ, στὶς φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύονται ἀπὸ τὴν Κ. Θεοχαρίδου, εἶναι ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη παρακινδυνευμένα κριτήρια γιὰ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων, γιατί, ὅπως καὶ ἡ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ποὺ συστάθηκε διαπίστωσε, τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου τῆς Ἀγίας Σοφίας ἔχουν σὲ πολλὰ σημεῖα ἀποκολληθεῖ ἀπὸ τὴν τοιχοποιία τοῦ τρούλλου. Θετικὰ ἀπὸ τὴν

άποψη αυτή για μιὰ προσεχή στερέωση τῶν πολύτιμων ἐπιγραφῶν εἶναι τὰ σχέδια πού δημοσιεύουμε καί πού ἀποδίδουν τήν κατάσταση πρὶν ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς ψηφίδα τὴν ψηφίδα. "Ὅσον ἀφορᾷ στὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴ συγγραφέα μὲ κάποια ὑπερβολικὴ ἐμπιστοσύνη ἢ πρωτοβυζαντινὴ χρονολογία, χωρὶς νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψη οἱ δυσχέρειες πού προκύπτουν γιὰ τὸν ταυτισμὸ τοῦ μήνα Νοέμβριου μὲ τὴν 4η ἰνδικτιώνα, πού ἴσως νὰ ἀποτελοῦν καὶ τὸ κλειδί τοῦ προβλήματος, καὶ ἀφήνεται τὸ θέμα αὐτὸ ἀνοιχτὸ ἀνάμεσα στὸν 6ο καὶ 7ο αἰ., μὲ πιθανές χρονολογίες 540, 570 καὶ 690.

«ΜΑΥΡΙΚΙΕ ΜΑΡΚΙΑΝΙΣΤΑ»
A Note

M. GRAEBNER/USA.

Over the past several years there has been discussion among Eastern and Western European Scholars about the place of ideology in primary source descriptions of Byzantine Emperors. It is interesting to observe that both Z. Udal'tsova and F. Tinnefeld have found a certain bias in connection with the Emperor Maurice (582 - 602) ¹. Indeed, the events surrounding the last years of Maurice's reign still await close examination. Of particular importance for those interested in imperial ideology and its relation to the historical record are the events culminating in the downfall of Maurice and the accession of Phocas (602 - 610).

One item which seems to have been passed over lightly by commentators, many of whom seek to reflect a positive view of Maurice, has been the meaning of a special slogan used by the Constantinopolitan mob of 602. Their expression of popular support for Germanos (the father-in-law of Maurice's son, Theodosius) and of opposition to Maurice is literally recorded in Theophanes Confessor as:

«You won't get his skin... Maurice —Markianist!» ².

Theophylact Simocatta does not offer a direct quote, but describes matters in this manner:

«The crowd came together and, in great pride, cast aspersions on the Emperor Maurice, categorizing him as a Markianist, a heresy which combined a certain simple foolish piety with the absurd» ³.

Both Theophanes and Theophylact are agreed on the exact name given to Maurice —«Markianist».

1. Z. V. Udal'tsova, *Idejno politiceskaja bor'ba v rannej Vizantii* (po dannym istorikov IV - VII vv.), (Moscow: Izdatel'stvo Nauka, 1974), pp. 281 - 285, and Franz Hermann Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der Byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, Munich (Wilhelm Fink Verlag) 1971, pp. 54 - 57.

2. *Theophanes Confessor*, *Chronographia*, ed. Carolus de Boor, I, Leipzig (B. G. Teubner) 1883, 288:17 - 18. «μὴ σχολή δέρμα... Μαυρίκιε Μαρκιανιστά».

3. *Theophylact Simocatta*, *Historiae*, ed. Carolus de Boor, with additional notes by Peter Wirth, Stuttgart (B. G. Teubner) 1972. 300:9 - 13. «τὰ δὲ πλήθη συρρέουσιντα ἐβλασφήμουν εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ μεγίσταις ὕβρεσι τὸν «αυρίκιον ἐβαλλον τῷ τε τῶν Μαρκιανιστῶν καταλόγῳ συνέταττον· αἵρεσις δὲ αὕτη μετὰ τινος μωροῦς εὐλαβείας εὐήθης τε καὶ καταγέλαστος».

Interpreters since the time of Anastasius Bibliothecarius have seen in the word «Markianist» a reference to the great second century heretic Marcion⁴. Aside from this general agreement, what little commentary exists is divergent and slim. J. B. Bury makes the curious note that «Marcion was a dualist who believed in two Gods, one *good*, the other *just*»⁵. The Russian Byzantinist, J. Kulakovskij, states that the cry was in reference to «a heresy of an earlier age»⁶. More ingenious by far is the short explanation offered by H. Gregoire that:

«Il est naturel que Mautice se soit appuyé sur les Verts. Cet empereur était, en effet, d'origine arménienne, et il s'est efforcé d'empêcher la persécution des monophysites. A sa tolérance bien attestée, il doit son surnom de *Marcioniste*. Les orthodoxes fanatiques semblent l'avoir rendu responsable de l'impunité, sous son règne, des Marcionistes, des Manicheens, des Monophysites»⁷.

So, according to Gregoire, the Emperor Maurice was called a «Markianist» because of his tolerance for Monophysites.

For documentation of the suggested Monophysite - Marcionite - Markianite interpretation Gregoire refers to the affair of John, Presbyter of Chalcedon, where the accusation «Markianite» is also applied. This case, recorded in the letters of Pope Gregory the Great (590 - 604)⁸, would initially seem to support Gregoire. The proximity of the events concerning John of Chalcedon (595 - 6) to those of Maurice's overthrow (602) is striking. However, a closer examination of Pope Gregory's use of the term in the relevant letters reveals that Pope Gregory himself was confused as to the nature of the charges. In a letter to the Emperor Maurice dated September 595, Gregory states:

«sed diu accusatio incerta contrivit in tantum, quia accusatores ipsius Marcianistarum quam memorabant heresem nescire se aperta responsione professi sunt; et qui ilico in ipso iudicii fuerant limine repellendi, in accusatione eius incerti permanere permissi

4. *Theophanes*, *Chronographia*, II, 177:25.

5. J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene*, II, London (Macmillan & Co.) 1889, p. 89, fn. 1.

6. J. Kulakovskij, *Istoriija Vizantij*, II, Kiev (S. V. Kul'zenko) 1913, p. 491.

7. H. Gregoire, «Maurice le Marcioniste, Empereur armenien et «Vert», *Byzantion*, XIII (1938), p. 395.

8. *Ibid.*, pp. 395 - 6, fn. 4.

sunt. Sed ne dicta eum saltem lacerare potuisset opinio, libellum fidei protulit, in quo se patenter ostendere fidei rectae professorem studuit et sequacem»⁹.

Gregory the Great's final position is aptly summed up by the historian Caspar, who writes:

«Die Anklage hatte ihn als «Marcianisten» erklärt; obwohl die Ankläger selbst nicht genau anzugeben vermochten, worin diese Häresie bestehe, und obwohl der Angeklagte seine Rechtgläubigkeit beteuerte und durch ein schriftliches Bekenntnis erhärtete, war in Konstantinopel das Verdammungsurteil ergangen»¹⁰.

Whatever the actual meaning of the accusation leveled against John of Chalcedon, it is clear that it does not give unequivocal support to Gregoire's Monophysite - Marcionite equation.

At this juncture another look at the primary texts is in order. In fact, the whole question which perplexed Gregory the Great and later historians, may be resolved by less drastic means. Maurice was not called a «Markionist», but a «Markianist». The difference between the *alpha* and the *omicron* is important in this instance because the name of the second century dualist, Marcion, was very rarely misspelled in Medieval Greek by this substitution. The earliest example of this transposition in the name Marcion that I have been able to discover, is found in a thirteenth century manuscript copy of Theodoret of Cyrus' *Ecclesiastical History*¹¹. Both Theophylact Simocatta and Theophanes Confessor, our primary sources, spell the word with an *alpha* (i. e. Markianist). Hence the question: what does the term «Markianist» mean?

A perusal of the lexica of either Sophocles or, more recently, Lampe reveals that there was, in fact, a term «Markianist», and that it denoted

9. *Gregorii I Papae*, Registrum Epistolarum, I, Lib. IV, Ep. 116, = *M.G.H. Epistolarum*, Tomus I, ed. P. Ewald and L. M. Hartmann, Berlin (Weidmann) 1957, p. 395. Also see the editorial note on p. 394, line 41, fn. 3. «Quaenam haec haeresis fuerit, etiam nos ignoramus; sed iam Maurini monuerunt fortasse de Marcionitis his agi, contra quam sectam gnosticam Tertullianus pugnavit...» Also cf. the uncritical text in *Mansi*, X, col. 12.

10. *E. Caspar*, Geschichte des Papsttums, II, Tübingen (J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1933, p. 451.

11. *Theodoret*, Kirchengeschichte, ed. Leon Parmentier, Leipzig J. C. Hinrichs' che Buchandlung) 1911, p. 276 in the critical apparatus for line 29. «Μαρκιονιστῶν» is read for «Μαρκιανιστῶν» in Codex 214 Vatopedi (Athos), Saec. XIII, and in 12 later MSS.

a heretical sect of the sixth century.¹² The most complete discussion of the «Markianists» is to be found in the work of a possible contemporary of Theophylact Simocatta, a certain Timothy - Presbyter of Constantinople¹³. Timothy, in his tract *De Receptione Hereticorum* writes:

«Concerning the Markianists

The Markianists, or Messalians, or Eutychians, or Enthusiasts, or Choreuts, or Lampetians, or Adelphians, or Eustathians as they are called, possess many names as a heresy. They are so named Markianists after one Markian the money changer, who lived during the reign of Justinian and more recently of Justin II»¹⁴.

That Markian the money changer lived in the years immediately prior to Maurice's reign and that Timothy the Presbyter, living in the early part of the seventh century, was still able to give a detailed picture of Markianists underscores the possibility that the term «Markianist» might not refer to Marcion the second century dualist. Why then the epithet «Markianist»? Here also Timothy the Presbyter provides an answer. In section 15 of his summation of the Markianist's beliefs he states:

«They say neither to give alms to the begger, nor to the widow, nor to the orphan, nor to those in difficult circumstances, nor to those afflicted with leprosy, nor to those who have encountered thieves, barbarian invasion or any other misfortune. Rather they should keep it all for themselves because those other (unfortunates) are really poor in the spirit»¹⁵.

From this passage it is clear that, aside from any other eccentricities

12. E. A. *Sophocles*, Greek Lexicon of Roman & Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100), New York, (Charles Scribner's Sons) 1900, p. 734, and G.W. H. *Lampe*, A Patristic Lexicon, Oxford (Clarendon Press) 1968, p. 827.

13. B. *Altaner*, *Patrology*¹, trans. by H. C. Graef, Freiburg (Herder) 1960, p. 622.

14. *Timothy Presbyterii*, *De Receptione Hereticorum*, in M. P. G., vol. 86/1, cols. 46 - 49. «Περὶ Μαρκιανιστῶν. Μαρκιανισταὶ καὶ Μεσσαλιανοὶ καὶ Εὐτυχῖται καὶ Ἐνθουσιασταὶ καὶ Χορευταὶ καὶ Λαμπετιανοὶ καὶ Ἀδελφίανοι καὶ Εὐσταθιανοί· οὕτως προσαγορεύμενοι, διὰ τὸ πολυώνυμον εἶναι τὴν αἵρεσιν· ἐκλήθησαν δὲ Μαρκιανισταί, ὡς ἀπὸ Μαρκιανοῦ τοῦ Τραπεζίτου, τοῦ ἐν χρόνοις γενομένου Ἰουστινιανοῦ καὶ Ἰουστίνου τοῦ νέου».

15. *Ibid.*, cols. 51 - 52. «ἐ'. Λέγουσι μὴ δίδοναι ἐλεημοσύνην τοῖς προσαίτοῦσι, μήτε χήραις ἢ ὀρφανοῖς, μήτε τοῖς ἐν διαφόροις περιστάσεσιν ἢ λῶβῃ σωμάτων καθεστῶσιν, ἢ ληστῶν ἢ βαρβάρων ἐπιδρομαῖς ἢ τισι τοιαύταις συμφοραῖς περιπεπωκόσιν· ἀλλ' αὐτοῖς ἅπαντα μᾶλλον παρέχειν· διότι αὐτοὶ εἰσιν ὡς ἀληθῶς οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι».

this sect may have possessed, they were noteworthy for their total lack of charity.

This characteristic seems also to have been ascribed to Maurice, only a short time before his downfall. Referring to the fateful order sending troops north of the Danube to live off the land, a general made this observation on Maurice's desire for money.

«This imperial command for the Romans to winter in another land is very oppressive to me, it is heedlessly harsh and most dangerous to obey. Nothing good ever comes out of the love for gold, which is the mother of every evil. This madness of the Autocrat will be occasion for the greatest of misfortunes to fall upon the Romans»¹⁶.

An even closer parallel to Timothy's statement «they say neither to give alms... to those who have encountered thieves, barbarian invasion...» is the emperors' behaviour regarding the ransom of captives in 598/99. At this time the Avar Khagan made the offer:

«I will give you back, at the price of one nomisma per head, the captives whom I have taken from your lands. Maurice, however, did not wish to give the money. Again the Khagan asked, this time for $1\frac{1}{2}$ a nomisma per person, and again the emperor refused to accept the offer, nor would he accept the price of 4 Keratia per person. The Khagan was so angered at this that he killed all of the captives. At the same time, for fifty thousand gold pieces, he made peace with the Romans and promised not to cross the Ister. These events brought about a great dislike for Maurice the emperor, and much abuse began to be hurled against the emperor. Likewise the people in Thrace were moved to abuse the emperor»¹⁷.

16. *Theophanes*, *Chronographia*, I, 286:27 - 287:2. «λίαν μοι βαρύτατα τὰ τοῦ βασιλέως προστάγματα ἐπὶ ἀλλοτρίας γῆς χειμάσαι 'Ρωμαίους' καὶ τὸ παρακοῦσαι χαλεπὸν, καὶ τὸ ὑπακοῦσαι δεινότερον. οὐδὲν καλὸν τίκτει φιλαργυρία, μήτηρ δὲ πάντων τῶν κακῶν καθέστηκεν. ταύτην νοσῶν ὁ αὐτοκράτωρ τῶν μεγίστων κακῶν αἴτιος τοῖς 'Ρωμαίοις γίνεται».

17. *Ibid.*, 280. «ἐγὼ δὲ τοὺς αἰχμαλώτους ἀποδίδωμι αὐτῷ κατὰ ψυχὴν νόμισμα ἐν κομιζόμενος παρ' αὐτοῦ». ὁ δὲ Μαυρίκιος οὐκ ἠνέσχετο δοῦναι· καὶ πάλιν ὁ Χαγάνος ἡτήσατο ἀνὰ ἡμίσιους λαβεῖν κατὰ ψυχεῖν· καὶ οὐδ' οὕτως ὁ βασιλεὺς δοῦναι κατεδέξατο, ἀλλ' οὐδὲ τεσσάρων κερατίων λαβεῖν. καὶ θυμωθεὶς ὁ Χαγάνος πάντας ἀπέκτεινε καὶ ἐπὶ τὰ ἴδια ἀνέξευζεν, πεντήκοντα χιλιάδας (χρυσῶν) ταῖς σπονδαῖς τοῖς 'Ρωμαίοις ἐπιθείς· Καὶ τὸν Ἴστρον ποταμὸν μὴ διαβαίνειν ὠμολόγησαν. ἔκ τούτου πολὺ μῖσος ἐκινήθη κατὰ Μαυρικίου τοῦ βασιλέως, καὶ ἤρξαντο λοιδορεῖσαι τοῦτου βάλλειν· ὁμοίως καὶ ὁ λαὸς ὁ ἐν τῇ Θράκῃ πρὸς λοιδορίαν τοῦ βασιλέως ἐκινήθη».

Maurice's refusal to pay even the cheapest of ransoms to redeem his subjects is very similar in attitude to that ascribed by Timothy to the Markianists. The resentment of the imperial population, especially in Thrace where many may have lost relatives, is understandable. Thus, when faced with an unpaid army in rebellion several years later, the populace, perhaps recalling that the emperor had been too niggardly to spare the lives of his citizens held by the Khagan in 598/99, again voiced their disfavor in the most appropriate terminology available. Indeed, the failure of Maurice to pay after the third offer by the Avar Khagan may have been criticized with exactly the same words. There is a curious parallel between the «λοιδορίας τοῦτον βάλλειν» of Theophanes' record of 598/99 and Theophylact Simocatta's «ἐβλασφήμουν... μεγίσταις ὕβρεσι τὸν Μαυρίκιον ἐβαλλον». of 602¹⁸. It is, therefore, most likely that the cry of the crowd in 602 against Maurice (Maurice-Markianiste!) is a reference not to possible Monophysite leanings on the part of the emperor, but to his well attested refusal to part with money in order to secure the safety of his subjects.

18. Ibid., and *Theophylact Simocatta*, *Historiae*, 300:9 - 13.

ΓΛΩΣΣΟΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ
ΣΕ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΟΡΤΑΣΜΕΝΟΥ

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ/Θεσσαλονίκη

Ο Ιωάννης Χορτασμένος υπήρξε αττικιστής λόγιος του τέλους του δέκατου τέταρτου και των αρχών του δέκατου πέμπτου βυζαντινού αιώνα με εγκυκλοπαιδική συγκρότηση. Έγραψε σχόλια στον Πτολεμαίο, καθώς επίσης ανθολόγησε τον Αριστοτέλη και μαθηματικούς συγγραφείς. Μας άφησε ποιήματα σε ιαμβικό δωδεκασύλλαβο, ενώ λίγο χρησιμοποίησε τον πολιτικό δεκαπεντασύλλαβο. Έγραψε επίσης ρητορικά έργα, που είναι ενδιαφέροντα για τη μελέτη σύγχρονών του ιστορικών γεγονότων. Στα ρητορικά του έργα κατατάσσονται και εγκωμιαστικοί λόγοι στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο. Είναι γνωστός και ως διδάσκαλος σημαντικών προσώπων της εποχής του, όπως του Μάρκου Ευγενικού, του Βησσαρίωνος και του Γεώργιου Σχολάριου. Από την αλληλογραφία του μας σώζονται πενήντα και πλέον γράμματα, που τα εκδίδει προσεχώς ο Herbert Hunger. Αλληλογραφεί μεταξύ άλλων και προς το Δημήτριο Χρυσολωρά και το Μανουήλ Χρυσολωρά. Ως προς τις θρησκευτικές του ιδέες χαρακτηρίζεται ακραιφνής και μαχητικός ορθόδοξος. Εχρημάτισε (1391 - ±1415) νοτάριος πατριαρχικός και αργότερα μητροπολίτης Σηλυμβρίας με το όνομα Ιγνάτιος ¹. Πέθανε πιθανώς το 1436/37· πάντως πριν από τις 10 Ιουνίου 1439. Από τα γραπτά του ανέκδοτο είναι μικρό ενδιαφέρον σύγγραμμα, όπου υπερσπίζεται τη γλωσσική απλότητα των Ευαγγελίων και των Πράξεων των Αποστόλων εναντίον των απόψεων των αρχαϊστών της βυζαντινής εποχής ².

Μεταξύ των μικρών συγγραφών του καταλέγονται δύο αυτοβιογραφικά σημειώματα ημερολογίου σχετικά με ασθένειες από τις οποίες υπέφερε. Τα σημειώματα αυτά τα δημοσίευσε από τον Cod. Suppl. Gr. 75 της Αυστριακής Εθνικής Βιβλιοθήκης ο καθηγητής Herbert Hunger ³ με τον

1) Την ταύτιση του Ιωάννου Χορτασμένου με το μητροπολίτη Ιγνάτιο Σηλυμβρίας απέδειξε ο L. Petit (Studi Bizantini 2, 1927).

2) Αντλώ τις πληροφορίες αυτές από τα παρακάτω δημοσιεύματα του H. Hunger: α) Johannes Chortasmenos, Ein byzantinischer Intellektueller der späten Palaiologenzeit (Wiener Studien 70, 1957, Festschrift Karl Maas, 153 - 163)·

β) Zeitgeschichte in der Rhetorik des sterbenden Byzanz (Studien zur älteren Geschichte Osteuropas, 2. Teil, redigiert von Heinrich Felix Schmid, 152 - 161, Verlag Hermann Böhlau Nachf., Graz - Köln, 1959).

3) Polychronion, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, herausgegeben von Peter Wirth. [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe D: Beihefte. Forschungen zur griechischen Diplomatie und Geschichte], Αιδαλβέργη 1966.

τίτλο: «Allzumenschliches aus dem Privatleben eines Byzantiners. — Tagebuchnotizen des hypochonders Johannes Chortasmenos». Στο δημοσίευσμά μου τούτο επιθυμώ να διατυπώσω ορισμένες κριτικές, λεξιλογικές και γενικότερα γλωσσικές παρατηρήσεις πάνω στα κείμενα αυτά.

Α'. Κριτικά

Ο Hunger εκδίδει (246⁹ - 10): «Χριστέ βασιλεῦ, μηδέποτε μοι γένοιτο εἰς πείραν ἔλθεῖν (τῆς) ὁμοίας νυκτός (ἐκείνης)». Στο κριτικό υπόμνημα σημειώνει: «Chortasmenos hat ὁμοίας nachträglich über die Zeile eingefügt, ἐκείνης Durchübersetzte Punkte getilgt, die Tilgung von τῆς aber vergessen». Δηλαδή στην αρχή ἔγραψε ο Χορτασμένος: εἰς πείραν ἔλθεῖν τῆς νυκτός ἐκείνης, ἔπειτα: εἰς πείραν ἔλθεῖν τῆς ὁμοίας νυκτός. Ο ἐκδότης ἔχει τὴ γνώμη ὅτι τὸ ἄρθρο τῆς ἀπὸ παραδρομὴ δεν το διέγραψε ο Χορτασμένος, ὅπως εἶχε διαγράψει τὸ ἐκείνης. Ἀς δοῦμε ὁμῶς ἀπὸ κοντὰ τις τρεῖς αὐτές δυνατότητες. Μποροῦσε φυσικὰ ὁ Χορτασμένος νὰ γράψει: εἰς πείραν ἔλθεῖν ὁμοίας νυκτός. (Ὁ Χορτασμένος μας ἀναφέρει ὅτι ἐξαιτίας τῆς ἀδιαθεσίας του παραμιλοῦσε καὶ εὐχεται νὰ μὴν τον ἀφήσει ὁ Χριστὸς νὰ γνωρίσει στο μέλλον «ὅμοια νύχτα»). Αὐτὴ τὴν ομαλὴ βέβαια διατύπωση νομίζει ὁ Hunger ὅτι πρέπει νὰ δεχτοῦμε στο κείμενο: νὰ παραλείψομε τὸ ἐκείνης, πὺ το ἐσβῆσε ὁ ἴδιος ὁ Χορτασμένος, καὶ νὰ σβήσομε καὶ τὸ τῆς, πὺ ἐκεῖνος κατὰ τὸ Hunger παρέλειψε νὰ το σβῇ.

Ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι ὁ Χορτασμένος ἐξαίρετα θὰ μποροῦσε νὰ γράψει: εἰς πείραν ἔλθεῖν τῆς ὁμοίας νυκτός ἢ εἰς πείραν ἔλθεῖν τῆς ὁμοίας νυκτός ἐκείνης. Βέβαια τὸ ἐκείνης πρέπει νὰ το διαγράψομε ἀπὸ τὸ κείμενο, ἀφοῦ αὐτὸ ἔκαμε καὶ ὁ συγγραφέας. Ἡ φράση θὰ ἔστεκε καὶ με τὸ ἐκείνης, ὅπως ἐπίσης στέκει καὶ ἀν ἀκόμη φύγει τὸ ἐκείνης καὶ μείνει, ἔστω, τὸ τῆς (δηλ. εἰς πείραν ἔλθεῖν τῆς ὁμοίας νυκτός). Νομίζω ὅτι τὸ ἐκείνης στο κείμενο τοῦ Χορτασμένου δεν ἀναφέρεται στὴ γενικὴ νυκτός, ἀλλὰ ἐξαρτάται ἀπὸ τὴ γενικὴ ὁμοίας. Στὴν ἀρχαία γλῶσσα ἡ σύνταξη θὰ ἦταν με δοτικὴ (ὁμοίας ἐκείνη), στὴ μεταγενέστερη ὁμῶς, τὴ μεσαιωνικὴ καὶ τὴ νέα ἐλληνικὴ γλῶσσα τὴ δοτικὴ τὴν ἀντικαθιστᾷ γενικὴ (ὁμοίας ἐκείνης· πβ. νεοελλ. ὁμοίός μου). Στὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο (8. 55) ἀπαντοῦμε: καὶ ἐὰν εἴπω ὅτι οὐκ οἶδα αὐτόν, ἔσομαι ὁμοῖος ὅμων ψεύστης. Στὴν Ἐπιστολὴ Ἰούδα, 7, διαβάζομε: Ὡς Σόδομα καὶ Γόμορρα καὶ αἱ περὶ αὐτὰς πόλεις τὸν ὁμοῖον τούτοις τρόπον ἐκπορνεύσασθαι καὶ ἀπελθοῦσαι ὀπίσω σαρκὸς ἐτέρας πρόκεινται δεῖγμα, πυρὸς αἰωνίου δίκην ἐπέχουσai (τὸν ὁμοῖον τούτοις τρόπον = τὸν ὁμοῖον τρόπον τῷ τρόπῳ τούτων· τῶν Σοδόμων καὶ Γομόρρων). Ἡ περίπτωσις δηλώνει ὅτι τὸ ὁμοῖον τρόπον μποροῦσε νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὸ

άρθρο τὸν στη γλώσσα των μεταγενέστερων χρόνων ⁴. Παραδείγματα ὅπου αντικαθίσταται ἡ παλαιὰ δοτική ἀπὸ γενική σε κείμενα τῆς μεσαιωνικῆς δημώδους γραμματείας θὰ μπορούσε πολλὰ κανεῖς νὰ ἀναφέρει. Ἀρκετὰ ἔχει συγκεντρώσει ὁ Ε. Trapp στὴ μελέτῃ του γιὰ τὴ δοτικὴ καὶ τὴν αντικατάστασή τῆς ⁵. Παραθέτω ὁρισμένα μόνο: ὁμοιάζει μεθύοντος (Ερμονιακός, Legend, III 21), πολέμους ὁμοίους τῆς πρώτης μάχης (Ερμονιακός, V 133). Τὸ ἴδιο καὶ στὴ νεοελληνικὴ λέμε: *δεν ἔχει τὸν ὁμοῖό του ἢ σπανιότερα δεν ἔχει ὁμοῖό του*.

Εκδίδεται (248 ²): ἀριστήσαντί μοι κατὰ τὸ ἔθος ἐν τῷ τεταγμένῳ τῆς ἡμέρας μέρει—τόδ' ἔστιν ἀκριβὴς μεσημβρία. . . Πρέπει νὰ γράψουμε: *τό δ' ἔστιν καὶ νὰ παραβάλομε τὸ ἀκόλουθο χωρίο 245 ¹⁷: ἐγένετο δὲ τὸ πάθος ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας καὶ ὦμην μὲν εἰκῇ καὶ ὥς ἔτυχε τοῦτό μοι συμβαίνειν. τὸ δὲ ἄρα ἦν τῆς μελλούσης νόσου προοίμιον. Ὑπογραμμίζω τὰ ἀντίστοιχα: τὸ δ' ἔστιν. . . , τὸ δὲ ἄρα ἦν. . .*

Εκδίδεται (249 ⁴): ἐγὼ δ' ἀτάκτως εὐθὺς ἐκπηδῶ τῆς κλίνης καὶ καταβαίνω δρομαίως ἀνεπιδήλῳ τάχει παρὰ προαίρεσιν τὴν τῆς ἐμῆς οἰκίας κλίμακα καὶ αὐθις ἑτέραν ἀνέρχομαι τοῦ πλησίον οἰκήματος, ἐν ᾧπερ ἐτύγγανε τηνικαῦτα καθήμενος ἀνὴρ ἀγαθός, ὁ Καλοειδᾶς». Πρόκειται γιὰ ἐξομολόγηση ἐκεῖνου ποὺ γράφει. Αἰσθάνεται ἀδιαθεσίᾳ, σηκώνεται ἀπὸ τὸ κρεβάτι καὶ καταφεύγει σὲ γείτονα γιὰ βοήθεια.

Ὁ Hunger παρατηρεῖ (σελ. 252) ὅτι ἡ ἐκφραση ἀνεπιδήλῳ τάχει, «bereitete gewisse Schwierigkeiten». Εἰρηγί: «in heimlicher, nicht offenkundiger Eile» (= με μυστικῇ, μὴ ἀνακοινώσιμῃ σπουδῇ, γρηγοράδᾳ) καὶ προσθέτει ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δὲ δίνει ικανοποιητικὸ νόημα. Θὰ τολμούσε, προσθέτει ὁ μελετητής, νὰ διορθώσει: ἀπεδίλῳ τάχει, ὅπως θὰ τὸν παρακινούσε νὰ κάμει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνυπόδετος ὁ συγγραφέας καταφεύγει στὸ γείτονα, ἀν τὸ κείμενο τοῦ Χορτασμένου δὲ μᾶς παραδιδόταν αὐτόγραφο. Πάντως μεταφράζει (σελ. 249), καὶ μεταφράζει βέβαια σωστά, γιὰ τὸ βαθύτερο νόημα τῆς ἐκφρασης εἶναι φανερό: «Ich springe sofort im Négligé, von Bett auf, laufe blossfüßig in aller Eile. . .». Δὲν ἀποκλείει ὁ Hunger ὅτι ὁ Χορτασμένος παρασύρθηκε ἀπὸ τὴ δυνατὴ, τὴν ἐνδεχόμενη ἐκφραση «ἀνεπιθέτω τάχει» (= in höchster Eile) σὲ ἐπιπόλαιη σύγχυση, ἀφοῦ τὸ ἀνεπίθετος σημαίνει βέβαια: «ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ δεχτεῖ προσθήκη, ὁ ἀνυπέρβλητος».

4) Ἄλλα παραδείγματα βλ. στὸν Tabachowitz (Museum Helveticum 3, 1946, 147 κ.).

5) Jahrbuch der Oesterreich. Byzant. Gesellschaft 14, 1965, 278.

Νομίζω ότι το επίθετο *ανεπίδηλος* βρίσκεται εντελώς στη θέση του. Σημαίνει πρώτα πρώτα: «εκείνος που δεν είναι φανερός· εκείνος που δεν μπορεί κανείς να τον φανερώσει, εκείνος που δεν μπορεί να δηλωθεί, να ειπωθεί, ο ανείπωτος, ο ανεκδιήγητος ⁶, ο υπερβολικός, ο αφάνταστος, που δεν μπορεί να τον συλλάβει κανείς με τη φαντασία του». Το *ανεπίδηλος* δηλαδή σημαίνει εκείνο που ο Χορτασμένος με περίφραση εδήλωσε στο άλλο ομοειδές κείμενό του, που το δημοσιεύει, όπως είπα, ο Hunger στο ίδιο του δημοσίευμα (σελ. 244 - 6). Γράφει εκεί ο Χορτασμένος (σελ. 244, ²): *Ἐμοὶ δὴ τὰ τοῦ σώματος οὕτω πᾶν πονήρως ἔχειν συμβέβηκεν, ὥστε μὴ δύνασθαι ἀκριβῶς ἐξειπεῖν* (= . . . ὥστε να είναι ανεπίδηλα). Το *ανεπίδηλος* αυτό απαντά στα «Ἀρμονικά» του Πτολεμαίου (I.4) με τη σημασία «όχι προφανής ή ορατός». Ως προς τη σημασία πάλι του επιθέτου *ανεπίδηλος* θα μπορούσαμε να παραβάλουμε το επίρρημα *ἀφάτως* = με αφθονία, υπερβολικά, και το επίθετο *ἄφατος* (*ἄφατα χρήματα* = υπερβολικά χρήματα) ⁷. Παρουσιάζει μάλιστα ενδιαφέρον ότι ακριβώς το ουσιαστικό *τάχος*, που απαντά στο κείμενό-μας, μπορεί να συνοδεύεται από το επίθετο *ἄφατος* ⁸.

Εκδίδεται (249 ¹³): *Ἦν δὲ ἄρα αἴτιον τοῦ προρρηθέντος κακοῦ μάλιστα μὲν ὑγρότητος πλῆθος ἀπὸ τινων πονηρῶν καὶ παχέων χυμῶν ἐγγινόμενον τοῖς σπλάγχνοις. Ο ἐκδότης ἔπρεπε, νομίζω, να γράψει ἐγγινομένη, όπως με κάποιο δισταγμό διαπιστώνει ότι υπάρχει στο χειρόγραφο (που είναι αυτόγραφο του συγγραφέα) και να μη γράψει ἐγγινόμενον, όπως έγραψε. Το σχήμα είναι βέβαια κατά το νοούμενον (*ὑγρότητος πλῆθος* = *ὑγρότης*) και είναι, φαίνεται, αγαπητό στο συγγραφέα. Το συναντούμε επίσης στο πρώτο από τα δύο κείμενά του που εκδίδονται (246, ¹⁴): *ἔστι αὐτομάτως ἡ ρύσις διὰ τὴν παχύτητα τῆς ὕλης ἐκπηδᾶν οὐ δυνάμενον (ρύσις αἵματος = αἷμα). Και ο εκδότης (δικαιολογημένα) αφήνει το κείμενο αμετάβλητο.**

Εδώ μάλλον έχει τη θέση της και η ακόλουθη παρατήρηση, μολοντί αναφέρεται σε ζητήματα περισσότερο ορθογραφικά, μια και αυτά σχετίζονται με τη στίξη. Πάντως το ζήτημα είναι τέτοιο που σχετίζεται και με τη σύνταξη του λόγου. Ο εκδότης στίζει με άνω στιγμή στα ακόλουθα χωρία: *Ἡμέρα δευτέρα· καὶ ταύτην. . .* (246 ³), *Τρίτη· καὶ τὸ νόσημα. . .* (246 ⁴), *Ἡ πέμπτη*

6) Απαντά: *ανεκδιήγητος φιλανθρωπία τοῦ Ἰησοῦ* (βλ. Lampe, A Greek Lexicon στη λ. *ανεκδιήγητος*).

7) Βλ. και Lampe, A Greek Lexicon, λ. *ἀφάτως*.

8) Πβ. και τη σημασία «υπερβολικός» του *ανείπωτος* και με άλλα βέβαια ουσιαστικά, αλλά και με το ουσιαστικό *τρεχάλα* (βλ. Ιστορικόν Λεξικόν, λ. *ανείπωτος*).

τῶν ἡμερῶν· καὶ αὕτη. . . (246²⁰), Παρασκευή· καὶ τὰ ὅμοια. . . (246²⁷), Σάββατον· καὶ κατὰ μακρόν. . . (246²⁸), 'Η μετ' ἐκείνην Κυριακή· καὶ καθαρώς μοι. . . (246²⁹). Νομίζω ὅτι ἡ στίξις εἶναι ἐντελῶς περιττή (καὶ ἀκόμη σε ὁρισμένα σημεῖα τῇ χρησιμοποίησιν στο αὐτόγραφό του ὁ Χορτασμένος πρόκειται περὶ ὀρθογραφικοῦ λάθους). Εἰδὼ ὑπὸκειται παρατακτικὴ σύνταξις (στὴν ὁποία ὁδηγεῖται ὁ συγγραφέας ἀπὸ ἀπλουστευτικὴ τάσις στο λόγο). Νοθεύεται τοῦλάχιστον στὴν ἐμφάνισιν ἡ παρατακτικὴ αὕτη σύνταξις, ἀν χρησιμοποιοῦμε στίξιν· γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ διαγραφεῖ. Φυσικὰ δῖπλα στὶς λέξεις Δευτέρα, Τρίτη, ('Η Πέμπτη) τῶν ἡμερῶν, Παρασκευή, κλπ., πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ἓνα ῥήμα, λ.χ. ἦν. Σε ὁρισμένες μάλιστα περιπτώσεις ὁ ἴδιος ὁ Χορτασμένος συμπληρῶναι τὴν βραχυλογία τοῦ γράφοντος: Ἦν δὲ Παρασκευῆς ὁπὲ, Σάββατον ἐπηκολούθει καὶ πᾶσαν. . . (245³²), ἐπέστη ἡμερῶν ἡ Τετάρτη καὶ ὁ ἱατρός. . . (246¹¹).

Β'. Λεξιλογικά

Σχολιάζω τώρα σε ἀλφαβητικὴ σειρά ὅσα λεξιλογικὰ στοιχεῖα τῶν κειμένων ἀξίζει νὰ κινήσουν τὸ ἐνδιαφέρον μας.

ἀνάρρους (ο) 249²· ἱατρικὸς ὅρος (βλ. Liddell - Scott - Jones στὴ λ.).

ἀνεπίδηλος 249⁴· βλ. ὅσα σημειώθηκαν πιο πάνω σελ.

ἀνυπόδετος 249⁷· μεταγενέστερος τύπος, ὅχι πολὺ συνηθισμένος, ποὺ τὸν καταδικάζει ὁ Φρόνιχος (βλ. Liddell - Scott - Jones, καθὼς καὶ Κριαρά, Λεξικὸ στὴ λ.).

ἀπεψία (η) 245, ¹⁹. Τὰ μαρτύρια τῆς λέξεως, ποὺ ἀπαντᾷ καὶ στὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι σπάνια. Ἀπαντᾷ πάντως, καθὼς σημειώνεται στὸ Λεξικόν μου τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημώδους γραμματείας, σε ἱατροσοφικὰ κείμενα.

ἀπογεννῶ 249 ¹⁹. σπάνιο· παράγω. ΓΙΑ τὴν χρῆσιν τοῦ βλ. K. Dieterich, Indogermanische Forschungen 24, 1909, 129, ὅπου καὶ σχετικὰ παραθέματα.

ἀωρεῖ (τῶν νυκτῶν) 245 ²²⁻²³. ὅχι πολὺ συχνό (βλ. Liddell - Scott - Jones).

δρομαίως 249 ⁴. ὅχι πολὺ συχνό (ὡς ἐπίρρ.). Πάντως ἀπαντᾷ στὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως (ἐκδ. Καλονάρου) 5064 καὶ 9030, καθὼς καὶ σε ἄλλα δημῶδη κείμενα.

δυσανάφορος 246 ²⁷. μεταγενέστερο, σπάνιο· χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν ὕπνο καὶ σημαίνει «ἀνυπόφορος» (βλ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικόν).

ἐκεῖσε 249, ²². ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα χρόνια συχνό στὸ μεσαιῶνα με σημασία «ἐκεῖ» (προκειμένου γιὰ στάση).

ἐμπτωσις (ῆ) 249, ¹⁰. σπάνιο στὴ σημασία «(ἀπλὴ) πτώσις».

ἐξαργυαίνω 246²³. αμετάβατο, όπως απαντά από τα μεταγενέστερα χρόνια.

ἐφελκύνω τὸ πνεῦμα 249¹⁰. πβ. στον κατάλογο τούτο συλλέγω (το πνεῦμα).

ἡμέρας (ἐπὶ τῆς —) 245¹⁵.

καθαρός 245²: καθαρά ὑγεία· 244⁴ καὶ 246²⁷: καθαρά τὰ τῆς ὑγείας. Στη σημασία «γνήσιος, πραγματικός, όχι αμφίβολος» χρησιμοποιείται το επίθετο και με τα ουσιαστικά «αγάπη, πίστη, υπόληψη, ευλάβεια», αλλά και με ουσιαστικά πιο συγκεκριμένα, όπως «γέλιο, σημάδι, κλπ.», σε πολλά δημώδη κείμενα.

κάθηναι 249⁶. δεν είναι άγνωστη στα αρχαία χρόνια η εδώ σημασία του ρήματος (= κατοικώ, διαμένω, κάθομαι). πάντως στο χωρίο φαίνεται η επίδοση της σημασίας αυτής. Ἦδη το απαντούμε και στο Λειμωνάριον 58¹ (έκδ. Hesseling) με τη σημασία αυτή· πβ. το συνώνυμο στο ίδιο κείμενο (29⁹, 77³) μένω.

καθολικός 246¹². νεωτερική η σημασία (= κύριος, βασιικός). Η σημασία απαντά στο Μαχαιρά (έκδ. Dawkins) § 271: καθολική σκάλα· στον Κορωναίο, Ανδραγαθήματα Μερκουρ. Μπούα (Κ. Σάθα, Ελληνικά ανέκδοτα Α') 141²⁸: καθολική στράτα και σε άλλους συγγραφείς. Βλ. και Leontios Makhairas, Recital concerning the sweet Land of Cyprus (έκδ. Dawkins) Β' 247, καθώς και Dawkins, Byzant. - neugriech. Jahrbücher 3, 1922, 141.

καθυπουργῶ 249¹⁶. το ρήμα φαίνεται σπάνιο στα αρχαιότερα κείμενα· απαντά συχνότερα στον Ευστάθιο Μακρεμβολίτη, Τό καθ' Ὑσμίνην και Ὑσμινίαν δράμα (Hercher, Erotici Scriptores Β' 203³ καὶ 208¹⁷), καθώς και στο Διγενή Ακρίτα (έκδ. Καλονάρου), παραλλ. Αθηνών 4190.

μέρος (τῆς ἡμέρας) 248². σπάνια η χρήση προκειμένου για χρονικό σημείο (της ημέρας). Πάντως απαντά στο Θεόφραστο, Περὶ σημείων Ι.9 (τά τῆς νυκτὸς μέρη). Βλ. Α.Ι. Θαβώρη, Τα εκφραστικά μέσα προσδιορισμού του χρόνου του ημερονυκτίου. . ., σελ. 9.

μονοσιτία (ἡ) 245²⁷. απαντά μόνο στους γιατρούς συγγραφείς· συχνότερο το μονοσιτῶ.

παροξυσμός (ὁ) 245³¹. ιατρικός όρος· απαντά στα ιατροσόφια (Le-grand, Bibliothèque Grecque Vulgaire Β', σελ. 11³⁰⁹, και Ἀμαντος, Αθηνά 43, 1931, 164).

περιάντλησις (ἡ) 240· αμάρτυρο· το ἄντλησις (η) σπανιότατο.

περίοδον (ἐκ) 246¹⁸. μάλλον σπάνιο.

ροπαλίζω 246²⁴. το μνημονεύει ο Ησύχιος, ο Φώτιος (στο Λεξικό του) και η Σούδα.

συλλέγω (τό πνεῦμα) 249⁸⁻⁹. πβ. Πλάτ. Ἀξίολχ. 370 : ἐκ τε τῆς

ἀσθενείας ἐμαντόν συνείλεγμαι καὶ γέγονα καινός (πνεῦμα = ζωή). πβ. στον κατάλογο αὐτόν λ. ἐφέλκω.

Γ'. Φραστικά— ὕφος

246 ¹⁰: μηδέποτε μοι γένοιτο εἰς πείραν ἔλθειν τῆς ὁμοίας νυκτὸς ἐκείνης· πβ. 249, ²²: μήπω πρότερον ἐν πείρᾳ φαρμάκου γεγωνῶς· («εἰς πείραν ἔρχομαι» - «ἐν πείρᾳ γίνομαι»).

246 ²¹: καὶ ὁ ἰατρὸς ἐκέλευσε κολοκύνθης φαγεῖν, ἀνακτήσασθαι δῆθεν τὴν ἐμὴν βουλόμενος δύναμιν· λείπει το υποκείμενο των ἀπαρεμφάτων φαγεῖν καὶ ἀνακτήσασθαι, που ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐμέ. Ἡ παράλειψη δὲν οδηγεῖ σε ἀσάφεια, γιὰτὶ ὑπάρχει τὸ ἐμὴν.

246 ²²: οὐδὲν ὤνησε· υποκείμενο πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ τὸ τοῦτο· πβ. 246, ¹⁵: ὤνησε καὶ τοῦτο. Ἡ παράλειψη πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐπίδραση τῆς λαϊκῆς γλώσσας, λ.χ. «ἐκάμα αὐτό, ἀλλὰ δὲ με ὠφέλησε» (υποκ.: τὸ «να κάμω αὐτό»).

πολλαχού: Μεταξὺ τοῦ οὐσιαστικοῦ καὶ τοῦ ἐπιθέτου ποὺ ἀναφέρεται στὸ οὐσιαστικὸ παρεμβάλλονται κατὰ κανόνα μία ἢ καὶ περισσότερες λέξεις. Πάμπολλα εἶναι στὰ συντομότατα αὐτὰ κείμενα τὰ χωρία στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ παραπέμψει κανεὶς. Περιορίζομαι μόνον στὰ ἀκόλουθα: καθαρᾶς ἀπολαύειν δύναμαι τῆς ὑγείας (245 ²)· ἡμέραις πρότερον ὀλίγαις (245 ¹⁴)· μοχθηρᾶς τε λέγω τροφῆς (245 ¹⁹)· τροφαῖς γὰρ ἐχρώμην οὐ καλαῖς (245 ²⁰)· μεθ' ὁμοίας διελθεῖν τῆς διαίτης (245 ³⁴)· εἰς πονηρὰν ἐνέβαλλε τὸ τελευταῖον ἀναισθησίαν (246 ⁸)· ἰδρώς ἐπὶγίνεται κατὰ παντὸς τοῦ σώματος ψυχρὸς (246 ¹⁵)· ἀθυμίαι δὲ ἡμῖν ἐπηκολούθησαν οὐκ ὀλίγαι (246 ²⁵).

Ὅτι ὁ Χορτασμένος ἀγαπᾷ τὴν κατὰ παράταξιν σύνταξιν γιὰ λόγους φυσικὰ ἀπλουστευτικούς εἶναι φανερό. Παραπέμπω σε ὅσα παρατήρησα πιο πάνω (σελ. 194-5) σχετικὰ με τὴν χρησιμοποίησιν σημείου στίξης, ποὺ δὲ χρειαζόταν στὴν ἐκδόσιν.

Οἱ λίγες αὐτὲς διαπιστώσεις μας ἐπιτρέπουν, νομίζω, νὰ διατυπώσωμε συμπερασματικὰ ὅτι τὸ ὕφος τοῦ συγγραφέα εἶχε τὴν πολὺτιμη καὶ σπάνια γιὰ Βυζαντινὸ λόγιον συγγραφέα ἀρετὴ τῆς ἀπλότητος καὶ τῆς ρεαλιστικῆς διατύπωσης καὶ ἀπεικόνισης τῶν πραγμάτων με ἀποφυγὴ κάθε ρητορικῆς πολυλογίας καὶ κάθε πλατειασμοῦ. Εἶναι μάλιστα τὸ ὕφος τοῦ ἀληθινὰ «ρέ-

ον» και ευχάριστο—άσχετα ακόμη και από το συμπαθητικό περιεχόμενο των αυτοβιογραφικών του σημειωμάτων. Δικαιολογημένα ο Hunger (σελ. 250) χαρακτηρίζει ως τηλεγραφικό καμιά φορά το ύφος του Χορτασμένου.

Είναι χαρακτηριστικό της απλότητας του λόγου του Χορτασμένου ότι κείμενά του που τώρα μας απασχολούν εύκολα μεταφράζονται στη νέα μας γλώσσα. Μεταφράζω για δείγμα την ακόλουθη περικοπή (245¹² - 23): «Ήταν καλοκαίρι και μεγάλη ήταν η ζέστη και πυρετοί σοβαροί ενέσκηψαν στους κατοίκους της πολιτείας. Όλοι είχαν κρεβατωθεί και μεγάλο ήταν το κακό. Εγώ λοιπόν λίγες ημέρες πριν να με βρεί η αρρώστια, ενώ περπατούσα, μέσα στην ίδια μέρα πολλές φορές αισθανόμουν να έχω ρίγη στο σώμα, έτσι όπως το παθαίνουν μερικοί από φόβο.

Κρατούσε η αδιαθεσία μου πολλές ημέρες και νόμιζα πως αυτό τυχαία γινόταν και δεν είχε σημασία. Αυτό όμως ήταν το προοίμιο της μελλοντικής αρρώστιας, που δεν άργησε να φανεί, αφού είχαν ήδη προηγηθεί δύο γεγονότα: εννοώ την άσχημη τροφή και τη δυσπεψία. Γιατί δε χρησιμοποιούσα την κατάλληλη τροφή, αλλά τροφή που θα είχε στη διάθεσή του ένας φτωχός άνθρωπος· κι' ακόμα τούτο: δεν έτρωγα την ώρα που έπρεπε. Αυτά βέβαια ήταν μοιραίο να τα παθαίνει ένας που περνούσε τον καιρό του στα ανάκτορα και γι' αυτό αναγκάζοταν να παίρνει το γεύμα του κατά το δειλινό και το δείπνο-του σε ώρα νυχτερινή ακατάλληλη».

Δ'. Η γλώσσα γενικότερα

Έγραφα αλλού⁹ ότι μεταξύ των δύο μεγάλων γλωσσικών κατευθύνσεων των συγγραφέων της τελευταίας βυζαντινής περιόδου ξεχωρίζει μια τρίτη όπου κατατάσσονται κείμενα γραμμένα σε γλώσσα απλούστερη, που δεν είναι όμως πραγματικά ούτε εκείνη που θα τη λέγαμε δημοτική ούτε η αδιάλλακτα αρχαϊστική. Στην τρίτη αυτή κατηγορία είναι βέβαιο ότι οφείλομε να κατατάξομε τον Ιωάννη Χορτασμένο, τουλάχιστο αν ξεκινήσομε από τα κείμενά του που μας απασχολούν στο προκείμενο δημοσίευμά. Πράγματι η γλώσσα των κειμένων αυτών είναι βασικά απλή στη διατύπωσή της. Είναι αλήθεια ότι και τα θέματα που είχε να πραγματευτεί ο συγγραφέας, θέματα της ιδιωτικής του ζωής, τον παρακινούσαν να χρησιμοποιήσει λιγότερο αρχαϊστική γλώσσα. Επρόκειτο, όπως είδαμε, για σημειώματα αυτοβιογραφικά, για σημειώσεις ιδιωτικού ημερολογίου, που έβρισκαν τη φυσι-

9) «Diglossie des derniers siècles de Byzance: Naissance de la littérature néo-hellénique» (Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 1966, 283-99) και «Η διγλωσσία στους υστεροβυζαντινούς αιώνες και η γέννηση της νοελληνικής γραμματείας [Βυζαντινά 8, 1976, 22 κε.].